
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
ФИЛИАЛ ХАСКОВО

СБОРНИК
ТРАКИЯ

ТОМ XII

ХАСКОВО
2024 г.

СБОРНИК ТРАКИЯ

Уважаеми читателю,

В твоите ръце се намира дванайсетият брой на сборник „Тракия”, издание на Тракийския научен институт - филиал Хасково. Филиалът е създаден на 23 февруари 2001 г. към Регионалния съвет на тракийските дружества в Хасково.

Неговата цел е да изследва и популяризира борбите за национално освобождение, материалната и духовната култура на Тракия и на тракийските българи, да възражда българщината и да поддържа непосредствени живи контакти с родните огнища.

Сборникът има за задача също така да показва и отстоява историческата истина за правата на насилствено прогонените от родните им огнища българи от Западна и Източна Тракия и Мала Азия.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Димитър Шалапатов - отговорен редактор, проф. дин Светослав Елдъров, проф. дин Камен Гаренов, проф. д-р Пламен Павлов, доц. д-р Георги Граматиков, д-р Елена Алекова, Стоян Райчевски, Таня Марева, Кирил Сарджев, Златка Михайлова

***В памет на Димитър Шалапатов (1954-2023),
който се бори за каузата на тракийските българи
до последния си дъх.***

Почивай в мир!

*Този сборник се издава
с финансовата подкрепа
на Община Хасково*

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОЩАЛНО	7
СБОГОМ, ПРИЯТЕЛЮ!	7
<i>Мина Карагъзова</i>	
** *В памет на Митко Шалапатов.....	10
<i>Недялко Диев</i>	
ЗА ДИМИТЪР ШАЛАПАТОВ - МОЯ УЧИТЕЛ В ТРАКИЙСКОТО ДЕЛО, С ПРЕКЛОНЕНИЕ.....	11
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
СТАТИИ И СТУДИИ.....	46
ЕПОПЕЯ НА ВЯРА, ВОЛЯ И САМОЖЕРТВА 120 ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО- КРЪСТОВДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ	46
<i>Проф. дин Светлозар Елдъров</i>	
110 ГОДИНИ ОТ ПРЕВЗЕМАНЕТО НА ОДРИНСКАТА КРЕПОСТ. ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ВАЗОВ И ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ	84
<i>Стоян Райчевски</i>	
РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „МИР”	112
<i>Д-р Виолета Костова</i>	
КНИГАТА НА ПРОФ. МИЛЕТИЧ Е БИБЛИЯТА НА ВСЕКИ ТРАКИЙСКИ БЪЛГАРИН.....	133
<i>Златка Михайлова</i>	
КУКУШ В ПОЕЗИЯТА НА СМИРНЕНСКИ1.....	40
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
ХАСКОВЛИЙКАТА В КРАК С МОДАТА И В ДАЛЕЧНОТО МИНАЛО.....	173
<i>Доц. д-р Георги Граматиков</i>	

ГРАДИВО КЪМ ТРАКИЙСКОТО МЛАДЕЖКО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ. МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО „БЕЛОМОРЕЦ” В СМОЛЯН (1926-1928).....	193
<i>Таня Марева</i>	
КРАЕЗНАНИЕ.....	213
ТАМ, ОТКЪДЕТО ЗАПОЧВА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА	213
<i>Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър)</i>	
ПЪТЕПИСИ.....	279
МАКЕДОНИЯ БЕЗ БЪЛГАРИ - ОГЪН ДА Я ГОРИ!.....	279
<i>Недялко Бакалов</i>	
КАК ПРАВИХМЕ „БУГАРСКА ПРОПАГАНДА” НА СТРУЖКИТЕ ВЕЧЕРИ НА ПОЕЗИЯТА.....	291
ТРАКИЙСКИ РАЗКАЗИ	295
ИНТЕРНИРАНЕТО	295
<i>Кирил Сарджев</i>	
РЕЦЕНЗИИ.....	305
МАГИЯТА НА СБОРНИК „ТРАКИЯ“.....	305
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
РЕКВИЕМНА ПОЕМА ЗА ПЕТЪР ВАСИЛЕВ	317
<i>Мина Карагъзова</i>	

ПРОЩАЛНО

„Димитър Шалапатов нямаше свои деца, но остави много сираци из полята на Беломорска и Одринска Тракия”.

Отец Петър Гарена в словото си при опелото
на 25 декември 2023 г.

СБОГОМ, ПРИЯТЕЛЮ!

*Мина Карагъзова,
Сдружение за култура „Хасково 2015” и приятели*

На 22 декември 2023-а във Военномедицинска академия - София спря да тупти сърцето на един прекрасен и светъл човек, на един Воин на Светлината... на Димитър Шалапатов. Той е роден в село Малки Воден през 1954 година. Бил е председател на тракийското дружество „Георги Сапунаров” в Хасково, член на централното ръководство на Съюза на тракийските дружества в България.

Димитър Шалапатов имаше кауза, която беше цел и смисъл на живота му - многострадалната Беломорска Тракия и нейните хора. Шалапатов остави след себе си светла следа. Той беше човек с енциклопедични познания в сферата на историческата съдба на Беломорска Тракия. Като представител на хасковския филиал на Тракийския научен институт издаде 11 сборника „Тракия“ с различни изследвания, документи, свидетелства на очевидци, художествени произведения, посветени на трагичната съдба на тракийци... В това мащабно дело от възрожденски тип той имаше сериозен екип от съмишленици - проф. д-р Пламен Павлов, доц. д-р Георги Граматиков, Стоян Райчевски, д-р Красимира Узунова и др.

Димитър Шалапатов е автор на книгата „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“. Един луксозен, богато илюстриран том, който се обръща към нашата родова памет и патриотизъм. Тази книга е писана повече от 10 години и може да се счита за венец на неговото творчество и патриотичното му служене на тракийската кауза. Димитър Шалапатов, заедно с поета и обществен деец Хубен Стефанов и баща му Стефан Захариев в качеството на преводач от гръцки, са обикаляли Гърция, за да съберат факти и сведения за християните, станали жертва на световни трагедии и репресии. Тази книга повдига много сериозно въпроса за съдбата на християните в Беломорска Тракия и е съществен принос към българското историческо наследство.

През октомври 2018 година Димитър Шалапатов нареди в хасковската галерия „Форум“ изложба с фотоси на 41 църкви в Беломорска Тракия, заснети от него. Тази авторска изложба беше показвана на много авторитетни места в нашата страна. Шалапатов редовно участваше в исторически предавания по телевизия СКАТ и по БНТ, винаги с Беломорска Тракия в ума и сърцето. Хората от тракийско дружество „Георги Сапунаров“ го помнят като човека-празник, организиращ пътувания, тържества, чествания с щедро сърце и ръка.

Шалапатов беше председател на Сдружение за култура „Хасково 2015“, което за 8-те досегашни години от съществуването си осъществи многобройни срещи с дейци на литературата, науката и изкуството. Димитър Шалапатов подкрепи Община Хасково в благородната ѝ политика за финансиране на културни инициативи, която съществува и до днес. Разбира се, тук се включиха и много отговорни фактори, но не е редно в този тежък момент да не споменем и това, че Шалапатов ратуваше за тази идея. Книгата на д-р Елена Алекова „Моите срещи с Хасково“ е едно от най-новите постижения на ръководеното от Димитър Шалапатов сдружение. Тя отразява миналото и съвременното на литера-

турно Хасково и беше подкрепена от Димитър Шалапатов и като идея, и като реализация.

Загубата за Хасково, за тракийци, за съмишлениците и съратниците в национален мащаб е огромна. Не е възможно да се изброят всичките заслуги на Димитър Шалапатов за историческата ни памет, за тракийската кауза, за културната история на нашия град. Може би, това ще стане на научна конференция, посветена на неговото дело, един ден.

И освен това, ние, приятелите му, ще го помним като един щедър, усмихнат, понякога ядосан, понякога радостен и много емоционален човек. Човек, който застава като стена зад хората, на които вярва. И човек, който даде всичко за каузата на тракийското движение.

Поклон пред паметта му!

* * *

В памет на Митко Шалапатов

Недялко Диев

Голям тракиец си замина
от Шалапатовия род.
Писател-краевед премина
с премеждия един живот.

Почивай, Митко, и прощавай!
Съдбата ни от Бог зависи.
В отвъдното ти продължавай
тракийските си пътеписи.

Нали ти пръв ни бе повел
по стъпките на бежанците...
Нали ти беше ни завел
и във селата на дедите...

Прости ни, ако сме сгрешили –
със дума, с дело или с мисъл!
В душите все ще вдъхваш сили
с това, което си написал.

И като теб ще се стремим,
и нас ще ни зове дългът.
И ще те помним и ценим,
ще продължим по твоя път.

ЗА ДИМИТЪР ШАЛАПАТОВ - МОЯ УЧИТЕЛ В ТРАКИЙСКОТО ДЕЛО, С ПРЕКЛОНЕНИЕ

Д-р Елена Алекова

На 22 декември 2023 г. завърши земния си път големият родолюбец, културен деятел, знаменит тракиец, потомък на бежанци от Беломорска Тракия и незаменим приятел Димитър Шалапатов, роден на 11 ноември 1954-а в село Малки Воден.

Целия си живот той посвети на Родината - тази, която оста на извън пределите на България и бе родина на неговите предци, Беломорска Тракия, и тази, в пределите на България, която за него не бе фикция, географско понятие, абстракция, а бе „от плът и кръв“, имаше конкретни измерения и имаше духовна столица - Хасково.

Бе обходил - не виртуално, а стъпка по стъпка - тази своя пределна и безпределна Родина на дълж и шир. Познаваше всеки неин друм, всяко храстче, камъче, всяко нейно селище и всяка църква. Остави ни удивителната си книга „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“ (2011). В нея прокара мост от миналото към бъдното, за да не прекъсне паметта за онова, което е било и в което е зачатъкът на бъдещето. Проследи историята на 238 български селища, много от които днес са изчезнали, а останалите - обезбългарени. Спомена имената на десетки известни съвременни тракийци, но и на още 77 обикновени хора, чийто единствен, но доблестен подвиг е, че са съхранили историческата истина, почерпана дали от малко известни летописни извори, дали от разказите на дядо и баба, правейки я достояние на нас, а чрез книгата му - и на бъдещите поколения. Публикува стотици снимки на църкви, селища, паметни места и хора, тези снимки, освен чисто визуална представа, носят памет за онова, което се е случило в близки и далечни времена. Тези снимки бяха в основата

на изложбата „Българските храмове и Беломорска Тракия 100 години след Ньойския диктат“, която той подреди през 2018 година, отначало в хасковската галерия „Форум“, а после и на много други места, включително и във фойето на Народното събрание.

На 23 февруари 2001 към Регионалния съвет на тракийските дружества в Хасково бе създаден филиал на Тракийския научен институт, който започна да издава сборник „Тракия“. *„Неговата цел е да изследва и популяризира борбите за национално освобождение, материалната и духовна култура на Тракия и на тракийските българи, да възражда българщината и да поддържа непосредствени живи контакти с родните огнища - четем в началната страница на том I думите на редколегията, а всъщност Димитър-Шалапатовите мечти, въплътени в думи (и в дела). - Сборникът има за задача също така да показва и отстоява историческата истина за правата на насилствено прогонените от родните им огнища българи от Западна и Източна Тракия и Мала Азия“.* През годините от 2001 до 2023-а той бе неизменен отговорен редактор на сборника. Малко е да се каже, че бе отговорен редактор, че бе инициатор, съставител, участник. Бе неговият „двигател“, неговото „сърце“. Той го одухотворяваше. Затова сборник „Тракия“ е не просто сбор от текстове за Тракия. В сборник „Тракия“ е жив, бодърства и ще будува духът на Тракия. През 2015 година създаде Сдружение за култура „Хасково 2015“ и чрез него разви мощна културна дейност в рамките на града, към който приобщи писатели от всички български краища.

С Димитър Шалапатов ни свързваше дългогодишно сърдечно творческо приятелство. Още в края на 90-те години на миналия век, когато и се запознахме, слушах за него и неговата дейност в Хасково похвални неща. Случваше се заедно да пътуваме по Беломорска и Одринска Тракия, засичахме се по тракийски конгреси и събори. Често пъти, като отговорен и главен редактор на вестник „Тракия“, публикувах негови репортажи, пътеписи, родолюбиви статии. Но се открихме истински един

за друг като съмишленици и носители, както се казва, „на една кръвна група“ на 6 юни 2006 година, когато в Хасково представихме книгата на Коста Андреев „Круша дивачка“ (2005). Той беше общински съветник и председател на тракийското дружество „Георги Сапунаров“ в Хасково и бе организиран премиерата, аз бях основният докладчик. Дружбата и творческото ни сътрудничество укрепна през годините. И ето, на премиерата на книгата му „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“, която се проведе на 19 март 2012 в пленарната зала на Научно-техническите съюзи в Хасково, се оказах един от представящите я. И категоричният ми извод за него: *„Димитър Шалапатов е силен тъкмо с това, че гради своите размисли единствено върху фактите и видяното със собствените очи, върху чутото със собствените уши, върху уловеното със собствения фотографски обектив и отсятото със собственото сърце (защото какво в човека, ако не сърцето, е прецизното сито, с което той отсява лъжите, за да остане в него само с истината!). Така родината от неотменна, непосредствена даденост и темел за човека се превръща в спомен, в източник на безпределна носталгия, предавана от памет в памет, от кръв в кръв“.*

В някакъв смисъл напълно възпълвахме поговорката „Гъркулнало се гърнето и си намерило похлупака“, защото оттогава нататък съвместните ни прояви чет нямат. Ту ще ме покани за нещо, свързано с Националния конкурс за дебютна литература „Южна пролет“, ту - за да представя поредното издание на сборник „Тракия“ или любим хасковски писател, ту - за да повървим по стъпките на тракийските бежанци или по маршрута от Хасково до Арда и обратно на онези хасковци, които през 1900 година заедно с Александър Паскалев, го минават... И какво ли не... Знаеше, че и без специално да ме предупреждава, ще напиша я статия, я пътепис, я по-обстоен репортаж... Но ако се случваше да ме предупреди, тогава получаваше много повече от очакваното. Така например се случи, когато поиска като член на журито на „Южна пролет“ 2016 да напиша отзив за всички лирически книги - появи се едва ли не цяла студия

„Всички те заслужават подкрепа“... Или когато сподели, че би искал продължение на Александър-Паскалевия пътепис, само че в наше време - и получи дълго-дълго писание „От Хасково до Арда. Сто години по-късно“...

Чувахме се почти всяка седмица. Обсъждахме едно-друго, взаимно се съветвахме. Нито един мой тракийски пътепис не излизаше без неговото око да го види за последно. А когато разбра, че най-после съм наясно с историята на някогашното българско селище Караагач край Одрин, въздъхна с облекчение: „Щом това научи, вече съм спокоен, че си готова да поемеш щафетата по-нататък“. Той беше един от моите учители в тракийското дело.

Плод на взаимните ни усилия, чувства на уважение и възхищение е сборникът „Моите срещи с Хасково“ (2023), в който събрах свои рецензии, отзиви, статии за книги, портрети, спомени за писатели, родени или свързани по някакъв начин с Хасково. В тази книга вложих много любов. Той също. Приемаше я някак като своя. И за първи път не поиска някой друг да говори за нея на премиерата в Хасково, която се състоя в Регионална библиотека „Христо Смирненски“ на 31 октомври 2023, в навечерието на Деня на будителите. Датата не беше избрана случайно.

Месец след това печалните събития се развиха с главоломна бързина. Затова може би е така трудно да приемем, че него го няма. А може би - защото толкова много ни остави, че няма как да го няма. Той е с нас и сега. И ще бъде. С думите си. И с делата си.

В негова памет предлагам пътеписа „До свети български места и обратно“, който написах за едно от последните ни пътувания по тракийските маршрути, инициатирано изцяло от Димитър Шалапатов. Когато му изпратих пътеписа, зачаках, както винаги, неговите забележки. След като не ги получих, го попитах: „Какво става? Хареса ли ти пътеписът? Какви са забележките?“. А той: „Всичко е както трябва. Нямам забележки. Ти вече знаеш нещата и съм спокоен...“

Това беше последният ни разговор.

ДО СВЕТИ БЪЛГАРСКИ МЕСТА И ОБРАТНО

В памет на Димитър Шалапатов

Още докато внимателно обмисляше тематиката за том XI на сборник „Тракия“, съставителят му Димитър Шалапатов вече и планираше къде, освен в Хасково, ще организира неговото представяне. Доколкото през 2023-а се навършват 110 години от разорението на тракийските българи и две от паметните места във връзка с него са Ивайловград и Илиева нива, съставителят реши, че един от акцентите на сборника ще бъде Ивайловградският край. Така че сборникът, освен в памет на Яков Змейкович, Трайко Божков, Димитър Ангелов и Керана Беделева, се издаде и в памет на двама видни културни и просветни дейци, родени в този край: *„Петър Василев, поет - тракийски българин от с. Хухла, Ивайловградско“* (на поезията му е посветена статията „Пиян от дъждовната музика“ на моя милост), и *„Димитър Стамболов - тракийски българин от с. Драбишна, Ивайловградско“* (на живота и дейността му е посветена статията „Димитър Стамболов - живот, отдаден на Тракия“ на доц. д-р Георги Граматиков). Обнародвано в сборника е и пространното изследване „Хухла - старо българско село в Източните Родопи“ на Василка Ташкова за едно от най-известните ивайловградски села, родно място на поетите Петър Василев и Ивайло Балабанов и белетриста и журналист Иван Бунков. Какво по-смислено време за представяне на сборник „Тракия“ от времето, когато се отбелязва Националният младежки тракийски събор „Илиева нива“ - Ден на тракийското дете! Тази година той бе на 2-3 юни. Същевременно през 2021-а проф. Светлозар Елдъров бе навършил 65 години и доколкото е дългогодишен сътрудник на сборник „Тракия“, Димитър Шалапатов реши да го „награди“ с пътуване до Одрин, знаейки, че той не е посещавал този скъп за българите град.

Срещата, посветена на сборник „Тракия“, в Ивайловград бе насрочена за 2 юни вечерта в Народно читалище „Пробуда

- 1914 г.“. Замислена с участието на съставителя Димитър Шалапатов и авторите Стоян Райчевски, проф. Светлозар Елдъров, доц. Георги Граматиков и моя милост, както и на д-р Ваня Стоянова, секретар на Тракийския научен институт, срещата се осъществи в намален състав, доколкото двама от участниците, увлечени на Централна автогара в София във вълнуващ разговор, изпуснаха своя автобус, а в нашия нямаше места. Станалото - станало. Това пък ни амбицира да се постареем вечерта пред немалобройната аудитория, изпълнила залата.

2 юни 2023, 18 ч., Ивайловград

Водещият Димитър Шалапатов откри срещата и подчерта тематичните акценти в сборник „Тракия“, като се спря обстойно на материалите, посветени на тукашния край. После дойде и моят ред. На подобни вечери не оставям нещата на случайността. Не мога да импровизирам и винаги се подготвям специално. Така, впрочем, станах и литературен критик. Докато четях словото, се вслушвах в аудиторията, за да прекъсна и при най-малкия индикатор, че съм прекалила. За мое най-голямо изумление всички слушаха внимателно и бе толкова тихо, че муха да бръмне, щеше да се чуе. И така - до края. Такъв ищак у хората да чуят нещо ново, нещо различно рядко се среща.

„Щафетата поде“ проф. Светлозар Елдъров. Предвид 65-годишнината му в сборник „Тракия“ имаше четири материала, свързани с него - разширен репортаж за юбилейното му честване в зала „Тържествена“ на Централния военен клуб в София, статия на проф. Димитър Минчев за него, интервю на Райна Константинова с юбиляря относно родовите му корени и негова статия за отношението на хърватите към Балканската война (1912-1913), по-специално - към съдбата на българите в Одринска Тракия. Присъстващите попиваха всяка негова дума и видимо се оживиха, когато спомена заслугите на Димитър Шалапатов за издаването на сборник „Тракия“ и за развитието на тракийското дело в регионален и национален мащаб. Доц. Георги Граматиков съприобщи аудиторията към живота и де-

лото на Димитър Стамболов.

Въпреки че срещата се проточи, никой не шумуркаше, никой не се разсея. Никой не си и тръгна преждевременно, на против - в залата непрекъснато идваха нови хора. През цялото време слушаха внимателно, съпричастно. Последва оживен разговор, след който Диана Овчарова, кмет на Ивайловград, благодари на гостите и всеки от нас получи специален книжовен подарък с бутилка ивайловградско вино към него.

3 юни 2023, 7 ч., Ивайловград

На сутринта с проф. Светлозар Елдъров се срещнахме в двора, според както се бяхме договорили вечерта. Искахме да се поразходим из града. Много пъти съм била тук - главно като участник в традиционния възпоменателен поход „По стъпките на тракийските мъченици от 1913-а“, организиран от проф. Атанас Щерев и семейната му фондация „Д-р Димитър Щерев“ всяка година. Маршрутът от Ивайловград до Маджарово е един от акцентите на похода. Но поради липсата на време не ми се бе случвало да разгледам града.

Първото, което ни се наби на очи, бе барелефът на Капитан Петко войвода на ъглова сграда. После минахме край паметника на цар Ивайло на площада. Негов автор е Величко Миневков. А иззад паметника надничаше отдалече изписаната къща на Трифон Мутафчиев. Видяхме и скулптурната композиция „Родина“ на Величко Миневков. Издигната е през 1972-1973 г. и включва скулптурите на жена (Родината), „Ивайловград - твърдина на българщината“ и „Завет към поколенията“. Вдясно имаше паметна плоча с надпис: „*В памет на загиналите за освобождението на Ивайловград, 25.10.1912 г.*“.

Последва поредица от паметни плочи върху стените на различни сгради. На първата - надпис: „*Членове на ЦК на БКП и видни партийни дейци, интернирани в Ивайловград през периода - 1924-1944*“, и след тези думи - имената на интернираните заедно с датите на раждането и смъртта им. Другата бе „*В памет на ген. Ал. Танев и подполк. Петров, освободите-*

ли на Ивайловградския край от турско робство 1912 год.“. От третата разбрах, че „На 1.X.1912 г. четата на войводата Апостол Дограмаджиев води сражение за освобождението на Ивайловград от турско робство“. Стигаме и до къщата на Стамбол Димитров. И там на стената - паметна плоча: „Тук живя Стамбол Димитров, роден 1829 г. в с. Драбишна, починал 1936 г. в гр. Ивайловград. Борец за независима Българска църква и за освобождението на Тракия и на Македония от турско робство. Осъден на 100 години затвор“. Удивително! Колко историческа памет има по стените на сградите в Ивайловград! На фона на ширещото се днес безхаберие и креслив, на моменти оглушителен присмех към всичко, що е насочено към съхраняване на българската памет и българщината, това е толкова отраднo. Напълни сърцето ми с радост.

Открихме и двете църкви на Ивайловград - „Преображение Господне“ (1828) и „Свети Пророк Илия“ (1872), в която запалихме свещи. Освен на живите и на починалите мои близки, нарекох свещите и на онези деца, мъже и жени, чиято памет щяхме да отбележим в този ден на Илиева нива - 110 години след тяхното мъченичество.

3 юни 2023, 10.30 ч., село Плевун (Пелевун)

„Пелевун“ от гръцки ще рече „Стара гора“. Плевун е второто по големина селище в Ивайловградския край и историята му е щастливо свързана с делата и подвизите на Капитан Петко войвода по време Руско-турската освободителна война и след нея. Малко след подписването на Сан-Стефанския мирен договор (1878) британският офицер авантюрист от полски произход Станислас Греам Бауер Сенклер, агент под дипломатическо прикритие, отявлен русофоб и българофоб (известен е и като Хидает паша, без някой да му е давал генералски чин), оглавява метеж в Източните Родопи. Зад него застават мюсюлмани, които не желаят да се съобразяват с условията на мирния договор. Една от далекобойните цели на метежа е ревизия на договора, подписан в Сан Стефано, съобразно исканията на

Великобритания и във вреда на България. Плевун по това време е извън руската демаркационна зона. Научили селяните, че ще бъдат нападнати от Сенклеровия башибозук и се обърнали за помощ към русите. Те нямали право да се намесват в събитията зад демаркационната линия. Но се сетили за Капитан Петко войвода, който можел да изведе селяните на безопасно място. Войводата тръгва за Плевун с четирима казаци, двама свои четници и трима въоръжени гръцки търговци. Докато е в селото, ордите на Сенклер прииждат от всички страни. Капитан Петко изпраща четиримата казаци, които да уведомят руските сили за случващото се и да доведат помощ. По-късно са установява, че тримата от тях са убити, а на четвъртия убили коня и той се придвижвал пеша. Войводата и неговите спътници сами дават отпор на многобройния башибозук и през нощта успяват да изведат плевунци от селото. И до днес се виждат дупките от башибозушките куршуми по стените на селската черква „Свети Великомъченик Пантелеймон“ (1848). От външната страна на каменната ѝ ограда има паметна плоча с надпис: *„От оградата и камбанарията на тоя храм „Св. В. М. Пантелейон“ в деня на Св. св. Константин и Елена в 1878 година КАПИТАН ПЕТКО ВОЙВОДА от Доган-Хисар Деде-Агачко с двама свои въоръжени четници и четирима руски казаци спаси жителите на село Пелевун при обсадата му от многоброен турски баши-бозук из ордите на англичанина Сенклер и отведе спасените жители в освободената част на Ортакьойско (Ивайловградско). От Черковното Настоятелство“*.

На избавлението на плевунци Николай Хайтов е посветил цяла глава - „Зловеща сянка се изправя над Родопа. Полковник Сенклер срещу Капитан Петко“ - в книгата си „Капитан Петко войвода“ (1984). Пред черквата жителите на селото в знак на благодарност са издигнали величествен паметник на Петко Киряков. Всяка година преди поклонението на Илиева нива се поменува този знаменателен подвиг на тракийския войвода. Плевунци и гости на селото поднасят венци и цветя пред паметника, пеят песните за спасителя на селото си и му отдават почит. Тъй и тази година. Тракийски хор „Яни Попов“

от Ивайловград с ръководител Любка Димитрова изпълни свещената за тракийците песен „Петко льо, капитанине...“, която присъстващите спонтанно подеха. Е, поне тези, които бяха наясно защо са тук. Защото имаше и случайници „по служба“, дошли „да отразят събитието“, без да разбират особено за какво иде реч.

3 юни 2023, 13 ч., Илиева нива

Има мигове, когато всичко в съзнанието ти се смесва, преръща се в пъстра въртележка от хора, гласове, багри, лъчи, светлина. Така се случи с мен миналата година на Илиева нива. Паметното поклонение на Илиева нива е свързано с трагедията от 1913-а, сполетяла жителите на този край и като цяло - тракийските и македонските българи. Сведения за трагедията черпим от книгата на проф. д-р Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 година“ (1918), където цяла глава - „Ортакьойско“ - е посветена на Ивайловградския край. Тук например четем и за това, че *„гърците подкрепят идеята за Гюмурджинска автономия и вземат участие в извършените нечути жестокости над българското население в околията“*, а така също научаваме и *„Подробности върху страшни зверства, извършени по Ортакьойските села: Гьокчебунар, Покриван, Хохла, Горно Ибриюрен, Арнауткьой, Дутли, Дробишна, Горно и Долно Суванли (тук и по-нататък в цитатите от книгата правописът е осъвременен, а имената на селищата днес са: Гьокчебунар/Сив кладенец, Покриван/Покрован, Хохла/Хухла, Горно Ибриюрен/Горноселци, Арнауткьой/Гугутка, Дутли/Черничево, Дробишна/Драбишна, Горно и Долно Суванли/Горно и Долно Луково - бел. Е. А.)“*.

Проф. Любомир Милетич, обиколил всички места на погром и кланета над мирни българи, заключава за българските села в Ортакьойско, че те *„... всички са пострадали и то толкова много, че Ортакьойската околия може да се каже най-нещастна между пострадалите околии на Нова България“* (с. 97). В касапницата загиват и много деца, а едно от

най-потресаващите по жестокост събития е избиването на над двеста пеленачета (деца на панически бягащи от Одринска и Беломорска Тракия към България българи), скрити на южния бряг на река Арда.

След възстановяването на Съюза на тракийските дружества в България през 90-те години на миналия век ръководството му подхваща инициатива за съхраняване на паметта за трагедията на тракийци от 1913 година. Така през 1996-а (тогава се навършват 100 години от учредяването на тракийската организация) е открит Мемориален комплекс „Илиева нива“, включващ паметник, параклис и чешма. Паметникът е посветен на загиналите през 1913 година деца. Параклисът носи името на тракийската светица и покровителка св. Петка Българска и е в памет на десетките хиляди тракийци, изклани по време на мъченическото им бягство. Чешмата символизира вечната връзка на тракийските бежанци с родните места, доколкото за водите няма граници и те стигат дотук. Нивата се намира край ивайловградското село Глуново и е дарение от хасковеца Илия Русинов. Оттогава на Илиева нива се провеждат паметни чествания, съпътствани със заупокойни молитви, кръщенета, рецитали по прочувствени стихове и народни песни. Неизменни организатори са Община Ивайловград и СТДБ.

Миналата година тук се бяха събрали тракийци от Ивайловград и околността, от София, Свиленград, Хасково, Харманли, Димитровград, Стара Загора, Крумовград... Докато отец Николай Величков отслужваше заупокойната молитва, прииждащият отвсякъде народ утихна и дори в пределната горещина небето сякаш се сниши.

Словото на кметът Диана Овчарова след молитвата допадна на всички с искреността и истинността си: *„Днес, на този ден, сме се събрали на това свято място, за да сведем глави и да отдадем почит към невинните жертви, напоили с кръвта си тази българска земя.*

Тук сме... На Илиева нива... На това свято място. Място, което е съхранило паметта не за какви да е жертви, а за деца. И не няколко деца, а двеста... Децата на бежанци,

гонени от османския аскер, които са се надявали, че осман-лиите ще пожалят децата им... Тук сме, защото носим в сърцата си спомена за прекършения без време млад живот. И сме длъжни да помним тази трагедия, за да не позволим тя да се повтори.

За поредна година сме тук... На това свято място... На Илиева нива... За помен, за вричане, за себеотдаване, докато очите ни виждат, докато сърцата ни чувстват... Тук сме и за да си припомним за онова кърваво време... През тези злокобни дни населението на нашите села е било клано, изпепелявано, застрелвано... Сив кладенец, Покрован, Хухла, Гугутка и още много други села са били кървава сцена на изтезания и погром над българския народ...

Помнете децата от Илиева нива, помнете мъчениците, помнете, защото безпаметният народ е обречен народ!“.

В главата ми се носят спомени за първото ми идване на Илиева нива по повод на Шестия Национален тракийски младежки събор „Илиева нива 2002“...

1 юни 2002, Илиева нива

Вълнувам се. Като току-що избран заместник-председател на Тракийския женски съюз ще произнасям слово. Затова всичко случващо се пред паметника се връзва в съзнанието ми с особена острота... Така и стиховете на Ивайло Балабанов, които се носят над смълчаното множество...

*...Страдална моя!... Дни многострадални!
Земя, в едно събрала ад и рай!
Горят пожари... Бежанци печални...
Прощавай, роден дом и роден край!
Закриляни от Славов и Маджаров,
към Ятаджик керваните вървят,
за да ги срещне варварската ярост
и ужасът на кървавия ад
край нивата, която се нарича*

*Илиева... Аз виждам дива сган
как двеста български деца посича
и прави от душите им курбан...
Европа се сдобива с нови варвари,
ала мълчи във своята вина
и виждам как се спускат черни гарвани
над твойта Армаганска долина;
и как се вдигат димните къдели
над белите ортакъойски селца;
как плачат бежанци обезумели,
как Арда плаче с кървава сълза...*

По-късно ще науча, че тази заредена с горчива тъга и мощна енергия поема „Сила“ Ивайло Балабанов е написал специално за събора на Илиева нива и тя е прозвучала за първи път именно тогава, на 1 юни 2002, когато, онемяла от почуда, се питах: „Нима е възможно човек да намери думи за трагедия като тази?“, и се уверявах, зашеметена, че е възможно. А стиховете ечаха като камбани над стаената планина...

*О, Тракийо, преславна и злочеста!
Какво си ти? Отечество? Съдба?
Напразно търся твойто име днеска
по шарения глобус на света.
Напразно в твоите печални страници,
потънали във сажди и във дим,
аз търся географските ти граници,
и твой герб, и твой днешен химн.
Ти нямаш точно място под небето,
но знам, че ти си в мене, че си тук
защото си Отечество в сърцето,
Отечество от памет и от дух;
защото си една земя избрана
от Дявола за ад, от Бог за рай;
земя горена, мъчена и клана,
но българска останала. Докрай!*

Виждам и себе си как пристъпвам, как превъзмогвам вълнението и с треперещ от вълнение глас говоря думи, които не се притеснявам да произнеса и днес, макар днес либералстваща вихрушка да отвява всичко родолюбиво и българолюбиво у нас (и откъде отведнъж се появиха тези непонятни нашенски българомразци - непонятно!):

„...На фона на съвременната бурна история на Балканиите и на света, когато отново и отново хиляди мирни хора са принасяни в курбан за чужди, неведоми за тях геополитически интереси, когато човекът отново и отново е заставен насила да напуска родния си дом и да чертае по земята нови бежански пътеки, този събор тук, на Илиева нива, в Деня на тракийското дете, прераства съвсем естествено в символ на международната защита на детето. Защита от посегателствата на безчовечността... Така, освен памет за невинните жертви на историята, този събор заключава в себе си и надежда за бъдещето. И слава богу, че е така. Защото - както човекът - без памет един народ е болен, но без бъдеще е мъртъв народ“.

Заупокойната молитва отслужва отец Боян Саръев... Председателят на СТДБ Костадин Карамитрев поздравява множеството (тогава там се събираха стотици тракийци от цялата страна!)... Кръстителят на Родопа кръщава три деца, а после някак смутено и гордо петима мъже също пристъпват към него... Пламъчетата на свещите... Пръските на водата... Миг ли, вечност ли... Уж във времето, а всъщност в безкрайността... И усмивките на децата... Някогашните ли, или сегашните... Тукашните ли, или оттамните... Всичко ми е като насън... Речите... Песните... Стиховете... Курбанът... Обедната мараня...

3 юни 2023, 13.30 ч., Илиева нива

А тържеството днес, 3 юни 2023 година, на Илиева нива продължава, а аз си мисля нещо уж странично, но и не съвсем...

Има хора, които пазят паметта. Има хора, които я затриват. Има хора, които съхраняват свидетелствата и документите за времето и, доколкото е по силите им, ги подреждат. Има хора, които подменят свидетелствата и документите, фактите, събитията и успяват някак да прокарат фалшивите си тези и внушения. Но временно. Защото лъжата не може да бъде вечна. Вечността е създадена за истината. С временното ще си идат и онези, които го създават. Истинното ще бъде и пребъде. Защото, в крайна сметка, всичко си идва на мястото и все някога истината се открива... Кой какъв е бил... Кой за какво е работил... Кой чия страна е избрал... Кой какво е избягвал... Ние може и да не видим, но Бог вижда... Все някога... Когато му дойде времето... Когато петелът пропее три пъти...

Защо припомням тези азбучни истини? За да ме чуят онези - с „новите стари прочити“, с новите стари правди и кривди, с новите стари тълкувания, с новата стара бруталност, с която прокарават лъжи... Като казвам „онези“, не се зальгвам, че лъжците са някъде там, далече, на другия край на света или в някоя друга епоха и друго измерение... Те са наблизко, понякога съвсем близо до нас, на един хвърлей, на една ръка разстояние и често - на такива паметни чествания като днешното, прикривайки се за уж наши приятели...

Едва по-късно - на представянето на Енциклопедия „Тракия“ - се върнах тук и сега окончателно, гледайки повехналите лица на гостите от София след уморителното пътуване сутринта и безпощадната жегна на Илиева нива по пладнел... А им предстоеше завръщане... И изненадата им: „Ама вие какво... Няма ли да се връщате?“... Няма... Ние оставаме... Имаме още неща за вършене...

3 юни 2023, 16.30 ч., Хухла

С Иван Бунков се бяхме договорили да посетим родното му село Хухла. Вече сме с него и пътуваме. Докато криволичехме по височините, той ни въвеждаше в историята на селото. Колкото пейзажите наоколо бяха възхитителни, толкова омай-

ващи бяха неговите приказки. Магическата история на селото е дотолкова обвееана с легенди, предания, мистерии, неизвестности, щастливи и нещастни случайности, недомлъвки, че го слушаме онемели. Така неусетно стигаме до Хухла. Първо видяхме табелата, а след мигове се показва и самото село. Има една фраза „селце, сгущено в пазвите на планината“. За Хухла тя важи с пълна сила. Хухла буквално е сгущена в пазвите на Родопа, досущ като свенливо дете в пазвата на майка си. Решихме да отидем първо на връх Свети Илия, непресъхващ извор за хухленски легенди.

На път ни е къщата на Ивайло Балабанов. Там сега живее само сестра му Златка Долапчиева, която след смъртта на жена му Ваня се бе грижила за него до последния му дъх. Отиваме да я видим. Оказа се, че ме помни от една незабравима за мен творческа среща в Ивайловград преди време, на която ме представи роденият в Хухла поет Петър Василев. Преди тръгване ѝ подарих новоиздадено свое книжле със стихове в проза. А тя - в ответ - измъкна от зимника два буркана със сладко от смокини и сърце не ми даде да ги откажа. Обичам сладко от смокини. А това ми бе дважд по-вкусно, защото бе от нея, сестрата на Ивайло Балабанов.

3 юни 2023, 16.50 ч., Хухла, връх Свети Илия

Връх Свети Илия е неразривно свързан със стародавната история на селото. Намира са на хвърлей от него, така че стигнахме бързо. Иван Бунков видимо се преобрази. Слизаме от колата и отпреде ни се изпречи пресечено дърво, уж сухо, ама не съвсем... Загатваше за някогашни езически празненства, каквито вероятно са се провеждали на това място. Зад дървото - пейка люлка. По-нататък - параклис („Свети Пророк Илия“). А зад параклиса... Пред очите ни се разкри чудна гледка. Не планина, разстлала се надлъж и на шир, а развълнувано море, внезапно застинало сякаш под жезъла на велик магьосник. И над морето от зеленина - лазурно-синьо небе, осеяно с накъдени, бели като сняг облаци.

Бунков разказва много неща, но и много премълчава. Показва ни с ръка някъде в ниското. Там е местността Цимбела. Там Ивановият род имал нива и по жътва майка му го носила, нарамила топъл хляб, цедилка и бърканица. Там, докато жънела, го оставяла в люлка, провесена на огромен дъб.

„Зад оня връх, подобен на шапка - продължава Иван, - е Покрован.“ Виждайки, че трудно се ориентирам, разсредоточена от красотата наоколо, той специално ми посочва „шапката“. Наистина едно от възвишенията прилича на гугла. Повстрани са Горноселци, Балък дере, където някога е била крепостта Родостица (по Божидар Димитров). В ниското е реката Арда. В далечината просветва язовир „Ивайловград“. Одрин се вижда при ясно време, сега е като в мъгла. „А Гърция е ей там, оттатък...“ - сочи Иван Бунков...

Газим в трева, осеяна с останки и зидове на селище, в чиято сърцевина може би някога е имало светилище. Днес това място притежава живителна енергия. Всеки хухленец, който не се чувства добре, идва тук и всичките му неразположения и болези изчезват. Сядаме на пейка до параклиса „Свети Пророк Илия“, а Бунков ни разказва историята му. Навремето в селото започнали да строят нови пътища и като ученици ги карали да носят камъни от зидовете на върха. Момчето някак се досещало, че това място е свято и мисълта, че правят нещо нередно, жегвала сърцето му. След промените през 1989-а местните решили да издигнат тук огромен християнски кръст, който нощем да свети. А Иван Бунков предложил да се построи храм. Параклисът е осветен през 2008 година. Полилеят му е уникален. Но това е друга история...

Последни снимки... И тръгваме... След време, когато разглеждах снимките на спокойствие, видях: слънцето вече клони към залез, а през клоните на дъбовете отзаде ми светлината се е пречупила ветрилообразно и неравномерно във всичките цветове на дъгата...

3 юни 2023, 18.20 ч., Хухла, трагедията през 1913 година

Щом се върнахме в селото, Иван Бунков ни заведе на знаково място, свързано с неговата история. На мига ни върна на земята. Дори в първия момент не осъзнах какво точно става... Изведнъж се озовахме пред паметна плоча с надпис: „...*И да се помни: тук лежат костите на 42-ма българи - мъченици*“.

Не е по силите ми да преразкажа историята, за която паметува тоя надпис, защото за това, което е за разказване, думи нямам. Ще се позова на очевидците. Без коментар дори, защото не е необходим. Става дума за същите онези събития през злощастната за тракийци от Одринска и Беломорска Тракия 1913 година. И пак „Разорението на тракийските българи през 1913 година“ (1918) на проф. Любомир Милетич е книгата, в която най-автентично и неподправено се повествува за хухленската трагедия:

„И в Хохла - четем в експозето за хухленските събития - се повторили същите тегла от войнишки и башибозушки безчинства. - Същинските ужаси и тук почват след оттеглянето на войската. - Главатарят на автономските чети Илияз бей с 60 души четници гърци и турци свирепствува в селото. - Зверско убиване на селския свещеник в черквата. - Мъжете ги избиват в една къща край селото. - Селото опожарено. - Жените, страшно мъчени, ги докарват в Ортакьой. - Имената на убитите“.

На няколко страници се привеждат подробности - за покрусите и нещастията на хухленци в годините 1912-1913-а, редуващи се с мигове на надежда, и пак покруси и нещастия, и нови надежди... А същевременно - за кражбите на добитък и имущество от страна на башибозуци и редовна войска, на турци и гърци, за множеството единични убийства, за поголовни грабежи, издевателства, принуди и какво ли не... Докато един ден...

„Сутринта на 28 септември - пише проф. Любомир Милетич - всички си останали затворени в кръчмата. Турците събрали и жените на края при една турска къща и им заповядали да стоят там. Една от тия жени, която беше в Ортакьой, а именно З л а т а К о л е в а (50 годишна), ето какво ми съобщи:

„Ние останахме при къщата. Кладоха патраул. Мъжете ги изкарват на край село в една къща. Е д и н п о е д и н ги в к а р в а л и в ъ т р е и с щ и к о в е г и у б и в а л и. Преди това същата сутрин попа ни най-първо го убиха в черквата: извадиха го от дюкяна и го вкарват в черквата, която е на 30-40 разкрача от дюкяна. Т а я в е ч е р, к о г а т о да колят, един табор гърци дойдоха от околните села - от Акалан, от Гайдохор, Зорназар, Плеу и др. (днес селата са Акалан/Белополяне, Гайдохор/Славеево, Зорназар/Свирачи, Плеу/??? - бел. Е. А.). Познахме ги. Бяха преоблечени. Попа с ножове - с щикове, още не влязъл в черквата, го мушкали. Той ревеше, чуваше се. Нас жените тогава ни прибраха на долу, и ние го видяхме. Мъжете чували неговия рев и взели да си скубят косите. Всички мъже ги избиха, най-напред с щикове, после с пушки. Чуха се залпове. След това запалват къщата и изгарят хората. Имало ли е и живи изгорени, не се знае. Две момчета, Христо Димитров (21 г.) и Димитър Митров (15 год.), се отървали, първият ранен. Избягали от двора на къщата, когато почнали да ги мушкат. Стреляли подире им и ранили първия в ногата. Когато бягал, на край селото един гърк бил на караул и той стрелял подир него. Избитите ги зная всички по име:

Тодор Колев (58 год.), Георги Шопов (55 г.), Яньо Зафиров (48 г.), Илчо Димитров (60 г.), Маври Илчов, негов син (28 г.), Марин Колев (55 г.), Митро Иванов (60 г.), Адани Костов (48 г.), Атанас Костов (33 г.), Иван Георгиев (50 г.), Ангел Трандафилов (55 г.), Коле Ангелов, негов син (18 г.), Георги

Христов (50 г.), Кольо Костадинов (55 г.), Коста Илчев (35 г.), Атанас Илчев, брат му (32 г.), Коста Колев (65 г.), Тодор Костов, син му (26 г.), Вълчо Фъндуков (60 г.), Коста Георгиев (38 г.), Христо Георгиев (65 г.), Стайко Карафилов (45 г.), Иван Димитров (34 г.), Илия Христов (33 г.), Димитър Костадинов (35 г.), Ангел Димитров (35 г.), Хр. Стайков (35 г.), Вълчо Колев (35 г.), Стайко Сотиров (30 г.), Дим. Трандафилов (34 г.), Иван Пенев (56 г.), Васил Атанасов (45 г.), Димитър Василев, негов син (20 г.)“.

Има и други избити, всичко 41 мъже и 1 жена - Злата Зафирова (60 г.). „Когато ги изклаха - продължава да разказва Злата Колева, - дойде главатарят при нас жените и каза: „Не бойте се, сега хубаво стана: мъжете ви изклахме, а вас няма да закачаме; вие сте жени, вие не сте правили мурабе, а аз ще оставим, вие рахат ще живеете, ще ви заведем в Анадола, ще станете кадъни“. Сетне, когато вече зданието гореше, каза ни главатарят да отидем в къщите си, да си вземем по един кат дрехи всяка, че ще ни водят някъде. Ние вместо в къщите си юрнахме там, гдето ги избиха. Вътре беше и моят мъж, Кольо Костадинов, когото писахме вече. Зданието гореше и вътре да надникнем не ни оставиха. На двора видяхме кое капите им, кесии-празни, хвърлени. Имаше и кръвна двора.

Къщата, що гореше, беше на Илчо Димитров, който тъй също там загина заедно със сина си.

Изпъдиха ни от там. Войската си беше уж тръгнала, а то пак след малко същите войници си ставаха четници.

Отидохме по къщата си, да вземем по нещичко, и видяхме, че в къщите ни всички тия четници-войници като мравки тарашуват, грабят. Не ни оставиха да вземем нещо. Събраха

ни пак при оная турска къща, и там пренощувахме. Вънка караул турнаха. Мъчиха ни цяла нощ. (...)

На същия ден, когато избиха мъжете, черквата я разрушиха с бомби, от Ортакой донесени. Един от гърците, който спомагаше на турците в тая грозна работа, беше Кара Яни Созов. Селото цяло изгоря. Турските къщи останаха, та в тях прекарахме зимата“.

Това е. Какво повече да се добави? Нищо. Затова и надписът върху паметната плоча в Хухла е лаконичен. А, да... Обърнете внимание на „карнавала“, който турците разиграват - в един момент са войници, в следващия се преобличат като четници... Мислите, че е случайно? Не, не е... Очевидците неслучайно са подчертавали тези странни на пръв прочит „преображения“ от войници на четници и обратно. Така са ни оставили свидетелства за това как турците като на игра са фалшифицирали историята „в крачка“, а именно - не редовна турска войска, а някакви четници и башибозук плячкосват селата и безчинстват над мирното население. Днес всякаквите фалшификации на историята под формата на „нови прочити“ минават за наука - за тях тук и там понякога се раздават дори научни степени.

3 юни 2023, 19 ч., Хухла

Ключа за хухленската църква „Св. Никола“ държи Златка Христова. Докато Иван Бунков я търси, попадам в двор, където няколко жени са се събрали на приказка. Предложиха ми хухленски ягоди. Бяха толкова ароматни и вкусни, че ми се дощя да поискам още, но ме досрамя.

Небето над църквата беше невероятно. Разкриваше се в цялата си величествена красота. Пред църквата - паметна плоча с надпис: „Църквата е построена през 1858 г. Иконостасът има фриз от гроздове и атрибутите на строителите - чук, клеци, стълба и петел. На противоположните стени са изписани с темпер сцените „Христос пред Пилат“ и „Рождество Христово“.

Вътре в църквата разглеждам старопечатни книги. Едни са изписани на старобългарски, други - на арабски. Обичам да разлиствам стародавни книги - сякаш се прехвърлям в епохата на създаването им. Разгледахме и мраморни отломки с надписи на старогръцки.

Колкото и да не ни се разделя с Хухла, времето ни пришпорва. А Иван Бунков ни покани у тях. Масивна каменна къща буквално прикова вниманието ни. Оградата, също каменна, бе висока около два метра, на места и повече. Дворът бе покрит с тикли. Това от само себе си създаваше простичко, сурово и някак величаво пространство, начупено от стълбища - към къщата и оградата. И те - от камък, но с дървени парапети.

На обратния път се сетих за книгата „Завладяването на Константинопол“ на Жофроа дьо Вилардуен, маршал на Шампан и на Латинска Романия, един от ръководителите на Четвъртия кръстоносен поход и негов летописец. Бях си я купила през 1993-а в Москва. В нея прочетох, че при поредната си военна офанзива срещу кръстоносците българският цар Калоян се оттеглил *„в крепост, назована Родьосток (по превода на руски - бел. Е. А.)“*. В бележките се поясняваше, че *„местоположението на крепост с такова име не е установено“* и че *„най-вероятно тя се е намирала в долината на река Арда“*. Днес загадката най-после ми се разкри - беше крепостта Родостица край Хухла! Животът, рано или късно, дава отговори на всичките ни въпроси, дори когато за тях сме забравили...

Дали защото бяхме посетили Хухла, известна с блуждаещи около ѝ огньове, светлини и сияния, дали защото бе нощта преди пълнолуние и луната бе огромна, дали заради нещо друго, но небето над Ивайловград и околността (Хухла се намира само на няколко километра от града) бе цялото в светлина - разсипваше се през облаците, прошарили дълбоко черно небе и макар лунна, напомняше онова разноцветно сияние, което през деня струеше през клоните на дърветата на връх Свети Илия.

4 юни 2023, 10.10 ч., Одрин

Трудно е да се пише вкратце за град кръстопътен и със стара-стара история, още повече когато е дотолкова разнотълкувана от българи, гърци, турци, че свят да ти се завие... Да не говорим за османистите. Сред всички останали тълмачи те са, както се казва, бамбашка, „извън класацията“ и всякаква норма, независимо дали са българи, гърци, турци или други някакви... Само ще спомена, че с Одрин са свързани две исторически, в смисъл знаменити, за българите победи. Първата е на 14 април 1205-а, когато войската на цар Калоян разгромява непобедимите латини от Четвъртия кръстоносен поход и пленява предводителя им - императора на Латинската империя Балдуин Фландърски. По-късно в Търново, столицата на България по онова време, той е хвърлен от „лобната скала“ и намира смъртта си във водите на Янтра. И досега кулата му затвор е известна като Балдуиновата кула... Втората победа е на 26 март 1913-а, когато Втора българска армия под командването на ген. Никола Иванов превзема смятаната за непревземема Одринска крепост. Тази победа се възприема от целия свят като чудо и води до подписване на примирие, а впоследствие - и на Лондонския мирен договор (1913)...

Всяко мое идване до Одрин е било запомнящо се. Първия път (преди двайсетина години) посетихме Музея на Балканската война и някои от снимките, които там видях, ме поразиха. Бяха снимки на хора с отрязани уши и носове, представени като мирни жители - жертви на българската войска. Само че тези жертви бяха с калпаци, а не с фесове, така че няма как българската войска освободителка да е обезобразявала българите, които освобождава. Нямахме край и недоумението ми, когато видях наблизно паметника на Мехмед Шукри паша, комендант на Одрин, който на 26/13 март предава сабята си на ген. Никола Иванов. На паметника пишеше: „*Шукри паша - победител*“ (!?). Но кого е победил? И като е победител, защо след капитулацията на Одрин военната му кариера приключва? И защо през 1916-а внезапно умира при неизяснени обстоятел-

ства, при това на 59-годишна възраст? Загадка... Или - очевадна фалшификация на историята, само че със задна дата...

Втория път се случих на пищна сватба, тръгнала от съседна на църквата „Свети Великомъченик Георги“ къща. Бяхме в Турция Костадин Карамитрев, проф. Иван Филчев, Димитър Шалапатов и аз - събирахме пръст от землищата на някогашните български села, за да я положим в тракийския пантеон-костница край Маджарово. Отбихме се и в Одрин да видим отец Александър Чакърък. Бабата на пристаналата девойка бе поканила Мария, съпругата на свещеника, на сватбата, но, разбрала, че им са дошли гости от България, покани и нас. Отидохме Мария и аз, малко преди сватбата да тръгне. Възрастната жена знаеше български и много ми се зарадва. Прегърна ме, а в очите ѝ светнаха сълзи, които тайно избърса. В празничната суетня и сред толкова хора нямаше как да говорим за неща, които ме интересуват. След малко излязохме навън. Имаше много народ и улицата теснееше. Започна старовремски ритуал по предаването на девойката от едното на другото семейство, който ме твърде впечатли. Беше лято. Жега. Танцът на невестата - отначало пред нейните родители, а после и пред родителите на момчето... Танцът на младоженеца... Танцът им заедно... Оттогава имам прекрасен бял шал, прошарен със сребърни нишчици, подарък от булката, който някой метна върху рамото ми, докато снимах на видео танците... За съжаление, всички тогавашни снимки, ведно с видеото, още същия ден, неизвестно как, изчезнаха от телефона ми.

Друг път през февруари в църквата „Св. св. Константин и Елена“ четох стихове за любовта по повод празника на Трифон Зарезан и Деня на влюбените св. Валентин. Тогава обогатих личната си библиотека с книгата „Слово за смъртта“ (2006) на светителя Игнатий Брянчанинов, издание на манастира „Свети Великомъченик Георги Зограф“, Атон. Неочакван дар от Света Гора и Мария! Книгата ми стана дважд по-скъпа, защото чрез нея разтълкувах послание на баща ми от отвъдното. Преди време той се бе явил в съня на стринка ми с поръка към мен, която, благодарение на книгата, успях да разтълкувам докрай.

Подобни неслучайности ме изключително впечатляват!

Четвъртия път с Костадин Карамитрев чествахме на 21 май имените си дни в одрински ресторант. Освен изявени тракийци, наши приятели от цялата страна, имахме и височайш гост - Варненският митрополит Кирил. Той бе отслужил сутринта празничната литургия в църквата „Св. Великомъченик Георги“. А в ресторанта заедно със своите хора ни поздрави с песен по Вазовото стихотворение „Борът“ и с празнично песнопение. Костадин Карамитрев ме помоли в отговор да изпълня и аз родопска песен. Чак управителят на ресторанта дойде да ме поздрави и ми направи чудесен подарък...

Хубави времена бяха... Но свършиха... И няма да се върнат...

В Одрин Димитър Шалапатов е в стихията си - като екскурзовод, като историк, като краевед и много повече. Всичко по тези земи, свързано с българската история, му е известно. Вижте книгата му „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“ (2011) и ще се убедите.

4 юни 2023, 10.30 ч., Одрин, квартал Караагач

Караагач е одрински квартал на западния бряг на река Марица. От центъра на града до него се стига, като се минава по два моста - над Тунджа и Марица, в която малко по-нагоре, в района на някога българското село Мараш/Марасия, се влива река Арда.

През XIX век Караагач е чисто българско село близо до Одрин. След построяването на гарата през 1872-1873 г. към него започва „великото преселение на народите“ - турци, гърци, арменци и всякакви европейци се преселват тук постепенно, предвид стратегическото му разположение. С разрастването си Караагач по-късно става квартал на Одрин. Гарата е една от брънчиците на Барон Хиршовата железница, построена в стил сецесион, и се смята за една от най-красивите гари в Европа. Използвана е „по предназначение“ до 1972-ра. В наше време там се помещава Факултетът по изящни изкуства на Тракий-

ския университет.

Историческата съдба на Караагач след Освобождението на България (1878) е изпълнена с интересни превратности. Толкова пъти съм слушала историята му, а чак сега, вниквайки във всяка дума на Димитър Шалапатов, тя ми се изясни що-годе напълно. След Руско-турската освободителна война (1877-1878) Караагач остава в пределите на Османската империя. Освободен е от българската войска по време на Балканската война (1912-1913). Но само след няколко месеца - по време на Междусъюзническата война (1913) - се връща старото положение. През 1914-а започва Първата световна война, в която България (от 1915) и Османската империя (от 1914) стават съюзници на Централните сили (Германия и Австро-Унгария). На 6 септември 1915 г. между България и Османската империя с посредничеството на Германия е подписана Софийската конвенция, по силата на която в Одринска Тракия България се сдобива с територия от 2588 квадратни километра от десния бряг на река Марица и двукилометрова ивица от левия ѝ бряг. Така Караагач (ведно с Димотика) отново стават български. След ратифицирането през 1920-а на убийствения за България Нийоски договор (1919) Караагач е във владение на Гърция. А след Гръцко-турската война (1919-1922), в която Гърция претърпява поражение, градът, по силата на Лозанския договор (1923), е върнат на Турция.

В Турция, за разлика от нас, тачат своята история и своите национални символи. В чест на Лозанския договор (1923) например до старата гара в Караагач е издигнат през 1998 година внушителен по размери паметник. Този паметник, историческият музей, който се намира съвсем наблизко, и огромният площад пред него носят името „Лозана“. Пред музея мярвам бюст-паметника на Исмет Иньоню. Като офицер, той разгромява през 1921-а гръцката армия край град Иньоню в Западен Анадол, и е, както го наричат, „архитектът на Лозанския договор“. Впоследствие става първият министър-председател на Република Турция, а след смъртта на Кемал Ататюрк е неин президент.

Паркираме встрани от площада, обрaмчен от добре поддържан парк, и всеки поема в своя си посока. Докато „ловя“ в обектива снимки с любопитни гледки и ракурси, стигам до Димитър Шалапатов, който разпалено разказва на случайни хора - българи - историята на Караагач. Те го слушат онемели. Питам го после дали ги познава, а той: „Не! Ама ги чух да коментират едно-друго и разбрах, че не знаят нищо. А сега вече ще знаят! И мястото кое е! И гарата! И как са свързани с историята на България!“... Такъв е Димитър Шалапатов...

Старата гара, потънала в зеленина, все още изглежда великолепно. А отгоре ѝ - синьо-пресиньо небе, осеяно със сивобели облаци... Невероятно красиво и импозантно е всичко наоколо! Жега е, макар да не са още тръгнали истинските летни горещини. Зад сградата, неподвластен на жеги и времена, дреме някогашен парен локомотив. Дали помни славните подвизи на българските герои от 1913 година?

4 юни 2023, 12 ч., Одрин, черквата „Св. св. Константин и Елена“

Българската черква „Св. св. Константин и Елена“ се намира в югоизточната част на града. Посреща ни Христо Христов, преподавател в Тракийския университет по музика, който доброволно е поел грижата за двете български черкви в Одрин. Шалапатов си има приказка с него, та останахме на чаша кафе. По това време нямаше посещение в църквата и бе тихо, спокойно, ежедневно.

Обикаляме двора, покрит с каменни плочи. Навсякъде - зеленина и рози. Жужат пчели. Пладне е. Насреща - трите камбани. Четвъртата е горе - на стилизираната камбанария над една от дворните порти. Помня вълнението на тракийци от дружество „Одринска епопея“ - Стара Загора, когато донесоха тук трите камбани - дар за нововъзстановената църква. Четвъртата камбана бе дарена от народния певец Илия Луков...

По-нататък - бюст-паметникът на екзарх Антим Първи (колко усилията хвърли Костадин Карамитрев преди време,

колко трудности и спънки преодоля, докато издейства разрешение той да бъде поставен именно в двора на черквата!)... Кладенецът... Беседката... Встрани - гробовете на неколцина български офицери, загинали при обсадата на Одрин. Костите на другите офицери и войниците са положени в българското гробище. Димитър Шалапатов разказа как преди двадесет години е предложил в двора на „Св. св. Константин и Елена“ да бъде поставен паметник на Одринската епопея, на който да бъдат изписани имената на всичките онези 1986 български офицери и войници, загинали при шурма на Одрин. По предложение на Божидар Димитров обаче, директор на Националния историческия музей тогава, с цел избягване на евентуални вандалщини и провокации, паметникът е издигнат в Свиленград и е открит на 5 октомври 2008 г.

Вчитам се в каменната плоча, вградена във фасадата над входа откъм запад: *„Во слава единосъшния и животворяща и нераздельна Троица Отца и Сина и Светаго Духа, съ благоволеніето на негово императорско величество султана Абдул-Азис хана; начна да са гради, въ Кирешена-та, сей православный бльгарскый храмъ на сваты равноапостола Константина и Елена на 3-ый марта въ 1869 л. А свърши са на 25-ый септем въ съще-то лето. И съгради са при стараніе-то, сей храмъ съ иждивеніе-то на тъкъ народолюбивы бльгаре, т. е. бльгаро-джелепско и народно общество в Едрене в 1869 лето“.*

И още една плоча, но вече от наше време: *„Храм „Св. св. Константин и Елена“, град Одрин*

Изграден и осветен 1869 година. Възстановен 2008 година от Министерски съвет на Република България. Осветен от Негово Високопреосвещенство Русенски Митрополит Неофит с благоволеніето на Светия Синод на Българската Православна Църква“.

Днес Русенският митрополит Неофит е Патриарх Български.

И още един надпис върху камък - над портата на църковния двор откъм изток:

*„ЗА БРАТСКО-ТО ВОСПОМИНАНИЕ
отъ Русси-те на Българи-те на Септемврий 1878“.*

Видяхме и надгробния камък и паметника на погребания в двора на черквата Евстатий Пелагонийски, митрополит на Одринската българска епархия от 1885 до смъртта му през 1888 г.

Докато обикалях наоколо, все си мислех, че дори само надписите да останат, без никаква друга писмовна или устна история, ще пребъде паметта за историята на тази църква.

Когато бях в Одрин за първи път, храмът бе в окаяно състояние, доколкото нееднократно е бил посещаван и разграбван от иманяри, а през 80-те години на ХХ век дори опожарен. Тръпки и досега ме побиват, когато гледам снимките отпреди възстановяването му. Всеки момент се очакваше покривът да рухне. Тогава, по турското законодателство, храмът щеше да загуби статута си на религиозен имот и да стане държавна собственост. Но с поривистото участие на СТДБ и лично на председателя Костадин Карамитрев със средства на Дирекция „Вероизповедания“ при Министерския съвет черквата, за всеобща тракийска радост, бе възстановена.

Днес в храма има нещо като миниизложба, на която - в снимки - се проследяват всички етапи по нейното възстановяване, осъществено от ТОЛОС-ПРОЕКТ, София, България, и ЙЪЛДЪЗ МИМИРЛЪК, Одрин, Турция. Платната са три и визират началния етап („Архитектурно проучване“, 2001), междинния етап през г. („Консервация и реконструкция“, 2004) и заключителния етап (2008), когато черквата вече е готова. Историята по събирането на средства от тракийците, по възстановяването и откриването на храма може да се проследи и по страниците на вестник „Тракия“ от онова време. Нищо не е пропуснато.

След посещението в църквата Димитър Шалапатов ни заведе на ресторант. Мимоходом се отбихме в един от просло-

вутите одрински магазини, пълни с локум, баклави, тархана и какво ли не. Докато съзерцавах котка, задрямала върху кашон до тезгяха с кори за баница, мъжете пазаруваха. Кокетните продавачки съчастнически ми смигаха и се усмихваха, развеселени и те от блажено спящата котка и мъжете, заети с пазаруване на лакомства. Това май бе непосилна за професора задача и се наложи една от продавачките да му помогне... Но колко локуми, бонбони, сладки и каквото там можеш да купиш и за какво ти е въобще да ги купуваш...

Колко бързо минава времето, когато никак не ти се иска да минава! Минали са два часа, откакто сме в Одрин, а не съм усетила кога... Така е, когато си с Димитър Шалапатов по тракийските места...

От югоизточната част на Одрин се понасяме към черквата „Свети Георги“ в североизточната му част.

4 юни 2023, 14 ч., Одрин, черквата „Св. вмк. Георги“

Българската черква „Свети Великомъченик Георги“ е построена през 1880-а в българската махала на Одрин. През годините е била поддържана и подпомагана финансово от Филип Чакърък, родолюбив тукашен българин, а синът му отец Александър Чакърък впоследствие бе дълги години свещеник в храма. За съжаление, той се пресели в откъдното на 19 март 2023 г., бе погребан в двора на черквата и вече ходатайства за нас пред Бога. Синът му Георги е студент в Духовната академия в София и, надявам се, ще продължи делото на дядо си и на баща си. Помня го ученик, който, едва щом се срещнем, искаше непременно да му помагам при писането на домашните, а Мария все му се караше, задето не ме оставя на мира. Аз, разбира се, на драго сърце му уж помагах, защото го оставях сам да търси отговор и ако не успяваше, го водех стъпка по стъпка към решението. Мисля, че го правеше от желание да общува, а не заради друго.... Кога беше първолак, кога вече е студент в Духовната академия!

Над западната порта на черквата под надписа „СВАТЫЙ

ГЕОРГЪЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИКЪ“ пише: „МИХАЛЪ ВАСИЛКО - 24 IѠЛII 1880 ЛЪТО“ (кой е бил този Михал Василко, нямаше кого да попитам). От двете страни на портата - паметни плочи, от наше време. Отдясно: „Този храм е възстановен по инициатива на Костадин Карамитрев, председател на СТДБ“. Отляво:

„Първите стъпки за обновяване на църквата „Свети Великомъченик Георги“ бяха направени през 1995 г. от д-р Соломон Паси - председател на Атлантическия клуб в България, Стефан Софийански - кмет на София, и Марин Делчев - журналист“.

В двора ни посрещат тишина и покой. Няма никого. Само ние сме. И всеки от нас намери свое си място. Мария отсъстваше и за огромно мое съжаление не успях да я прегърна, изказвайки съболезнования за непрежалимата ѝ загуба. По едно време се появи човек, който на старинен български език каза, че ме познава и дори ми поиска книга с автограф. Дали не ме помнеше от някогашния ми одрински рецитал, или някой днес му беше казал, че пиша стихове, но защо би следвало точно това да му каже?! Обещах, че при следващо гостуване ще му донеса книга... Гюнеш Бошнаков... По-късно Димитър Шалапатов обясни, че е българин мюсюлманин, който е дошъл да помага в храма доброволно, че има желание да посети България, но няма пари за виза. В двора на черквата видях сграда, на нея - надпис: „Народно читалище „Просвета“ към българската православна църква „Св. Вмчк. Георги“. Значи читалището тук вече има къде да се помещава!

Нямаме време за маене. Палим свещи. И тръгваме.

4 юни 2023, 14.20 ч., 4 юни 2023, 14.30 ч., Българската гимназия в Одрин

На път за някогашната Българска мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ летим край прочута архитектурна забележителност на Одрин - Султан Селим джамия, построена през втората половина на XVI век от Коджа мимар Синан

ага, възпитаник на Еничарския корпус. Някой би попитал защо споменавам османска светиня, след като тема на посещенията ни в Одрин са българските места. Защото, драги приятелю, и покрай нея има „българска следа“. Никола Инджов, в статия за Илко Димитров, бележит българин от село Манастир, Беломорска Тракия, припомня неговите догадки относно приобщаване на велики българи към османския двор. Един от тези българи, според Илко Димитров, е архитектът на Султан Селим джамия:

„Има и един случай от Родопите - пише Никола Инджов, - става дума за родения в Широка лъка архитект и строител Коджа Синан. Той най-напред бил отведен за еничар, но после се посветил на дарбата си и построил повече от 400 джамии, медресета, болници, гробници и др. Той е всъщност възпети-ят в български песенен епос майстор Манол, а джамията, от която поискал да полети с дървените си криле - „Султан Селим“ в Одрин. Тази сграда, впрочем, се счита за един от неговите архитектурни шедеври“.

Преди време едни фолклористки от БАН отричаха да е имало у нас турско робство и ме убеждаваха, че народните песни, в които се пее за „три синджира роби“, не доказвали нищо, били „артефакти“. Вероятно и преданието за майстор Манол минава пред тях за „артефакт“, но какво да кажем за творенията на неговите ръце! Попитах преди време Антон Дончев, докато разговаряхме за прочутия му роман „Време разделно“, около който доста се е ровил в архивите, търсейки документи за насилствените помохамеданчвания на Балканския полуостров, дали има вероятност Синан да е майстор Манол. Писателят не отрече:

„Да, ние, българите претендираме, че Синан е българин. От друга страна, гърците намериха документи, в които пише, че той е грък. Тук няма противоречие. Защото, като вземат много малко момчето, там го дават на ислямско семейство,

за да го научи на турски език, на обичаите и на религията. Много е вероятно Синан да е бил даден на гръцко семейство, приело исляма - то да го вкара в пътя. Значи великият Синан, най-големият архитект на империята, си е абсолютно доказано (това никоой не го атакува), християнско момче, жертва на кръвния данък“.

Султан Селим джамия бе в ремонт. Цялата, освен едното от четирите минарета, беше опакована в железни скелета. Но и през тях се усещаше нейното великолепие. Снимах я в движение, а във фотообектива ми попадна и файтон, който чакаше по-екстравагантни посетители на града.

Българската гимназия в Одрин възниква през 1851 година - отначало като българско класно училище. През 1897-а е вече Българската мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“. Когато за първи път гостувах в Одрин, полицаи не ми разрешиха да правя снимки, макар че набързо си „откраднах“ няколко. Сега правихме снимки всякакви и никоой не дойде да ни трови със забележки или да ни търси сметка.

4 юни 2023, 14.30 ч., край Мараш

Проф. Светлозар Елдъров вече изглеждаше поуморен от купищата информация и разнопъстри впечатления. Но Димитър Шалапатов му бе подготвил още една изненада - вместо по „царския път“ през Свиленград щяхме да минем през Гърция. Пресякохме границата безпроблемно.

Преди обаче да се отправим към границата с България, Шалапатов ни показа някогашното българско село Мараш, откъдето са предците на актьора Васил Михайлов. Нямахме време да се отбиваме там, но ни закара до едно място на река Арда, наречено Брода. Оттук някога, преди да бъде направен мостът над реката, минавали хора, каруци, добитък. Димитър Шалапатов е идвал в селото с актьора и ни разказва историите. За да не ги възстановявам по памет, ще цитирам откъс от книгата му „Българските християнски селища в Западна (Бе-

ломорска) Тракия“ (2011): „През 2004 г., пътувайки към Доганхисар - родното място на Капитан Петко войвода, с председателя на СТДБ Костадин Карамитрев и Васил Михайлов, големия български артист предложи да се отбием в Мараиш, родното село на баща му. Това беше неговото първо посещение в селото. Намерихме братовчед му Панайот, който заварено говореше български, но отнякъде се появи старец на име Костанди, който попита на неподправен старинен български диалект: „Панайоте, този чияк отде е?“. Срещата ни с тези българи беше много трогателна.

През месец октомври 2009 г. с Васил Михайлов посетихме Одрин. След като разгледахме църквите „Св. Вкмк. Георги“ и Св. св. Константин и Елена“, решихме да се върнем в България през Гърция. Когато минавахме Караагач, Васил разказа, че дядо му всеки ден изминавал разстоянието от Мараиш дотук и обратно, тъй като дълги години бил клисар в църквата в одринския квартал. Имал 13 деца. Повечето останали в Гърция, но някои, като бащата на артиста, избягали в България...“.

Мисля си какво ли не прави политиката, по-точно геополитиката с човешките съдби!

4 юни 2023, вечерта, някъде из България

Така завърши нашето пътуване по свети български места. Към 17 ч. вече бяхме в Хасково. Димитър Шалапатов ни остави на автогарата и изчезна внезапно, без да каже довиждане, което ни доста озадачи. За наша радост, след малко се върна с торба ароматни ягоди, както каза: „За освежаване“. Наистина имахме нужда от освежаване. За нас с проф. Светлозар Елдъров пътуването продължаваше през Пловдив за София. Друг е въпросът, че без Димитър Шалапатов то придоби фантастически и някак комични измерения. До Пловдив нямаше проблем. Но оттам-нататък...

Дали някой някога ще те разбере, ако му разкажеш как си пътувал от Пловдив до София над четири часа; как автобусът, който уж тръгваше от автогарата след последния автобус по

линията Пловдив-София за деня и не бе съвсем автобус, а осемместен чисто нов автомобил, тръгна от някаква странична уличка; как тъй и не си осъзнал какво толкова е наложило да се отиде до село Лозен край София, където шестимата пътници са ви прехвърлили в огромен чисто нов автобус, „обзаведен“ по всички правила на международните линии, включая шофьори и стюарди със специални униформи, които дори не знаеха къде точно е хотел „Плиска“, та се е наложило да им го показваш; и как, как да обясниш на един български професор защо искаш да слезе и той на хотел „Плиска“, а не по-рано, без да обявяваш на всеослушание, че те е страх заради целия този абсурд, след като той слуша, а не чува, когато му говориш... Но какво да се прави... Това е българският начин на живот и особеностите на българския характер, с които трябва отдавна да сме свикнали... Слава богу, се прибрах по живо, по здраво и благополучно у дома. Както и да е...

Всяко такова пътуване възкресява в душите ни миналото, макар да е минало безвъзвратно. И така ние не го забравяме, според както са ни завещали предците ни. Така оставаме верни на корена си, напук на онези, които искат да му изменим и да се от него отречем. Корен не се забравя, дори когато го отсечеш и отречеш, дори когато го подмениш или оставиш да изгние.

10 септември - 13 ноември 2023 г.

СТАТИИ И СТУДИИ

ЕПОПЕЯ НА ВЯРА, ВОЛЯ И САМОЖЕРТВА 120 ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКО-КРЪСТОВДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ

Проф. дин Светлозар Елдъров

Илинденско-Преображенско-Крстовденското въстание в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. е продължение на българската национална революция от епохата на Възраждането и затова се оценява от историческата наука и народната памет като втори най-висок връх след Априлското въстание от 1876 г. Заедно с това то е и важна съединителна брънка от веригата върховни сили за национално обединение, започнала още с Кресненско-Разложкото въстание и другите форми на съпротивата срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес през 1878 г., продължила чрез Съединението и неговата военна защита през 1885 г. и докоснала националния идеал с Балканската война през 1912–1913 г. Неразривно свързано с българската история, Илинденско-Преображенско-Крстовденското въстание със своята политическа програма и идеология същевременно е дълбоко проникнато с модерните ценности на епохата, като зачитане живота, имота и честта на хората без разлика на тяхната религия, гарантиране на свобода, права и един закон за всички, справедливо държавно управление. Затова в същността си въстанието на македонските и тракийските българи е пълно отрицание на тиранията на Османската империя, останала като печален анахронизъм върху политическата карта на Югоизточна Ев-

ропа и просъществувала до началото на ХХ век само заради противоречията между великите сили.

Настоящата статия, предназначена за сборник „Тракия“, издание на Тракийския научен институт-филиал Хасково, е написана главно на основата на мои научни изследвания и публикации и беше посветена на 120-та годишнината на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Неочакваната и ненавременна кончина на Димитър Шалапатов, основател на филиала на ТНИ в Хасково и главен двигател на сборник „Тракия“, разтърси всички негови приятели, сътрудници и симпатизанти и забави нейното публикуване. Въпреки това, освен тази вметка, оставям статията със заглавието, с което беше му изпратена преди кончината му. Ще поясня само, че не си поставям за цел да правя цялостен исторически обзор на тази славна страница от нашата история, а се възползвам от случая да акцентирам само върху няколко проблема във връзка с имената на въстанието, неговата военнополитическа стратегия, смисълът на саможертвата на македонските и тракийските българи, както и по повод на едно телевизионно предаване, което хвърли сянка върху честването на Преображенската част на героичната и драматична годишнина.

ЗА ИМЕНАТА НА ВЪСТАНИЕТО

Имената на въстанията от българската, както впрочем и от световната история, с малки изключения са давани от историците, не от въстаниците. За хората, които с оръжие в ръка въстават срещу една или друга омразна тирания, и които ясно съзнават, че с този акт правят първата решителна и съзнателна крачка между живота и смъртта, за да отворят пътя от потисничеството към свободата, въпросът как ще се нарече тяхната саможертва е последният, който в онзи съдбовен момент ги е вълнувал. Така стои въпросът и за имената на голямото българско въстание през 1903 г. в Македония и Одринска Тракия. За въстаниците то е просто въстание, въоръжен протест,

борба на живот и смърт, последна и най-висша саможертва в името на свободата. Няма нито един документ, който да свързва избора на деня на въстанието с някакво специално предпочитание към една или друга дата от гражданския, църковния или народния календар с оглед на нейно евентуално символично значение. Напротив, има много свидетелства, че изборът е правен по конкретни военностратегически и политически мотиви, свързани с въстаническото планиране. Той се основава на идеята, че въстанието трябва да бъде колкото може по-дълготрайно, за да възбуди общественото мнение в Европа и да апелира към великите сили да приложат и развият предвидените в Берлинския договор реформи до степен на политическа автономия. С оглед на съотношението на силите между османската и въстаническата армия, това може да стане само с поэтапно обявяване на въстанието в отделните окръзи. Първенството се пада на Битолския окръг като най-добре организиран, въоръжен и подготвен в сравнение с останалите. Ето как се стига до избора на датата на въстанието там.

По време на разискванията в Смилевския конгрес (17-22 април 1903 г.), когато е избран Главен щаб, направен е преглед за състоянието на четите и въоръжението, изяснена е въстаническата тактика и са решени редица други проблеми, изобщо не става дума нито за избор на конкретна дата, нито за някакво наименование на предстоящото въстание. В последвалата фаза на интензивна организационна и военно-техническа подготовка избухването на въстанието на няколко пъти е отлагано, той като членовете на Главния щаб (Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев) са очаквали потвърждение от София за евентуална намеса на България с въоръжена сила. Едва на 1 юли, когато тримата ръководители пребивават в Леринско, е взето решение въстанието в Битолския окръг да се обяви на 20 юли. Според актуалния тогава в България Юлиански календар, валиден и за българите-екзархисти в Османската империя, на 20 юли се чества православният християнски празник Св. пророк Илия или Илинден според

народния календар. Текстът на възванието, който от името на Главния щаб е разпратен с куриери да всички околии и райони на окръга, е написан и хектографиран (размножен) на 15 юли. В него изобщо не се прави никаква символична връзка с църковния празник, той дори не е споменат изрично.

По същия модел се стига до избора на датите за началото на бойните действия в другите въстанически окръзи. Всъщност, освен в Битолския окръг, където въстанието придобива масов и повсеместен характер, това се случва само в отделни райони и околии на Одринския и Серския окръг. В нощта на 5 срещу 6 август, Преображение Господне, започват бойните действия в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район на Одринския окръг. Със стремителни атаки въстаниците разгромяват гарнизоните в Странджа планина. В останалите райони на обширния окръг има само спорадични четнически акции и диверсионни акции срещу железницата. На 14 септември, Въздвижение на Св. Кръст Господен или Кръстовден, идва ред и на Серския окръг. Тук още от средата на август действат обединените чети на Върховния комитет и Вътрешната организация, но масово и повсеместно въстават само българите в Разложката околия, те дават и най-много жертви и бежанци за целия окръг.

В останалите окръзи - Скопски, Солунски и Струмишки - въстанието се изразява главно в партизански действия. Специално обучени технически отделения осъществяват серия от диверсионни акции срещу железопътни линии и мостове.

Докато траят въстаническите действия в Македония и Одринска Тракия през 1903 г., няма никакво документално или мемоарно свидетелство, че трите най-масови и интензивни огнища в Битолския окръг, Странджа планина и Разложка околия са били наричани от въстаниците или от съвременниците съответно „Илинденско“, „Преображенско“ и „Кръстовденско“ въстание. Никой обаче не се съмнява - отвътре или отвън, - че става въпрос за три последователни фази на едно единно от национална, политическа и организационна гледна точка въстание.

В края на 1904 г. се появява на български и на френски език един фундаментален документален паметник, озаглавен „Македония и Одринско (1893-1903). Мемоар на Вътрешната организация“. В обем от близо 300 страници чрез документи и статистики в него е представена освободителната борба на македонските и тракийските българи и най-подробно е проследено развитието на въстаническите действия по окръзи, околии и райони през 1903 г. с техните последици, жертви и щети. Едва на стр. 257, в самото начало на заключението, за пръв и единствен път въстанието е названо „Илинденско“. По някои белези на стилистиката и отделни фрази може да се направи предположение, че окончателната литературна редакция на текста е била поверена на Христо Силянов.

В следващите години това наименование се утвърждава и популяризира, особено в периода между двете световни войни. Тогава е създадена Илинденската организация, която обединява участниците във въстанието с цел да съхранява и популяризира паметта на народната саможертва. Излизат периодично в. „Илинден“, сп. „Илюстрация Илинден“, сборник „Илинден“ и други еднократни издания с това наименование. По това време тракийските дейци и Тракийската организация също започват своите традиционни чествания на Петрова нива край Малко Търново в памет и прослава на Преображенското въстание. Тъй като в онази епоха борбата за Македония продължава на всички равнища, а Одринска и Беломорска Тракия на практика са обезбългарени, както впрочем и по други причини, на които тук няма да се спирам, голямото българско въстание от 1903 г. остава в народната памет като Илинденско.

През 1933 г., във връзка с 20-годишнината на въстанието, излиза първият том от „Освободителните борби на Македония“ на Христо Силянов, също озаглавен „Илинденското въстание“. Книгата на Силянов и днес остава като най-яркото свидетелство на онази епоха. Авторът разказва историята на революционната борба и на въстанието не само като историк, писател и непосредствен участник, който дава най-доброто

от своя разностранен талант, но и като истински народен апостол и будител, който трябва да остави послание за идните поколения. Затова и наименованието „Илинденско въстание“ като обобщение и обединение на трите му фази още по-силно и трайно се утвърждава.

След Втората световна война обаче, когато в рамките на Социалистическа федеративна република Югославия беше създадена Народна република Македония като отделен федеративен субект, това наименование стана проблематично. Коминтерновската теза за македонската нация като различна от българската, активно и интензивно пропагандирана от Белград и Скопие, напълно изкривява същността на Илинденското въстание. Тъй като през 30-те години на ХХ в. Българската комунистическа партия (БКП) подкрепя тази теза, а непосредствено след 1944 г. дори прави опит да я приложи институционално и в България, проблемът с името на въстанието още повече се комплицира. Затова през 1968 г. чрез известната „Историко-политическа справка по Македонския въпрос“, издадена от Института за история при БАН, но поръчана от най-високо партийно и държавно равнище, беше лансирано названието Илинденско-Преображенско въстание. Смяташе се, при това с основание, че то по-точно отразява както характера на освободителните борби на Македония и Одринско от Берлинския конгрес до Балканската война, така и същността на въстанието от 1903 г. Борбата тогава е *македоно-одринска*, организациите се самоназовават *македоно-одрински* и затова се сметна, че е редно в наименованието на въстанието да присъстват имената на църковните празници, на чиито дати то е обявено в Македония и Одринско - 20 юли, Илинден, и 6 август, Преображение. С течение на времето това наименование стана меродавно в българската историческа наука.

В последните години у нас си пробива път наименованието Илинденско-Преображенско-Кръстовденско въстание. Макар първоначално да имах някои резерви, чрез личният ми опит от научни конференции в Разлог и непосредствени

контакти с потомци на участници в Кръстовденската фаза на въстанието, все повече се убеждавам, че това е правилно. Всъщност и трите названия - Илинденско, Илинденско-Преображенско и Илинденско-Преображенско-Кръстовденско - са породени от българската история и отразяват, макар по различен начин, същността на събитието от 1903 г. Първото акцентира върху началото на въстанието и първенството на Битолския окръг в организационната подготовка и размаха, интензивността и дълготрайността на бойните действия. Второто отразява националното, политическото и организационното единство на Македония и Одринска Тракия. Третото напълно съответства на основния замисъл на въстаническото планиране, като символизира заложената в него оригинална стратегическа идея за последователното, стъпаловидното или верижното развитие на въстанието - първо в Битолския окръг, после в Странджа планина, накрая в Разложката околия. Именно то най-точно и справедливо отдава дължимата почит и прослава на героите и мъчениците на голямото българско въстание през 1903 г., които имаха готовността, волята и смелостта да се изправят срещу тиранията и да се жертват за свободата. Свобода или смърт! Това е най-важното послание, което ще отеква във вечността като пример за всички, които бъдат изправени пред този съдбовен избор.

ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ НА ВЪСТАНИЕТО

Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание е най-масовото, повсеместно и дълготрайно въстание в новата българска история. То е и най-дълго подготвяното. В продължение на 10 години три могъщи организации - Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), Македоно-одринската организация (МОО) на Върховния комитет в България и Тайните офицерски братства в българската армия, променят бита, кръгозора и самочувствието на цяло поколение българи. Те му показват идеала на свободата, дават

му пушка в ръка и превръщат въоръжения и жаден за свобода народ в обучена, дисциплинирана и боеспособна въстаническа армия, способна да се противопостави в продължение на близо три месеца на превъзхождащия я в чудовищно съотношение противник - армията на Османската империя.

Политическата обстановка на Балканите и в Европа в края на XIX и началото на XX век поставя сложни проблеми пред българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия. На българските стремежи за политическо освобождение и национално обединение противостои не само военната мощ на Османската империя, но и установеният от великите сили политически ред. Поради самото естество на своя генезис политическият статут на македонските и тракийските българи е от компетенцията на великите сили, скрепили с подписите си Берлинския договор от 1878 г. Тук е необходимо да се подчертае, че в прословутия чл. 23 на договора не се говори конкретно за Македония, както често погрешно се смята, а се имат предвид всички османски провинции на Балканите, включително и Одринския вилает. Всъщност в текста на този член, като се задължава Високата порта да въведе на о. Крит изработения още през 1866 г. Органичен устав, изрично се настоява: „Подобни устава, приравнени съобразно местните нужди, с изключение освобождаването от данъците, дадено на Крит, ще бъдат въведени *и в другите части на Европейска Турция, за които не е предвидено особено устройство* чрез настоящия договор“. Текстът на чл. 23 обаче има стойността само на празни думи и изветряло мастило, защото Османската империя няма никакво желание да приложи каквито и да е реформи, а великите сили имат предостатъчно икономически и политически мотиви да не настояват за тяхното осъществяване. Освен това заради своето геополитическо разположение Одринска Тракия среща още по-голяма съпротива в това отношение, отколкото Македония, не само заради съседството си със столицата на Османската империя, но и поради разнопосочните интереси на Русия, Англия, Германия и другите велики сили

по отношение на този регион.

Българската държава, Българската екзархия и българските националноосвободителни организации правят всичко възможно двете области да не бъдат разделяни по отношение на евентуалните реформени проекти. При горепосочените причини това за съжаление се оказва непостижимо. Затова пред ръководителите на освободителната борба остава само една единствена възможност - да мобилизират българското население в Македония и Одринско и с масово и повсеместно въстание да привлекат вниманието на европейските държави, да активизират дипломацията на великите сили и да принудят Османската империя да предостави политическа автономия на двете области.

Тази стратегия започва да се избистря от края на 1902 г., когато у ръководителите на ВМОРО окончателно назрява мисълта, че въстанието е неизбежно и моментът за неговото обявяване наближава. До голяма степен това се дължи на Горноджумайското въстание, организирано през есента на същата година в Пиринска Македония от Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) и тайните офицерски братства. Макар и не в пряка връзка с въстанието, а заради техните собствени политически интереси, на 8 февруари 1903 г. Русия и Австро-Унгария съставят един реформен проект, станал популярен под наименованието „Пъдарски реформи“. Впрочем тъкмо то най-добре разкрива неговата несъстоятелност. Вярна на своята коварна политика, Високата порта още на 18 ноември 1902 г. официално прокламира свой проект за реформи. Така или иначе, тези събития убеждават лидерите и дейците на революционните организации, че са на прав път. Мисълта, че през 1903 г. българите в Македония и Одринска Тракия трябва да се вдигнат на масово и повсеместно въстание изцяло обсебва умовете от всички организационни форми и равнища. На тази основа започват да затихват и вътрешните противоречия в освободителното движение.

На 24 декември 1902 г. Централният комитет на ВМОРО изпраща окръжно, с което изисква мнението на ръково-

дителите на революционните окръзи по съдбовния въпрос. Специално писмо е изпратено и до дейците, които по това време пребивават в София. По този повод от края на декември до средата на януари в българската столица се свикват няколко съвещания с участието на задграничните представители Христо Матов и Христо Татарчев, главния ревизор на четите Гоце Делчев, присъединилите се към организацията военнослужещи и бивши ръководители на ВМОК - поручик Борис Сарафов и поручик Владислав Ковачев, изтъкнати и опитни дейци като Гьорче Петров, Пере Тошев, Михаил Герджиков, Христо Силянов и др., общо около двадесет души. В хода на споровете „за“ или „против“ въстанието постепенно се очертава схващането, че въоръжената борба през 1903 г. е неизбежна. Като най-подходяща тактика се налагат активни четнически действия в планинските райони по възможност далеч от населените с българи места и атентати или терористични акции срещу военни и граждански обекти на противника. В различна форма и от различни позиции тази идея, чието съдържание всъщност се свежда до интензивни партизански действия с преобладаващо диверсионен характер, се подкрепя от М. Герджиков, Г. Делчев, Г. Петров, С. Михайлов, В. Антонов, Б. Сарафов и др.

Подобни идеи, макар и развити в различни варианти и под различни наименования - „перманентно въстание“ според Гьорче Петров, „активни партизански действия“ според Борис Сарафов, „отделни терористични акции“ според Михаил Герджиков или „акции от I и II разряд“ според Христо Матов, намират по-голям или по-малък прием и сред всички останал участници в дискусиите поради обстоятелството, че те представляват единственият пункт, в който се срещат взаимноизключващите се становища на двете основни течения. За представителите на течението, според което все още не е назрял моментът за масово и повсеместно надигане на българското население в Македония и Одринско, и ВМОРО не разполага с необходимия кадрови и военнотехнически потенциал, терористичните (диверсионните) акции представляват

алтернатива на въстанието. Обратно, за дейците, които смятат, че въстанието е естествен и неизбежен резултат от десетгодишната дейност на ВМОРО и че военнополитическата обстановка в Османската империя и в Европа предоставя благоприятна възможност именно през 1903 г., терористичните (диверсионните) акции са елемент на въстаническата борба и стъпало към масовото и повсеместно въстание. Така се поставя началото на двете линии или тенденции в позицията на ВМОРО спрямо атентатите и терора, респективно диверсионните акции - радикалната и официалната. Ако дотогава отношенията между тях се развиват изключително в идеологическата сфера, от началото на 1903 г., когато и двете линии започват да търсят реализация в практиката, взаимодействието преминава в противоборство. В случая думата „борба“, както и всички нейни производни, трябва да се използват условно, защото до открити стълкновения между привържениците на двете линии не се стига. Напротив, до определен момент те се развиват паралелно и нерядко сътрудничат помежду си.

Докато споровете и дискусиите в София продължават, на 2 януари 1903 г. в Солун се открива конгрес, който трябва да даде окончателен отговор на въпроса за въстанието. Заседанията се провеждат във физико-математическия кабинет на българската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“. Присъстват членовете на ЦК на ВМОРО Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев, двама заслужили дейци на освободителното дело, наскоро излезли от турските затвори - Христо Коцев и Тодор Лазаров, както и 12 представители на отделните окръзи и околии: Никола Петров за Цариград, Велко Думев за Одрин, Лазар Димитров за Сяр, Христо Влахов за Кукуш, Иван Сапунаров за Солун, Никола Хърлев за Гевгели, Димитър Занешев за Воден, Тодор Пейков за Велес, Димитър Ганчев за Скопие, Иван Ингилизов за Струмица, Атанас Лозанчев за Битоля и Георги Варналиев за Радовиш. За председател на конгреса е избран Иван Гарванов, а за секретар Димитър Мирчев.

Единственият въпрос, който се поставя на разискване

пред делегатите, е трябва ли да има въстание през 1903 г. и каква да бъде неговата тактика. Най-напред представителите на различните райони дават подробни отчети за състоянието и ресурсите на организационните структури по места. Повечето делегати докладват за значителен недостиг на оръжие и боеприпаси, само представителят на окръжния комитет на ВМОРО в Битоля Анастас Лозанчев се изказва оптимистично за възможностите на своя окръг. След това се водят дълги разисквания за тактиката на предстоящите действия. По този пункт, подобно на софийските дискусии, се сблъскват две становища - едни от делегатите настояват за „частично“ въстание, което да обхване само определени райони, а други - за „повсеместно-стратегическо“, което да се разпростире върху цялата организационна територия в Македония и Одринско и да ангажира всички годни да носят оръжие. В крайна сметка надделява второто становище.

Съдбоносното решение е взето с гласуване на 3 януари 1903 г. в 11 часа и 20 минути преди обед. По този повод в конгресните протоколи е записано - „минута, свещена и съдбоносна за един петвековен роб. Дано тя, изходяща от мрачното минало, озари бъдещето с щастие за страдалческия народ. Това бе общ, сърдечен клик на членовете, които решавах съдбата на народа“. В оставащото време делегатите разискват отделни проблеми от подготовката на въстанието, правят равностметка на наличните боеви сили и прогнозираат необходимото време за окончателните приготовления. Заседанията приключват на 4 януари в 4 часа следобед.

Веднага след закриването на конгреса Иван Гарванов и Велко Думев заминават за София, за да обосноват и защитят взетите решения. По този повод сред революционните дейци в българската столица отново се подновяват разискванията за стратегията и тактиката на въстанието и датата на неговото обявяване. Дебатите обаче бързо замират поради въодушевлението и надеждата, обхванала всички дейци. Мнозина ръководители и войводи предпочитат да изоставят теоретичните дискусии и начело на чети заминават за Македония и

Одринско, където започват подготовка за предстоящото въстание. Първият, който дава пример и на останалите, е Гоце Делчев.

Активизират своята дейност и дейците на Върховния комитет с председател Стоян Михайловски и подпредседател генерал Иван Цончев. Тяхната най-силна опора са офицерските братства, които продължават да съществуват въпреки заповедите и разпорежданията на върховното командване. На 10 октомври генерал Цончев изпраща окръжно до българските офицери, с което ги известява за скорошното въстание в Македония и Одринско и ги предупреждават да бъдат готови да се притекат на помощ. Друго окръжно е изпратено на същата дата до по-тесен кръг активисти на братствата. В него се изтъква нуждата от „хора, преимуществено служили военна служба, които през идущата пролет (февруари - март) ще влязат в Македония и Одринско в определени райони и ще послужат като кадър за образуваните въстанически чети от местното население“. В окръжното се дават конкретни указания за подбора на хората и тяхното въоръжение и снаряжение. На основата на опита от Горноджумайското въстание се набляга повече на качеството, отколкото на броя на доброволците. От началото на януари 1903 г. най-активните дейци на братствата като капитан Александър Протогеров, поручик Любомир Стоенчев, подпоручик Илия Балтов и др. един след друг подават оставки и напускат действителната военна служба, за да се посветят изцяло на предстоящото въстание.

Скоро информацията за подготвяното въстание става достояние и на великите сили. Те обаче не желаят никакви усложнения на Балканите и затова засилват натиска си върху българското правителство да обуздае македоно-одринските революционери. Най-категорична е Русия, насочила вниманието си главно към Далечния изток, където до войната с Япония остава само една година. Чрез устата на своя външен министър граф Ламсдорф, който на 13 декември 1902 г. посещава София, тя обявява, че нито една капка руска кръв и нито една рубла няма да бъдат жертвани за българите в

Македония и Одринско, ако те се вдигнат на въстание против волята на Русия. Посланието е достатъчно силно и на 30 януари 1903 г. Министерският съвет обявява Македоно-одринската организация в България начело с ВМОК за незаконна. На другия ден полицията арестува членовете на двата състава на Върховния комитет и запечатва канцелариите им. Закрити са и македоно-одринските дружества в страната. Така предстоящото въстание в Македония и Одринско е лишено от изключителна важна материална и морална опора точно когато най-силно се нуждае от нея.

Въпреки ограничителните мерки на правителството и временната парализа на организационните структури дейците на македоно-одринското движение в България не се отклоняват от поетия път. Общата участ, която споделят привържениците на Върховния комитет и на Вътрешната организация, за момент измества на заден план старите противоречия и създава предпоставки за помирение. Контактите между представителите на двете организации се осъществяват още през февруари и до края на месеца генерал Цончев, въпреки че е интерниран под полицейски надзор в родния си град Дряново, обобщава концепцията на българското офицерство за въстанието. В писмо до своя съратник капитан Александър Протогеров той дава основните насоки на организационно-териториалната структура, управлението на въстаническата армия, партизанските действия и диверсионните акции, които са, макар и в суров вид, първообразът на въстаническото планиране: „Вътре: четите заемат местата си по районите по указание на бюрото. Македония се подразделя на окръзи за главно управление, Битолски, Солунски и Серски; във всеки окръг има една въоръжена чета, при която стои главното командване. За Одринско също. Определя се точно началото на действията, за да бъде известно на всички чети. Действия чисто партизански; никакво съсредоточаване на по-големи маси на определени пунктове В градовете действия терористически; прекъсвания на железници и телеграфи. Това е и трябва да бъде целият план на нашите действия. Всякакви

други философствания са излишни“.

Писмото на генерал Цончев е само началният етап на въстаническото стратегическо планиране. В основата си то е плод на професионалните знания и умения на българските офицери, членове на тайните офицерски братства и активисти на ВМОК. Основните насоки на Цончев намират пространна разработка в т. нар. Общи ръководещи начала за едно успешно въстание в Македония. Този документ е изработен през март или април и макар че авторството му се приписва на капитан Димитър Венедиков, по-вероятно е да е плод на колективните усилия на членовете на тайните офицерски братства. През май 1903 г. въз основа на „Общите ръководещи начала“ задграничният представител на ВМОРО Христо Матов съставя „Общ план и цел на въстанието“, който заляга в планирането на бойните действия по окръзи, околии и райони. Най-последователно и прецизно това е направено на конгреса на Битолския революционен окръг в Смилево (17-22 април) и на конгреса на Одринския революционен окръг на Петрова нива (28-30 юни). Така основният елемент от стратегията и тактиката на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание - планирането - е решен със съвместните усилия на българските офицери от тайните братства и дейците на Вътрешната организация.

Планът на въстанието е разработен в съответствие с политическата и стратегическата цел на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско. Неговият внимателен анализ обаче ясно разкрива, че целта на въстанието, така, както я разбират неговите организатори и ръководители, не е само политическа, но и екзистенциална - да спаси македонските и тракийските българи от физическо унищожение, да предпази българщината от геноцид. Това съвсем ясно е казано в „Общия план и цел на въстанието“, съставен от Задграничното представителство на ВМОРО с помощта на офицерите от Върховния комитет: „Целта на борбата е не да победим Турция, а тя да не може да ни победи; колкото по-дълготрайна е борбата, толкова по-сигурно, че

рано или късно един ден европейските сили ще бъдат заставени да извадят на сухо своите войски“. Веднага след това, в точка трета на документа, авторите на стратегическото планиране се позовават на злощастната съдба на арменците:

„За предпочитане е едно дълготрайно въстание [макар] и по-слабо, отколкото силно, но кратковременно, защото в последния случай, щом се потуши въстанието, Турция ще се възползва от случая да каже на Европа: „Редът е възстановен“ - и ние губим също както в Армения: додето арменците бяха страшни, арменският въпрос бе на маса; щом ги унищожиха, техният въпрос изгасна. Остана само един жален спомен - нищо повече. Един вид успокои се и Турция, и Европа“.

„Арменският синдром“ не е цитиран случайно. Дамян Груев, както и ръководителите на революционното движение от неговия ранг и профил, като д-р Христо Татарчев и Христо Матов, много добре са виждали онова, което убягва от погледа на съвременния историк - че през 1903 г. турската политика спрямо българското население в Македония и Одринско е в състояние на преход от ескалираща репресия към откровен геноцид. Това не е забелязал дори Христо Силянов, най-добрият познавач на въстанието и сам участник в него. В своята забележителна книга той е отделил на „страховитата“ Винишка афера от 1897 г. цяла глава, въпреки че убитите българи тогава са само петима плюс още толкова починали от мъченията, докато жертвите през пролетта на 1903 г. е оставил някак незабележими в общата ескалация на насилието от предвечерието на въстанието. Изнесените от самия него цифри обаче разкриват друго - над 50 изклани в с. Балдево, Неврокопско, на 16 април; между 200 и 300 избити в Солун на 17 и 18 април; 14 убити и десетки ранени посред бял ден в чаршията на Битоля на 23 април; десетки жертви и пълно опожаряване в съседното с. Цапари на същата дата; 85 избити и 240 от общо 300 къщи опожарени в с. Смърдеш, Костурско, на 9 май; 40 изклани и над 70 прокудени от с. Ениджия, Лозенградско, на 20 май.

Резкият завой на турската политика по отношение на

българското население не убягва от погледа на екзарх Йосиф. Без съмнение заради естеството на оглавяваната от него институция, която чрез владиците, архиерейските наместници, църковните общини и енорийските свещеници контактува с народа ежедневно и повсеместно, той забелязва бруталното насилие, стоварило се върху българите през пролетта и лятото на 1903 г. По този повод екзархът алармира българската държава с три обширни изложения, адресирани до Министерството на външните работи и изповеданията и княз Фердинанд.

Първото от тях датира от 17 май 1903 г. и е изпратено до МВРИ в София. Още с началните редове екзарх Йосиф обръща внимание на рязкото завишаване и повсеместното упражняване на организираната репресия срещу българите в Македония и Одринска Тракия.

„Църковно-училищното дело във вилаетите, до недавна цветущо и предмет на удивление и завист у съседите, е разклатено от основа. Всичко сочи, че за него са настанали дни на крушение и гибел. Устремът на крушението е стихия и ако не се предвземе енергично и бързо, грози не само да очука и съсипе всички български културни придобития, придобити с толкова жертви и усилия при най-корави и неподатливи условия, но и да смаже и обезличи българите, като ги разрези и доведе до степен на несъзнателна маса, която да държи последно място в империята по численост, значение, рол[я] и право“. Следва обширен списък с конкретните престъпления, обобщени в 21 точки, които рисуват правдива и разтърсваща картина на последствията от новата турска политика спрямо българското население в Македония и Одринско. Изложението завършва с призив за бързи и неотложни мерки от страна на българската държава за прекратяване на репресиите и за спасяване на българщината:

На 4 юни 1903 г. екзархът изпраща лично изложение със сходно съдържание и до княз Фердинанд. И то започва с тревога заради новата турска политика спрямо българите: „Печалните събития, които на тая минута се развиват във

вилаетите, и ужасите, на които е подложено българското население, заплашват сериозно съществуването на българската народност и на нейните културни институции в пределите на империята. Вън от изстреблението на българската народност правителството с ред мерки гони да окастри и ако условията помогнат, да унищожи автономните черковно-училищни права, които с толкова усилия се извоюваха... Повече от 200 хиляди войска и башибозуци, пръснати по българските села и паланки, грабят, безчестят, колят, разоряват безнаказано българските челяди, изкореняват българската народност, опустошават българските села. Българската църква стои пред най-ужасната и потресна картина: изребата на българската народност във вилаетите. Тази изреба става пред очите на света, описва се от западния периодичен печат, търпи се от силите и насърчава от равнодушието на Европа“. В този документ екзарх Йосиф изрично посочва горчивия пример на арменците в контекста на една възможна война между Османската империя и България.

Още по-ярко се откроява арменският синдром като същност и съдържание на новата турска политика спрямо българите в Македония и Одринска Тракия в изложението до МВРИ в София от 23 юни 1903 г., два месеца преди избухването на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. В него екзарх Йосиф прави паралел между турската политика в Армения и Македония, като стига до извода, че тя съзнателно, планомерно и целенасочено се повтаря. Заслужава си и тази част от неговото изложение да бъде цитирана дословно, защото подобно очевидно сравнение между съдбата на арменците и българите и такова проникновено изобличение на турската геноцидна политика срещу тях дотогава не са правени:

„Събитията в Армения, това трябва и може да се каже, днес речи, се повтарят в Македония. Познато е какво стана и какво става още в Армения. Ползвани от въстанието в Армения и насърчени от равнодушието на силите, от хуманизма на които озлочестените християнски народи на Изток толко-

ва очакват, турските държавници постигнаха една степен от своята държавническа идея: част от арменското население се изкла, друга част се заточи, трета се затвори, по-яките и събудени села и паланки се ограбиха, опустошиха и изгориха, имотните и интелигентни арменци се избиха или заточиха. Срещу оцелялото пък от ятаганите на кюрдите население се взеха ред сурови мерки, които систематично и усилено още се прилагат. Арменският народ се тури извън законите. Взетите мерки, не ще дума, довършват онова, което избягна от ятагана и куршумите: те прокудиха част от арменците в чужбина, друга част принудиха да промени вярата си и да се потурчи, трета под вид на помощ отрупаха с дългове и сега продават къщите и нивите ѝ на турци, а четвъртата обезличиха, за да се асимилира по-лесно. По този начин Високата порта постигна една политическа победа над ония, които ратуваха за автономни права на Армения. Арменското население в Мала Азия, което и тъй не се представляваше навред в компактна маса, се разреди, намали и докара до степен на малцинство. Като малцинство спрямо турския елемент то естествено губи и право на засебни автономни права. Дори и при едни евентуални реформи в бъдеще арменското население, отслабено и изнемощено, ще бедствува да бъде удавено от по-многобройния турски елемент. Така турските държавници подровиха почвата за всякакви реформи или автономни права в Армения. Додето Европа се накани да предложи предвидените в трактатите реформи, те изстребиха арменците и промениха етнографичния лик на Армения“.

Като описва близкото минало и настоящето на Армения, екзарх Йосиф всъщност прогнозира каква ще бъде предстоящата съдба на Македония. Той е наясно, че „еднаквите причини имат и еднакви следствия“, и знае, че използваните срещу арменците репресивни мерки „се прилагат с някои ограничения днес срещу българите във вилаетите“. Тъкмо затова българският църковно-народен водач е убеден, че ръководителите на външната политика на България трябва да познават методите, с които си служи турската репресивна машина. И

той ги описва и систематизира в два вида, като за всеки след това дава подробна и конкретна фактология от ежедневието на българското население в Македония и Одринска Тракия: „Турските органи си служат с два вида мерки: едни, които употребяват през време на въстанието, и други, които прилагат подир потушаването на въстанието. И едните, и другите гонят да изстребят и намалят християните в империята. Първите са: 1. Клане масово и поединечно и усмъртяване с бой; 2. Унищожение на цели села и масови изселвания; 3. Ограбване и унищожение на покъщнината; 4. Затвори и заточения; 5. Въдворение в родни места. Вторите мерки са: 1. Ограничение на интеллигентните сили и разсипване на културните институции; 2. Разсипване и обедняване на търговците, промишлениците и занаятчиите; 3. Задлъжняване под вид на помощ населението, разпродаване на имота му и заселване християнски села с турци; 4. Събиране данъците за няколко години напред и 5. Разсипване материално семействата с данъка бедел.

Изложенията на екзарх Йосиф не говорят за обикновени контрачетнически мерки и репресии, те крещат за етническо прочистване и геноцид. Вярно, българският църковно-народен водач никъде не е използвал тези думи, но това е по простата причина, че тогава те все още не съществуват в ежедневния или политическия език на българите, пък и на когото и да било друго по света. Явлението обаче, което екзарх Йосиф описва с речника на книжовния български език от своята епоха като „*крушение и гибел*“, „*рушение и изстребление*“, „*клане и съсипване*“, „*омаломощаване и разреждане на българското население*“ и пр., е същото, което днес ние описваме с понятията „*етническо прочистване*“ и „*геноцид*“.

Това, за което пише през пролетта и лятото на 1903 г. екзарх Йосиф, е описано по сходен, ако не и идентичен начин, и от Вътрешната организация в нейния Мемоар „Македония и Одринско (1893-1903)“, издаден през 1904 г. Като правят своята равностметка след въстанието, революционните дейци са убедени, че новата турска политика за изстребление и уни-

щожение на българщината, която те също не назовават „етническо прочистване“ и „геноцид“, е започнала да се осъществява под прикритието на т. нар. пъдарски реформи, а главният ѝ ръководител е бил Хилми паша, назначен за инспектор на македонските вилаети със султанско ираде през ноември 1902 г.

„Същинската мисия на Хилми паша, обаче - завяват авторите на Мемоара, - не бе да реформира турското управление и да подобри участта на християните, а да тури в изпълнение пъкления план на своя господар, който план, под закрилата на европейската санкция, обещавахе блякави резултати. Тоя план се състоеше в *смазването и изтреблението на християнския елемент*.

С ред мерки, които нямат нищо общо с реформите, той предприе една безпощадна и изтребителна война против християнското население и преобърна страната в арена на лудо турско беснувание, на диво и фанатизирано турско изстъпление“.

Също както екзарх Йосиф в изложението си до МВРИ от 23 юни 1903 г., така и авторите на Мемоара от септември 1904 г. разкриват и описват методите на новата турска политика - блокади и обискиране на селата, физически и морален терор. Както при екзарх Йосиф, така и в Мемоара всичко е документирано и подкрепено с факти и статистики. Достатъчно е само да се изброят заглавията на свидетелствата, които хроникират ескалацията на насилието в Македония и Одринска Тракия през пролетта и лятото на 1903 г. и настъплението на пълзящия геноцид: „Аферата в Койнско“ (13 януари), „Ърбинска афера“ (15 март), „Избишка афера“ (18 март), „Терор в Драмско“ (март), „Терор в Неврокопско“ (март), „Зеленградска афера“ (май), „Ужаси в Одринско“ (януари - май), „Пожарище и клане в с. Балдево“ (16 април), „Бомбардиране и опожаряване на с. Баница“ (21 април), „Човешка касапница при с. Ениджия“ (20 май), „Пожарище и клане в с. Смърдеш“ (9 май), „Клане в Солун“ (14 - 18 април), „Клане в Битоля“ (23 април).

Вътрешната организация възприема клането на българите в Солун веднага след атентатите там и вълната от репресии, надигнала се в цяла Македония и Одринска Тракия след него, като повратна точка в турската политика за смазване и изстребление на българите: „Безнаказаното клане в Солун окончателно развърза ръцете на официалната турска власт да продължи още по-яростно изстреблението на християните без всякакъв страх от външна намеса. Султан Хамид, ненаказан за Солунската касапница, до неимоверност засили средствата на своя пъклен план. Пожарищата и кланетата, които незабавно след тая касапница се извършиха в страната; повсеместните арести, убийства, безчестия, грабежи и разни зверства над християните, които се удесеториха - всичко туй най-красноречиво говореше за новата и ужасна фаза, в която встъпи грозния турски терор. Прочее, смазването и изстреблението на християнския елемент в Македония и Одринско получаваше официална санкции и стремително вървеше към своя ужасен край“!

Следователно присъствието на точка № 3 в стратегическото планиране на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание, в която се прави аналогия с положението в Армения, не е случайно. Опитите на турските власти да използват „арменския модел“ за разправа с българите в Македония и Одринско не са приумица на революционните дейци за оправдание на предстоящото въстание, а реално осъществявана политика, забелязана и подробно засвидетелствана както от екзарх Йосиф, така и от Вътрешната организация. Това съвпадение в преценките и анализите на най-яркия привърженик на еволюционните културно-просветни методи за съхраняване на българщината, от една страна, и на революционния авангард на организираното националноосвободително движение в лицето на ВМОРО, от друга, само по себе си доказва реалното съществуване на опити за провеждане на геноцид и етническо прочистване от страна на турските власти през първата половина на 1903 г.

По всичко изглежда, че този ускорен преход на тради-

ционната репресивна политика по отношение на българите в Македония и Одринско от станалата вече обичайна репресия към непознатите дотогава форми на геноцида и етническото прочистване се дължи на неточен анализ за състоянието на македоно-одринското революционно движение от страна на Високата порта. Много е вероятно турските власти напълно погрешно да са изтъквали експериментите на някои дейци на ВМОРО с терористичните средства и методи като доказателство, че българите са възприели тактиката на индивидуалния терор по подобие на арменците и от това да са си извадили заключение, че организацията се е разпаднала на отделни терористични ядки и е загубила масовата си опора. Една такава погрешна преценка лесно би могла да съблзни ръководителите на турската политика да се възползват от момента и да се опитат да пренесат „арменския модел“ на репресия от Анадола на Балканите.

В изпълнение на основната идея на „Общия план и цел на въстанието“ за възможно най-дълготрайна борба с пестене на силите е направено преустройство в организационно-териториалната структура на ВМОРО. Всъщност то започва да се осъществява още след решенията на Солунския конгрес от януари 1903 г. Непосредствено след него ЦК на ВМОРО изготвя и разпространява окръжно до всички революционни райони, с което изисква да се изпратят подробни карти на прилежащата им територия. Върху тях трябва да бъдат нанесени границите, топографските, етническите и стратегическите характеристики на районите, както и числеността и състоянието на местните организационни и противникови сили. Според идеята на ЦК тези данни следва „да послужат като суров материал за един общ план за действие, изработен от вещи лица“.

Ръководителите на революционните райони изпълняват своевременно възложеното им поръчение. Тъй като междуременно вследствие на арестите след Солунските атентати (15-18 април) ЦК на ВМОРО на практика е обезглавен, неговите функции се поемат и изпълняват от Задграничното пред-

ставителство в София, което остава единственото обединяващо звено в организационната структура. Като има предвид получените от отделните район във вътрешността сведения и по редица съображения, продиктувани от степента на подготовката на въстаническите сили, наличните турски ефективи, теренните и етническите особености и, на първо място, стратегическата цел на предстоящото въстание, Задграничното представителство съвместно с офицерите от тайните братства и намиращите се в София ръководители на ВМОРО осъществяват стратегическото планиране, чийто краен продукт е „Общият план и цел на въстанието“. В съответствие с поставените в него задачи старите шест революционни окръга се трансформират в седем въстанически окръга. Това са: I въстанически окръг „Пелистер“ (бивш Битолски революционен окръг), II „Кожух“ (западната част на Солунския революционен окръг до р. Вардар), III „Беласица“ (източната част на Солунския окръг), IV „Пирин“ (бивш Серски), V „Огражден“ (бивш Струмишки), VI „Овче поле“ (бивш Скопски) и VII Одрински, с вероятно название „Странджа“.

Предназначението на тази структурна трансформация е да обслужва основната идея на стратегическото планиране - дълготрайно въстание чрез пестене на човешки и материални ресурси. Това става възможно чрез възприемането на последователното или стъпаловидното обявяване на въстанието в различните окръзи - на 20 юли в I въстанически окръг „Пелистер“, на 6 август в VII Одрински въстанически окръг „Странджа“, на 14 септември в IV въстанически окръг „Пирин“. От главната идея на плана - дълготрайното въстание - произтича и основният начин на борба: партизанските действия. Въстанието, разглеждано от ръководителите на ВМОК и техните военни съветници от офицерските братства и Върховния комитет като активни партизански действия на чети и отряди, опериращи далеч от населените места, има за цел да осигури достатъчно дълго време за осъществяване на политическата стратегия - такова драстично изостряне на Македонския въпрос, което първо да разобличи и провали геноцидния план

на Високата порта, и второ да гарантира намесата на великите сили в полза на разширяване на предвидените в чл. 23 на Берлинския договор реформи до степен на политическа автономия. Разбира се, най-важният елемент на въстаническото стратегическо планиране остава ненаписан - надеждата, че България ще се притече на помощ на въстаническата саможертва с цялата си мощ и преди всичко със своята храбра армия. Защо това през 1903 г. не се случва е важна тема, която трябва да бъде разгледана подробно и самостоятелно, както възнамерявам да направя в друга публикация.

СМИСЪЛЪТ НА САМОЖЕРТВАТА

Когато поемат курса към въоръжено масово и повсеместно въстание, ръководителите на революционните организации правят всичко възможно да предпазят невъоръженото население от отмъщението и репресиите на турската войска. Този въпрос, определен като „един от най-трудните“, е разгледан в шест отделни точки в заключителната част на „Общия план и цел на въстанието“, озаглавена „Що да правим с безоръжните селяни, с жените и децата“. Самите му автори оценяват препоръчваните мерки „не като нещо добро, а като по-малко зло“. Те са наясно, че жертвите от страна на невъоръженото население, колкото и свидни да са за техните семейства, са неизбежната цена, която трябва да се плати в името на свободата.

При потушаването на въстанието османската войска извършва големи злодеяния срещу невъоръженото българско население. Изнесените още тогава данни са потресаващи и разтърсват общественото мнение не само в България, но и в цяла Европа. В своя Мемоар от 1904 г. ВМОРО представя най-подробни статистики по окръзи и околии, които и днес не могат да оставят равнодушен съвременния читател. Историкографът на въстаническата епопея от 1903 г. Христо Силянов също подробно се спира на опустошеният и зверствата след въстанието, като прави обстоен анализ на данните от ме-

моара. Никой обаче не може да измери и оцени преживените лични страдания със сухите числа на статистиките и затова тук ще преведа само последната лаконична рекапитулация на Силянов с черния шрифт, който и той е използвал:

„201 села бяха изцяло или отчасти опожарени, 12 400 къщи в тия села бяха изпепелени, 4694 души бяха избити, изклани и живи изгорени. 3122 жени и моми бяха обезчестени, 176 жени и моми бяха пленени, 70 835 души обездомени, 30 000 души избягаха в България“.

Жертвите на Илинденско-Преображенско-Кръстовденската епопея обаче могат и трябва да се видят, мислят и възпоменават и по-друг начин. Загиналите във въстанието невъоръжени българи - деца, жени, мъже - наистина са непрежалими свидни жертви за техните семейства и за цялата българска общност, но все пак са несъизмерими с жертвите на арменците, изчислявани с десетки и стотици хиляди. Вместо да чакат да ги бият и унищожават поотделно, през 1903 г. лидерите и дейците на трите революционни организации респектират турските власти с повсеместно и масово въстание, което трае от 20 юли до началото на октомври. По сведения на Мемоара на Вътрешната организация жертвите на въстаническата армия в убити и ранени са 994, а на турската войска 5328, или пет пъти и половина по-големи. По секретни турски сведения, предназначени за вътрешни нужди, но станали достояние на българското военно разузнаване, през трите месеца на въстанието броят на убитите турски военнослужещи на територията на 3-ти корпус (Македония) се доближава до 6000 души. За същия период и по същите причини над 5000 войници са станали негодни (осакатени) и вследствие на това са уволнени завинаги от военна служба. Към тях трябва да се прибавят леко ранените, чийто брой е още по-голям, както и отклоненията от военна служба, които стигат до 18-20 на 1000. Още по-голямо е дезертърството в частите, рекрутирани от албанци, в които стига до 40-60 на 1000. Рязкото повишаване на умишлените отклонения от военна служба свидетелства за респекта, вдъхнат от въстани-

ческата армия на турските войници.

Общо през въстанието турската армия дава загуби в жива сила близо три пъти по-големи от тези в Гръцко-турската (Тесалийската) война от 1897 г. Това категорично доказва, че въстанието не завършва с поражение, не е безсмислена хекатомба и жертвите не падат напразно. Наистина, всеки човешки живот е ценен и сам по себе си трябва да се разглежда не като статистическа единица, а като тежка и безвъзвратна загуба за личността, семейството и общността. Но тъкмо затова трагичната съдба на близо шестте хиляди загинали българи в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. се осмисля в съдбата на националната общност - с цената на техния живот е прекършен и разобличен геноцидният план на Високата порта. Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание спаси македонските и тракийските българи от геноцид и запази културно-националното дело на Българската екзархия. Тази кауза заслужава своите жертви!

Това е смисълът на саможертвата, която Вътрешната организация, Върховният комитет и офицерските братства решават да поемат от името на българите в Македония и Одринска Тракия, за да ги спасят като общност и народ. Оставен без отпор, пълзящият геноцид на турските власти вероятно би успял в рамките на три до пет години да разрези българското население в европейските вилаети до степен на незначително малцинство, която не заслужава вниманието на великите сили.

Що се отнася до щетите, претърпени по време на въстанието, трябва добре да се знае, че те са възстановени само за няколко години. Въпреки трудностите, Българската екзархия успява да изправи църковно-училищното дело на крака. По силата на амнистията, наложена на Високата порта от турско-българското споразумение от 26 март 1904 г., от затворите и заточенията са освободени 1640 българи, немалка част от които са учители. Общо броят на учителите, възползвали се от политическата амнистия, възлиза на около 200 души. Въпреки създаваните от турските власти всевъзможни пречки,

повечето от тях се връщат на старите или получат нови назначения. По сходен начин е решен и проблемът със свещениците. Получават право да се върнат по родните си места и бежанците и голяма част от тях се възползват от него.

Само за първите пет години след въстанието субсидията на българската държава за Екзархията се удвоява - от 49 000 златни турски лири през учебната 1902-1903 г., на 83 374 през учебната 1907-1908 г. Мобилизира своите морални и материални сили и българското население в Македония и Одринска Тракия. Така още през 1907 г. Екзархията успява да възстанови училищното дело в предишните му статистически размери. В навечерието на въстанието тя разполага с 958 основни и класни училища с 1621 учители и 46 128 ученици. През учебната 1907-1908 г. броят на училищата вече възлиза на 940 с 1620 учители и 43 174 ученици. В следващите години българското църковно-народно дело още повече напредва. С подкрепата на България и с лишения от собствения си залък българите от Македония и Одринска Тракия буквално успяват да издигнат върху пепелищата на турските опустошения нови, по-просторни и още по-хубави училища и храмове. Подобър материален символ за триумфа на българската солидарност и саможертва над турския геноциден план едва ли може да се намери.

Това оценяват и това изтъкват още през 1903 г. задграничните представители на ВМОРО д-р Христо Татарчев и Христо Матов, които най-добре познават военната и политическата стратегия на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Във време, когато някои волеви лидери и корави войводи на Вътрешната организация и Върховния комитет търпят морално крушение и затъват в безплодни критики по адрес на току-що отшумялата епопея, позицията на двамата задгранични представители е по-твърда от стомана и по-могъща от оръжие: „Въстанието не можеше да не стане и трябваше да стане, като нещо предвиждано и съзнателно подготвяно. От гледна точка на целта, която преследваме, то не е безрезултатно, то засили международната намеса и разшири

реформите, а с това направи сериозна крачка напред към автономията. От нас зависи да ускорим нашите крачки, които неминуемо ще последват“.

Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание показва на Османската империя цялата мощ на трите български революционни организации и респектира турската войска. Високата порта разбира, че има пред себе си не изолирани терористични ядки и безпомощна неорганизирана маса, а цял един народ, обладан от воля за борба и предан на своите лидери. Още по-многозначително, респектиращо и смразяващо за нея е присъствието на десетки български офицери, които всъщност превръщат въстаналия народ във въстаническа армия. След 1903 г. вече не само Високата порта, но и последният турски войник сигурно е потръпвал при мисълта, че някога може да се окаже лице в лице с нейния вдъхновяващ оригинал - редовната българска армия. Най-вече по тази причина, а не заради някакво съобразяване с европейското обществено мнение и с твърде въздържаната реакция на великите сили Османската империя не се осмелява да приложи срещу македонските и тракийските българи „арменския модел“ на организиран и целенасочен геноцид. Въплъщение на добре премислена военнополитическа стратегия, Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание има своето заслужено място в българската история и заслужава да се чества и прославя не като поражение, а като национален подвиг.

БЕШЕ ЛИ ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ „СТРАТЕГИЧЕСКА БЕЗСМИСЛИЦА“?

На 12 юни 2023 г. Българската национална телевизия посвети популярното предаване „История.бг“ на 120-годишнината на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. При водещия Георги Ангелов гостуваха трима събеседници - професор Михаил Неделчев от НБУ и доцентите Георги Н. Георгиев и Ангел Джонев от Института за исторически изследвания при БАН. И тримата са членове на Маке-

донския научен институт - София, така бяха и представени.

Да се коментира въстанието на македонските и тракийските българи от 1903 г. в авторитетно предаване на БНТ без участието на представител на Тракийския научен институт само по себе си е колкото некоректно, толкова и ненаучно. Най-малко заради единството на македоно-одринската освободителна борба и в съответствие със същността на историческото събитие трябваше да бъде поканен учен и от нашето сдружение. Този пропуск - игнорирането на ТНИ, неволно или преднамерено - не е най-добрата атестация за редакционната политика на медията, хвърля сянка върху нейната обективност и лишава зрителите от пълнотата на научната информация, която се очаква от предаване с голяма национална популярност.

Ще пропусна фактологичните и концептуалните неточности във връзка с предисторията, подготовката, осъществяването и последиците на въстанието изобщо и ще се спра само на неверните твърдения и пропуски, които бяха допуснати при представянето на Преображенската му част в Одринско. Вместо като интегрална и равностойна част от общото и единно от национална, идеологическа, политическа и организационна гледна точка въстание на македонските и тракийските българи, то беше коментирано на основата на противопоставянето, като нещо различно и неравностойно в сравнение с македонските вилаети.

Ето какво се каза в студиото на БНТ 1, откъдето се излъчваше предаването на „История.бг“, за равнището на организационната въстаническа подготовка в Одринския революционен окръг (думи на проф. М. Неделчев):

„Тука проблемът е до каква степен са готови всъщност, до каква степен са готови районните, като тука, за разлика от Четническия институт, който съществува с районни чети и пр. в Македония, тука няма, тука по-скоро те са смъртни някакви дружини, селски чети, те са друг тип въобще. Не е изградена тази организация, тази стриктна организация, която съществува в Македония“.

Наистина ли Одринският революционен окръг в предвечерието на въстанието се намира на такава неразвита и изостанала степен в своето организационно изграждане в сравнение с Македония, както схематично и лаконично ни го представя проф. М. Неделчев? Съжалявам, че трябва да водя задочен диспут, но имам гражданско право и професионален дълг категорично да възразя срещу това твърдение. Вярно е, че условията в Одринска Тракия в много отношения са по-неблагоприятни в сравнение с Македония, но точно това подчертава заслугата на тракийските българи, че успяват да догонят, да се изравнят, а в някои отношения и да надминат своите сънародници там.

Ще пропусна цялата хронология, за да изтъкна най-важното - идейното и организационното развитие на освободителното дело в Одринско се осъществява с яркото лично участие на апостола на македоно-одринската свобода Гоце Делчев. Той се нарежда сред дейците на революционното движение, които на Солунския конгрес през пролетта на 1896 г. приемат Одринска Тракия и тракийските българи като съставна и неделима част от националноосвободителното движение и в структурите на Вътрешната организация. Така в създаването на Одринския революционен окръг е вложен и личният принос на Гоце. Неговите визии за развитието на революционното движение точно отразяват и цялостно изразяват възгледите на това първо поколение на македоно-одринската борба, което държи на идейно-организационното единство като проекция на единната национална идентичност на българския народ, независимо от политическите или географските граници, които го разделят. Затова в качеството на задграничен представител на ВМОРО в София Гоце подкрепя усилията на Върховния комитет под председателството на поручик Борис Сарафов да обедини всички организационни течения и групи на полето на легалното македоно-одринско движение в България в една единна, консолидирана и централизирана организация. Тази позиция ярко се проявява във връзка с обединителния процес между дружество

„Странджа“ във Варна и неговите клонове, от една страна, и македонските дружества на Върховния комитет в София, от друга, през 1899-1900 г.

Впрочем именно във връзка с това събитие през март и април 1900 г. Гоце Делчев предприема обиколка в Одринска Тракия в двойното качество на задграничен представител на ВМОРО и инспектор на Четническият институт. Придружаван от местните ръководители Лазар Маджаров и Стоян Лазов, Гоце преброява цяла Странджа, посещава Малко Търново, Лозенград и Бунархисар, среща се с ръководители на окръжния, околийските и местните комитети и с обикновени хора, разяснява идеите и организационните принципи на Вътрешната организация. В пряка връзка с неговата обиколка се появяват и първите революционни чети в Странджанския край.

Още по-силно, въздействащо и всеотдайно върху освободителното движение в Одринска Тракия е влиянието на Гоце Делчев, осъществено чрез конгреса на Одринския революционен окръг, заседавал по време на Великденските празници през 1902 г. в Пловдив, в родния дом на Михаил Герджиков. Дватама с Гоце, като представители на ЦК на ВМОРО, са най-изтъкнатите и авторитетни делегати, те доминират и направляват разискванията, те имат последната дума при реструктурирането на организационното устройство и назначаването на революционните кадри на окръжно, околийско и районно равнище. Само двамата изнасят подробни реферати - Гоце „За начина на организирането на Одринско“, Герджиков „Как да се агитира населението“. На практика решенията на Пловдивския конгрес трасират развитието на революционното движение в Одринско чак до следващия окръжен конгрес на Петров нива през лятото на 1903 г. Да се твърди, следователно, че Одринският революционен окръг и особено Странджанският край не можел да се сравнява в организационно отношение с революционните окръзи в Македония, е несериозно и невярно.

Така стигаме и до прословутите странджански *смъртни дружини*, които станаха повод за неточни коментари на

гостите в студиото на „История.бг“. Тук отново ще призова ярката фигурата на Гоце Делчев. Той е родоначалникът на революционните чети, той е главният ръководител (ревизор) на Четническия институт, той е основен автор, съставител и редактор на неговите правилници. Последният от тях в предилинденския период Гоце Далчев създава с Гьорче Петров през пролетта на 1902 г. Той е най-пълният и усъвършенстван регламентиращ документ на тази институция, който е в сила и във въстанието през 1903 г. Ето какво е записано в чл. 11 на правилника във връзка с назначението и „крайната задача“ на четите - да служат в своя район „като ядка или смъртна дружина“ по време на въстанието. Следователно понятието „смъртна дружина“ всъщност е формулирано от Гоце Делчев и достоверно отразява неговото разбиране за саможертвата на революционера, готов да приеме смъртта в името на свободата. Затова фактът, че четите в Одринския въстанически окръг се наричат „смъртни дружини“, само потвърждава, че тракийските дейци стриктно и дисциплинирано са възприели тази доктрина, която е официална и за ВМОРО. Вероятно защото отпечатването на правилника съвпада с Пловдивския конгрес, както и заради по-достъпните канали към Одринско, това наименование става популярно в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район.

Най-големият пропуск на предаването всъщност беше, че не се каза нищо конкретно за въстаническите действия в Странджа или в другите райони на окръга, освен от литературно-поетична гледна точка. Но точно затова тук ще призова един поет и революционер като Христо Силянов, който беше сред ръководителите на въстанието в Странджа. Той остави колкото художествени, толкова и документални спомени за него, той написа най-достоверната и разтърсваща история на Илинденско-Преображенско-Кръстовденската епопея. Именно в последния труд, след като описва подробно развитието на бойните действия, Силянов възкликва: „В едно сравнително малко пространство, на 5 срещу 6 август бяха едновременно и повсеместно извършени толкова много нападения, колкото

в никой битолски район не бяха извършени... Впечатлението от първите успешни акции беше поразително. Те се почувстваха не само в Лозенград, но и в Одрин, и дори в Цариград“.

И накрая Христо Силянов обобщава: „Масовото въстание в Странджа разбърка до известна степен концентрационния план на турската армия в Битолско и убеди външния свят, че силите на бунта не са изчерпани с първите въстанически акции в Битолския вилает. С една реч, от гледище на целите, които Илинденското въстание беше си поставило, самопожертвуванието на българите от Малко Търново, Лозенградско и Бунархисарско, не беше без значение“.

Противно на това заявление на Христо Силянов, в края на предаването от поредицата „История.бг“ значението на въстанието в Странджанския край беше обобщено от члена на МНИ и от научния състав на ИИИ - БАН доц. Георги Н. Георгиев - ни повече, ни по-малко, като „стратегическа безсмислица“ и „истинска катастрофа“. Ето неговият буквален отговор на въпроса за значението и последиците от въстанието в Одринска Тракия в сравнение с Македония:

„Малко по-различно е. Симеон Радев в своите спомени, оценявайки като дипломат и като политик значението на въстанието в Тракия, той го оценява като „стратегическа безсмислица“. Защото, казва, въстание за автономия или за реформи под европейски контрол в една зона, която Русия счита за своя сфера, а пък и всички велики сили са признали тихомълком, че това е нейна сфера, и Русия да допусне международен контрол и реформи в Одринско, е илюзия, това просто не може да стане. И географията, и геополитиката, и политиката, и дипломацията отреждат на Одринско друга съдба, друго направление. Така че въстанието в Одринско може да има своето значение и като военен подвиг и като отвлечане на вниманието и на сили от въстанието в Битолско, иначе в политическо и стратегическо отношение е истинска катастрофа. Значи, става дума за, както го нарича Симеон Радев, третото обезбългаряване на Тракия от 20-те години на XIX век.“

Доц. Г. Н. Георгиев всъщност преразказва един абзац от спомените на Симеон Радев, които дълго време - допреди десетина години - поради авторски и други права, бяха недостъпни за изследователите. През 2014-2016 г. те бяха публикувани заедно с други неиздавани дотогава негови ръкописи в седем тома под заглавие „Лица и събития от моето време“. Въпросният текст е от Т. IV и гласи:

„Трябва да се каже истината. Преображенското въстание беше една безсмислица. Думите, казани от Петко Каравелов, когато се съставяше Върховният македоно-одрински комитет в София: „Македонският въпрос и Тракийският се поставят различно и географически и политически“, имаха своята пълна сила и сега. Какво целеше въстанието? Да предизвика европейска намеса и да докара международен контрол. Да се иска това за Тракия, значи да се нагазва в сферата на руските интереси. А Русия само в случай че е победена би допуснала чужд контрол в една територия, която смяташе един ден да владее. Преображенското въстание можеше да се смята в тоя смисъл като насочено срещу нея. Както можеше да се предвиди, при разискванията между великите сили за реформи в Турско след станалите събития никога не стана дума за Тракия. Резултатът на Преображенското въстание беше напълно печален. Четите гориха турски села и когато те се оттеглиха, маса бежанци тръгнаха след тях за България. Така стана третото обезлюдяване на Тракия от българи. Първото бе след Одринския мир, когато се оттеглиха войските на Дибич; второто беше в 1878 година, след Берлинския конгрес, когато русите изпразниха Тракия. Уви, трябваше да дойде и едно четвърто, в 1913 година. То бе окончателно“.

Симеон Радев (1879-1967), както всички добре знаем, е феномен в българската мемоаристика, журналистика, публицистика, историография и дипломация, тясно свързан в периода до Балканската война с някои среди на македоно-одринската освободителна борба, след това дипломат от кариерата, а иначе автор на емблематични книги, сред които блести „Строители на съвременна България“. Политическите

му пристрастия са свързани с Народнолибералната партия и това до голяма степен обяснява неговото русофобство, както и симпатиите му към нова Турция по-късно. Подписът му стои под два ключови документа, свързани с националните катастрофи - Букурещкия мирен договор през 1913 г. и Солунското примирие през 1918 г. Той е и главен преговарящ и съавтор на злощастния „Ангорски договор“ от 1925 г., който унищожи политическото съществуване и бъдеще на тракийските българи в Република Турция. Тук ще вметна, че Симеон Радев пише своите мемоари в края на 50-те, когато вече приближава достолепната 80-годишна възраст, за да обърне внимание, че неговите предубеждения по отношение на освободителната борба на тракийци, съхранени чак до пределна старост, очевидно не са минали без последствия при подписването на Ангорския договор три десетилетия по-рано.

Някои смятат Симеон Радев за обективен свидетел на историческите събития. Моето скромно мнение като историк е, че субективизмът в неговото творчество е ярка и неделима част от несъмнения му талант. Който си е направил труда да прочете поредицата „Лица и събития от моето време“, няма как да не забележи това. Специално за конкретния цитат, мога да твърдя и при необходимост да докажа с документи и други материали, че не само е субективен, но е и манипулативен, а следователно и невалиден от гледна точка на историческата истина. Нищо общо с историческата истина няма твърдението за Петко Каравелов и избора на името на Върховния македонски комитет. Много некоректно - меко казано - е внушението, че за репресиите и прогонването на бежанците след въстанието били виновни самите въстаници, защото горили турските села. Така според Симеон Радев излиза, че едва ли не ние сме си виновни за разорението на тракийските българи - и през 1903 и през 1913 г. Що се отнася до сърцевината на неговата теза в цитирания абзац - че заради Русия и руските интереси Одринска Тракия нямала никакви шансове за реформи и автономия, само ще припомня, че благодарение на българския войник - измокрен, гладен, уморен, но велик!

- в Лондон през 1913 г. великите сили, включително и Русия, застанаха мирно и козируваха на линията Мидия-Енос. Обратно - Македония, която в продължение на 35 години след Берлинския конгрес беше залъгвана с реформи, накрая се оказа, че няма никакви шансове за автономия и затова беше хвърлена - от същите тези велики сили - за саморазправа и разчленяване между бившите балкански съюзници.

За съжаление именно с този преразказан цитат беше свързана и последната груба неточност, която прозвуча в предаването на „История.бг“ - че в годините след въстанието македонските бежанци се били върнали по родните си места, но тракийските не. Всъщност става точно обратното и с колегите от ТНИ сме го коментирали неведнъж и дважд.

На 19 август 2023 г., в рамките на утвърдената от десетилетия традиция, на Петрова нива беше чествана тържествено 120-годишнината на Преображенската част от Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Както всяка година Тракийският научен институт към СТДБ отново организира научна конференция. От официалната трибуна пак ехтяха вдъхновяващи слова за героизма на въстаниците, пред паметника на преображенци отново видяхме тържествения ритуал и полагаането на венците, имаше и заря. И за всичко това БНТ излъчи репортаж от 2-3 минути. На нейния сайт обаче продължава да стои предаването за 120-годишнината на въстанието в пълния му обем и с противоречивите му внушения.

На това Гоце Делчев, ако беше жив, сигурно щеше да каже, както го е казвал приживе - „какво да правим, като сме си българи!“. Със своята апостолска дейност и с личната си саможертва той най-силно опровергава клеветата, че Преображенското въстание било „стратегическа безсмислица“. Опровергавам я и аз чрез тази статия в сборник „Тракия“ на Тракийския научен институт - филиал Хасково. И като мислено коленича пред делото и заветите на Апостола на македоно-одринската свобода Гоце Делчев, ще си позволя да призова читателите и те да направят в мислите си същото.

Поклон пред паметта на героите и мъчениците на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. - една епопея на воля, вяра и жертвоготовност, която ни учи, че свободата се добива и отстоява с упорство и дълготрайна борба!

Ползвана литература

Георгиев, Г. Ив. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. С., 2006 (второ издание С., 2023).

Елдъров, Св. Върховният македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организация в България 1895 - 1903. С., 2003.

Елдъров, Св. Генерал Иван Цончев 1959 –1910. Биография на два живота. С., 2003.

Елдъров, Св. Илинденско-Преображенското въстание или смисълът на саможертвата. - Известия на Тракийския научен институт. Кн. 11-12. С., 2012 - 2013.

Елдъров, Св. Тайните офицерски братства в освободителните борби на Македония и Одринско 1878 - 1912. С., 2002.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992.

Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Подготовка на въстаническата армия и ход на бойните действия. С., 2003.

Македония и Одринско (1893 - 1903). Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904 (фототипно издание. С., 2003).

Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 - 1944. Т. 2. Организирано национално-освободително движение. Илинденско-Преображенско въстание 1893 - 1903 г. С., 1995.

Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902 - 1904. Дипломатически документи. С., 1978.

Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1988.

Панайотов, Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. С., 1983.

Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933 (второ издание С., 1983).

Силянов, Хр. Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско. С., 1934.

110 ГОДИНИ ОТ ПРЕВЗЕМАНЕТО НА ОДРИНСКАТА КРЕПОСТ ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ВАЗОВ И ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ

Стоян Райчевски

В българската военна история и в чуждите хроники за войната на съюзените балкански държави срещу Османската империя името на генерал Георги Вазов е най-ярко свързано с превземането на Одринската крепост, с неговото решително противопоставяне на тактиката на продължителната обсада и заменянето ѝ с ускорена атака, както и с действията му като военен инженер и специалист по крепостното строителство и като командир при атаката на Източния сектор. Някой в щаба на армията и в главното командване се бе сетил след продължилата доста време не особено резултатна обсада на Одринската крепост, същевременно бе преодолял предразсъдъци за миналото на генерал Вазов и бе предложил той да бъде извикан от запаса, за да стане чрез своя голям опит във военното инженерство по крепостното дело онзи фактор, без който тази бляскава победа може би нямаше да стане факт или щеше да се осъществи с много по-висока цена и много повече жертви. А без превземането на Одрин войната нямаше да приключи с такива изгодни за България условия, каквито бяха тия от Лондонския мирен договор, дал ни границата Мидия-Енос и територия, обхващаща почти цялото българско етническо землище.

Георги Вазов бе от тези генерали, които настояваха крепостта да се атакува и превземе и не промениха становището си, че ако това бе станало по-рано, изходът на войната 1912-1913 г. щеше да е по-друг, по-изгоден за България, и може би нямаше да се стигне до катастрофалната Междусъюзническа война. Главното командване в нача-

лото на войната не вярва на успех в открит шурм срещу Одринската крепост. Министър-председателят Иван Ев. Гешов се позовава на великите сили, които съветвали да се ограничим само с обсадата на Одринската крепост, тъй като тя щяла да се предаде сама от глад. Подкрепял го и началникът на щаба на армията генерал Фичев, за когото една атака на Одринската крепост било „несигурно предприятие с много загуби”.

Военното командване отлага атаката на Одринската крепост и когато най-сетне се съгласява да стори това, то разпорежда да се атакуват само предните позиции. Генерал Георги Вазов този момент в най-голяма степен подкрепя командващият Втора армия генерал-лейтенант Никола Иванов в настояването му да се атакува и превземе Одрин. Пак той е, който в най-решителния момент продължава на своя отговорност атаката срещу фортовия пояс на крепостта. „Така че превземането на Одрин - заключава неговият първи биограф Илия Мусаков - фактически стана по почин и на личната отговорност на тия двама достойни български генерали - Никола Иванов и Георги Вазов, като вторият беше идеен вдъхновител и технически изпълнител на това голямо дело. Така, прочие, при Одрин генерал Георги Вазов очерта онзи начин на водене на война, който се приложи малко по-късно през Първата световна война, факт, който днес не се отрича в Европа. Това можеше да дойде само от човек с голям замах. А трябва да признаем, че генерал Георги Вазов бе преди всичко човек със замах”.¹ Към последното трябва да добавим - и с воля да отстоява, убеждава и да прокара идеите си, защото негово, на генерал Георги Вазов е решението да се атакува не друг, както се обсъждало, а тъкмо Източния сектор на крепостта, където бе изкована победата. Благодарение на неговата увереност, аргументи и и настойчивост, срещнали поддръжка от командващия Втора армия генерал-лейтенант Никола Иванов, се стига до крайното решение Одринската крепост

¹ Мусаков, И, Цит. съч., с. 12-13.

да се атакува и превземе, въпреки господстващите дотогава схващания, че крепост се овладява чрез обсада, а не с атака.

В началото на декември 1912 г., когато главната квартира на действащата армия е в Лозенград и генерал Георги Вазов е военен губернатор в същия град, със заповед се назначава комисия, която трябва да обсъди въпроса за атаката на Одринската крепост. След като вземе протоколно решение за начина, по който трябва да стане атаката и нужните за това средства, тя трябва да го представи в щаба на армията. За председател на комисията е определен командващият Втора армия генерал-лейтенант Иванов. В нея влизат: началникът на артилерията в действащата армия генерал-майор Ценов, лозенградският губернатор генерал Георги Вазов, началникът на инженерните войски генерал Янков, сръбският генерал Степанович, началникът на щаба на 8-а тунджанска дивизия полковник Русев, артилерийските полковници Кушев и Загорски и артилерийският майор Неделчев. Комисията трябва да се събере в Свиленград, в щаба на действащата армия. На 9 декември 1912 г. тримата генерали Вазов, Ценов и Янков тръгват за Свиленград, където пристигат след изморително пътуване късно вечерта. На 11-и комисията започва работа, като заседава сутрин и следобед. По време на заседанията се изказват различни мнения: за открита атака, за продължително бомбардиране на града, за обсада, без да се атакува, с очакване крепостта да се предаде от глад и др. Всички други мнения отпадат и комисията се спира на решението да се атакува Източният сектор като най-подходящ за това. За този план трябва да се привлече всичката обсадна и тежка полска артилерия, а тъй също и да се усили секторът с всички свободни пехотни и инженерни войски от останалите театри на военните действия.² С така съставения протокол генералите Ценов, Вазов и Янков на 13 декември

² Ценов, П. За атаката на Одринската крепост - В: Сб. Одрин, С.1983, с. 39.

заминават за Лозенград. На следващия ден протоколът е предаден на щаба, от там обаче, както твърди ген. Ценов, „остават твърде недоволни от решението на комисията за откритото атакуване на крепостта, защото тяхната интимна мисъл беше да се продължава обсадата дотогава, докато крепостта се предаде от глад”.³

Генерал Георги Вазов и командващият Втора армия генерал Никола Иванов сае тъкмо на противното мнение, а именно: атаката да се проведе от Източния сектор през нощта срещу най-силната част на крепостта - фортовете Айвазбаба и съседните му Кестенлик и Таштабия, и освен главният удар да се нанесат и спомагателни удари за отвличане вниманието на противника. Взето веднъж това решение, генерал Вазов напъра цялата си енергия, познания и опит да изготви плана за атаката и превземането на крепостта, за която и предварително е събирал сведения от инженерен характер. През зимата на 1912-1913 г. той чертае, проверява и обмисля всичко до най-малката подробност, съзнавайки, че и най-дребният пропуск по време на боя може да се окаже фатален. В резултат на този упорит труд и грижливи проучвания, намерили разбиране и подкрепата на неговите бойни другари, се ражда „онзи безсмъртен план за атаката на крепостта, който е и ще остане шедьовър на българското военно изкуство и който сложи началото на по-сетнешния начин на водене на войните”.⁴

За да се оцени значението на превземането на Одринска крепост⁵ и подвигът на войните, които са извършили тоя чутовен подвиг, трябва да се посочат някои данни за това отбранително съоръжение. След втората половина на 19. век с помощта на австрийски военни инженери около града се изграждат 24 редути. След Освобождението в плановете на империята за война с България на Одрин се въз-

³ Одрин 1912-1913. Спомени, С., 1983, с. 40.

⁴ Мусаков, И. Цит. съч., с. 13.

⁵ Илиев, Ил., „Овладеяването на Одринската крепост - връх на българската бойна слава. - ИВИ –ГЩ, том 37, С. 1984, с. 129-140.

лагат задачи да спре и задържи настъплението на българската войска поне за един месец - до пристигане на стратегическите резерви от Мала Азия. След младотурския преврат от 1908 г. в турските планове за военните действия, които се подготвят от германски военни специалисти, се залага и идеята за укрепване на линията Лозенград-Одрин, която да спре едно българско настъпление и да създаде условия за съсредоточване на турските главни сили и преминаването им към решителни бойни действия.

Одринската крепост има и второ предназначение - със силния си гарнизон да бъде реална заплаха за фланговете и тила на настъпващата българска войска и да задържа значителна част от нея, привличайки я към себе си. През 1910 г. българското командване разполага със сведения, че Лозенград и Одрин се изграждат като съвременни крепости, което продължава с ускорени темпове и в навечерието на самата Балканска война. Подобряват се съществуващите фортификационни системи, строят се нови укрепления и теснолинейна линия между фортовете и пр. Българското командване следи подобренията и модернизиранието на Одринската крепост. В тази връзка щабът на нашата армия издава през 1907 г. специална брошура „Одринският укрепен лагер”⁶ Две години по-късно, през 1909-а, генерал Георги Вазов публикува „Кратко упътване за действие против крепостите и атакуването им.”⁷ През 1911 г. официално се отпечатва и наставление за същата цел,⁸ а през следващата 1912 г. - и „Одринската маневрена крепост”⁹

Докато българското правителство преди войната има колеблива политика относно действията спрямо Одринската крепост, ръководейки се от финансови съображения и състоянието на военния бюджет, то българското офицер-

⁶ „Одринският укрепен лагер”, С., 1907 г.

⁷ Вазов, Г. Кратко упътване за действие против крепости и атаката им. С., 1909.

⁸ Наставление за действие на войските при атака и отбрана на крепостите, С., 1911.

⁹ Одринската маневрена крепост. С., 1912.

ство е наясно, че по-рано или по-късно нему предстои задачата да я овладее и то се готви за това. Превземането на Одринската крепост е постоянна задача в тренировките и учебните стрелби на българските артилеристи години преди войната. В навечерието на самата война шабът отпечатва актуална карта на крепостта с всичките ѝ съоръжения, която артилеристите ползват, и каквато, както твърдят, самият неин комендант още нямал.

В навечерието на Балканската война Одринската крепост е модернизирана от германски инженери. Отбранителните ѝ съоръжения са разположени на три позиции - предна, главна и тилна. Предната позиция се намира на 9-11 км от града и се състои от окопи и укрепени огневи позиции за артилерията. На разстояние 0.5 до 3 км от града, върху редица естествени хълмове край него, е изградена главната позиция, състояща се от двадесет и четири каменни и два стоманено-бетонни форта, които отстоят на около километър един от друг и побират по 300 войници. Между фортовете са разположени стрелкови окопи с площадки за картечници и голямокалибрени батареи, защитени с бетонни съоръжения. Отделните позиции са свързани със съобщителни окопи, а между тях има сложна система от преградни ровове, заграждения от бодлива тел в петшест реда, вълчи ями и фугаси. В северозападния сектор на отбраната е прекопан ров с дължина 800 м и с възможност за наводняване. Последната тилна позиция е разположена в самия град.

В началото на Балканската война Одрин представлява „напълно модернизирана, усилена и превърната в една от най-силните крепости в Югоизточна Европа”¹⁰, чиято сила се заключава в изградената кръгова отбрана със силни фортификационни съоръжения, ешелонирани в няколко отбранителни линии, умело обвързани с добре организирана огнева система на артилерията и картечниците. Трите реки Марица, Арда и Тунджа разделят Одринска-

---

¹⁰ Илиев, И. Цит. съч., с. 132.

та крепост на четири сектора - Северозападен, Източен, Южен и Западен. На 2 до 5 км от покрайнините на града е изградена главната отбранителна линия (фортови пояс), която включва 17 стари и 3 нови опорни пункта (фортове). Гарнизоните на фортовете са от 200 до 800 души с по 3-4 оръдия. Пред цялата фортова линия на 30-50 м има непрекъснатата полоса телени мрежи с дълбочина от 6 до 9 м. На 1 до 3 км зад главната има втора отбранителна линия, която включва 4 добре поддържани форта. Пред главната отбранителна линия има предни позиции, които се състоят само от окопи.

Гарнизонът на Одринската крепост, който възлиза на 60 000 души, е под командването на артилерийския генерал Мехмед Шукри паша, който е ръковолил потушаването на Преображенското въстание в Странджа през 1903 г. Гарнизонът включва 6 редовни пехотни полка, 3 запасни дивизии, 5 артилерийски полка, 2 инженерни батальона, 5 картечни роти, една рота от сапъори и телеграфисти, 5 ескадрона кавалерия. Те са групирани в 5 дивизии и 2 самостоятелни полка с общо 59 600 войници и офицери, 524 оръдия от различен калибър с над 130 000 снаряда, 20 крепостни картечници и повече от 12 милиона патрона. Гарнизонът разполага с няколко прожектора и един балон за наблюдение на противника, а командването - с две радиостанции за поддържане връзка с Цариград. До всички сектори е прокарана теснолинейна железопътна линия, която позволява на коменданта заедно със 180 понтона да маневрира с резерва си. Градът Одрин, чийто население се увеличава от бежанците на 170 000 души, е добре запасен с продукти и е подготвен за продължителна обсада.

За настъпление срещу Одрин българското командване насочва с директива № 1 основната част от Втората българска армия с командващ генерал-лейтенант Никола Иванов, в състава на която влизат Осма пехотна тунджанска дивизия с командващ генерал-майор Димитър Кирков и Девета пехотна Плевенска дивизия с командващ генерал-майор

Радой Сираков, първа бригада от Трета пехотна балканска дивизия, сборната конна бригада, гвардейският конен полк и хасковският отряд. По-късно за противодействие на опитите на Шукри паша да направи излаз от крепостта и за нейното пълно обкръжаване и за създаване на по-благоприятно съотношение на силите в състава на Втора армия се прехвърлят и включват нови артилерийски части.¹¹ През октомври 1912 г. след Кумановската битка към Одрин са прехвърлени и две сръбски дивизии с тежка обсадна артилерия под общото командване на генерал Степа Степанович - Тимошката дивизия и Дунавската дивизия.

Войските получават задача да се приближат до крепостта на линия въвн от обсега на огъня, който води турската крепостна артилерия. На по-важните направления, които водят от крепостта, се изграждат укрепени съпротивителни точки, които да спрат излази.

На 8 октомври 1912 г. в резултат на успешни бойни действия войските на Втора армия обкръжават крепостта от североизток, северозапад и запад, а до 8 ноември българските части овладяват височината Карталтепе, с което се постига пълно обкръжаване на Одринската крепост. На 8 ноември с успешни действия български части овладяват Карталтепе и обкръжават напълно крепостта. Одринският гарнизон два пъти - на 22 и 29 октомври, прави опит да излезе от обкръжение и да атакува българските войски източно от река Тунджа и по двата бряга на река Марица, но понася тежки загуби и е принуден да се прибере в крепостта.

Европейската общественост следи с внимание неочакваното за всички развитие на военните действия на територията на Европейска Турция. След българските победи за всички велики сили е ясно, че не могат да разчитат повече на някогашното статукво на Балканите и търсят локализиране на конфликта, за да не се превърне той от балкански в

¹¹ Войната между България и Турция 1912-1913, том. V, С., 1930, с. 1093-1094.

европейски, като са склонни да съдействат за прекратяване на конфликта и сключването на мирен договор между воюващите страни.

След ожесточените сражения по линията Люлебургаз-Караагач-Бунархисар на 15-20 октомври 1912 г., когато българските войски излизат на Мраморно море и достигат до Чаталджа на 40 км от Цариград, турското правителство търси европейско посредничество, за да се спре българското настъпление. На 31 октомври 1912 г. великият везир Кямил паша изпраща телеграма до цар Фердинанд, с която иска примирие и сключване на предварителен мир. Царят и част от висшите офицери са на мнение, че условията за примирие трябва да бъдат диктувани на Турция след влизането в столицата Цариград, когато тя ще бъде по-отстъпчива. Това не се възприема от никоя от великите сили. Това раздвояване на мненията не се изглажда и дава своето отражение. То ще бъде осъдено едва след катастрофата през Междусъюзническата война, когато Ив. Ев. Гешов ще заяви, че е било грешка да се атакува Чаталджа, след като Кямил паша е поскал мир, каквото и да твърдят защитниците на атаката - че само влизането в Цариград щяло да реши веднага въпроса за мира. После Гешов ще признае: „Ние, министрите, бяхме против влизането в него, но военните не само не искаха нашето мнение по него, но и да бяхме го дали, нямаше да го уважат, както не уважиха мнението на началника на щаба.“¹²

Главната квартира изработва проект за примирие, който се одобрява от българското правителство. Основните искания на българите се свеждат до две точки:

1). Турските войски да предадат Чаталджанската позиция, Одрин и останалите крепости заедно с гарнизоните и цялото въоръжение;

2). Всички територии на запад от Чаталджанската линия да се отстъпят на победителите, като тя стане и демар-

---

¹² Гешов, И. Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи, С., 1914, с.36-37.

кационна линия между воюващите армии.

Докато се уточняват условията на примирието, цар Фердинанд заповядва да се атакува Чаталджанската позиция без предварителна подготовка и съгласуване с правителството. Тежките боеве там на 4, 5 и 6 ноември 1912 г. завършват без очаквания резултат с много дадени жертви от българска страна - няколко хиляди убити и ранени български войници от Първа и Трета армия, изтощени до крайност, с недобро снабдяване с храна и боеприпаси и силно поразени от върлуващата там холера. Независимо от този неуспех българското стратегическо предимство не се променя. При това положение щабът на действащата армия предлага втори вариант на проект за примирие, а именно:

1) Турските и българските войски да напуснат заеманите от тях позиции, като едните се оттеглят към Цариград, а другите заемат линията Мидия-Сарай –Чорлу-Родосто;

2) Територията между тях да се приеме за неутрална зона;

3) Одринската крепост да бъде отстъпена, но без гарнизона и материалната му част.

В такава обстановка на 12 ноември 1912 г. започват преговори за примирие. В състава на българската делегация са включени Стоян Данев - председател на Народното събрание, генерал Савов - помощник на главнокомандващия, и генерал Фичев - началник на щаба на армията. Гърция делегира своя пълномощен министър в София - Панайис, а Сърбия и Черна гора не изпращат такива. В започнатите преговори се обсъжда и положението на Одринската крепост. Българската делегация проявява склонност да се откаже от някои от своите искания, като отстъпването на Одринската крепост. Гръцкият делегат не е склонен на никакви компромиси и настоява най-категорично да им се предаде крепостта Янина.

На 16 ноември 1912 г. цар Фердинанд в заповед посочва, според разкритията на генерал Савов в „Дневник” № 4210, следните мотиви за атакуването на Одрин: „За да мо-

жем да наложим на Турция по-сгодни условия за нас при сключването на мира, намирам за възможно, предвид сведенията, които получавам от Одрин за пълно изтощение на гарнизона, да се даде възможност да се нападне и превземе на всяка цена Одринската крепост, додето траят преговорите за примирие”. Генерал Савов реагира на някои от разпоредбите, но заповядва бомбардировката.

В навечерието на примирието тя е много силна и произвежда силно впечатление у обсадените. След поражението на османските войски при Лозенградската и Люлебургазко-бунархисарската операция през октомври 1912 г. градът е напълно обкръжен и откъснат от основните османски сили. На 22 и 22 октомври Одринският гарнизон прави опит да излезе и да атакува българските войски източно от р. Тунджа и по двата бряга на р. Марица, но претърпява тежки загуби и е принуден да се прибере в крепостта. Първоначално обсадата е поета от Осма пехотна Тунджанска дивизия и няколко спомагателни части от Втора армия под общото командване на генерал-лейтенант Никола Иванов. Опасността от пълен разгром принуждава турската страна да иска примирие, което е подписано на 20 ноември 1912 г., но то трае по-малко от месец. По време на примирието при Чаталджа обсадата на Одрин се запазва, като турската страна се съгласява да допуска преминаване по железопътната линия през града на доставки за армиите на съюзниците.

По това време въпросът за Одрин е от „първостепенно значение”, както заявява генерал Никола Иванов, което не се съзнавало от щаба на действащата армия: „Ако Одрин беше атакуван в началото на войната и се превземеше, с което ние осигурявахме едно солидно съобщително средство - железопътната линия Търново Сеймен-Одрин -Цариград , то и атаката на Гюмюрджинската позиция едва ли би представлявала затруднение. По този въпрос щабът на Втора армия няма две мнения и по него много се говореше и упрекваше Главната квартира в „страхливост”. Понеже

бе настъпило примирие, главнокомандващият цар Фердинанд заминава от Главната квартира и оставя там своя помощник генерал Савов да го замества, това намалява влиянието на началник-щаба на армията генерал Фичев, който най-много от всички се боял от атаката на Одрин. Тогава именно генерал Савов разпорежда с телеграма от 6 декември 1912 г. да се събере в Свиленград специална комисия под председателството на генерал Никола Иванов, която да проучи въпросът за атаката на Одрин. Тази специална комисия трябва да даде компетентно мнение, да изготви конкретен план за атаката на Одрин и да изкаже най-подробни съображения при изпълнението му. В тази комисия е поканен и генерал Георги Вазов, който впечатлява всички в изказванията си и с доброто познаване на тази крепост, която той лично бил проучвал най-внимателно още през 1886 г. при емигрирането си от България, правил е измервания и скици. Всички се уверяват, че именно на генерал Георги Вазов трябва да бъде поверена тази отговорна задача по изготвянето на оперативния план за атаката на Одринската крепост и успешното му изпълнение.

В крайните решение на комисията са отразени и основните идеи, споделени от генерал Георги Вазов пред генерал Иванов и др. висши офицери за тактиката, която трябва да се приложи за успешното овладяване на тази „непревземаема“ крепост. В продължение на три дни комисия, която възприема напълно гледището на ген. Никола Иванов и генерал Георги Вазов за атака и превземане на Одринската крепост, обсъжда всички детайли и изготвя най-детайлен план. Тя отчита новите обстоятелства, че след боевете през ноември на Източния сектор турският гарнизон е усилил фортификационните съоръжения върху главната отбранителна линия, като е оборудвал предни позиции и телени мрежи, а линията на фортовете - с нови редути и заграждения. Комисията отхвърля категорично провеждането на постепенна атака и намира за най-подходящ начин ускорената атака в най-изгодните направления.

Като най-подходящо и изгодно за атака направление специалната комисия определя окончателно Източния сектор, който ще бъде поверен на генерал Георги Вазов. Условията там, както той сам ги е преценил, са „по-благоприятни за подготовка и изпълнение на атаката и за да се постигане успех с решителни резултати”.¹³ Направен е точен разчет на силите и средствата и изводът, че са необходими усилвания на пехотата, артилерията и инженерните войски. По отношение на артилерията се прави изводът, че обсадната артилерия трябва да се усили със скорострелни гаубици, които да се изземат от Първа и Трета армия, освен тях - една пехотна дивизия със скорострелната ѝ артилерия, пионерна дружина и скорострелни планински отделения.

Решението е главният удар да се нанесе в направление на форта Айваз баба на фронта форт Таштабия-форт Кестенлик. По всички останали сектори се предвиждат демонстративни действия, които да предшествуват по време решителната атака. С демонстративни действия да се отвлече вниманието на противника и да се приковат на място войските му, които са разположени в различните фортове. Внимателно се обсъжда последователността на атаката, нейното развитие в дълбочина на отбраната и взаимодействието между пехотата, артилерията и инженерните войски, по време, рубежи и обекти. Сформират се команди, които се обучават на специални полигони за преодоляване на заграждения, подобряват се пътища и мостове. Преобладава съображението атаката на Одринската крепост да се проведе под прикритието на нощната тъмнина. Посочва се, че боят в дълбочина крие изненади и не всичко може да се предвиди, за което трябва да се прояви инициатива, да се набележат за всяко пехотно подразделение нощни ориентири, Указанията са бойните действия да се водят енергично и ритмично.

Сформира се комисия, която има задача да проучи

---

¹³ Илиев, И. Цит. съч., с. 134,

възможностите за атака на Одринската крепост, председателствана от командващия Втора армия генерал Никола Иванов и включваща командирите на съединенията и специалисти по воденето на крепостната война. Заседанията на тази комисия започват на 9 декември 1912 г, във влака на цар Фердинанд на гара Свиленград. С писмо от началник-щаба на армията генерал Фичев е поканен да вземе участие и лозенградският губернатор генерал Георги Вазов, които се явява един от най-подготвените военни инженери по крепостно дело. Комисията, както съобщава ген. Никола Иванов, „като констатира, че благоприятният момент за внезапна атака е пропуснат, а сега с обсадата и постепенната атака се изискват много време и средства, изрази мнения да се възприеме ускорена атака с открита сила”¹⁴, т. е. становището, което преди това е отстоявал генерал Георги Вазов.

На 2 януари 1913 г. във влака на станция Караагач между Мустафапаша (Свиленград) и Одрин се провежда заседание на Коронния съвет, който взима решение, щом турците откажат да сключат мир, примирието да се денонсира и на 21 януари да се възобновят военните действия. Генерал Н. Иванов настоява възобновяването на военните действия да стане чрез атаката на Одринската крепост, защото след заемането на Одрин ще се обезпечава сигурна железопътна връзка на войските ни към Чаталджа и Булаир. Съветът възприема това предложение, но не последва заповед от Главната квартира за неговото изпълнение, причината за което генерал Иванов обяснява с намиращия се там помощник на главнокомандващия. По време на примирието до възобновяването на военните действия българската войска успява да прехвърли почти всичката обсадна артилерия на Източния сектор и то незабелязано от противника, а бойните запаси за тази артилерия продължават да се превозват и до деня на атаката.

Генерал-лейтенант Никола Иванов, като командващ

---

¹⁴ Иванов, Н. Одрин 1912-1913; „Одрин”, бр. 1, 13 март 1928.

Втора българска армия, действа открито и решително за утвърждаване на генерал Георги Вазов на командна позиция в тази решаваща операция. При концентрирането на Източния сектор на много войски той поставя въпроса за назначаването на специален началник на сектора, защото генерал Грънчаров не отговарял на тези изисквания. Когато работата в подготовката на Източния сектор е била почти завършена и се налагало да се назначи лице, „което да обедини в ръцете си общото командване”, генерал Иванов се обръща към Главната квартира с предложение не само на един, а на трима кандидати, както го изисква процедурата, а именно: генералите Георги Вазов, М. Андреев и М. Вълков. Когато пристига решението от 17 януари в полза на Георги Вазов, ген. Иванов е изключително доволен и подчертава това в мемоарите си¹⁵, където разкрива и някои други факти от ползотворното им сътрудничество:

„Аз помолих Главната квартира за такова назначение... За такъв беше назначен военният инженер генерал Вазов. Това назначение беше най-сполучливо, защото генерал Вазов, като беше член на комисията по проучването на въпроса за атаката, беше добре запознат с въпроса, още повече взема много деятелно участие в проучването и изследването на самата местност по картата заедно с майор Неделчев в Мустафаша. На 22 януари в Свиленград ми се представи генерал Вазов като началник на Източния сектор. Аз задържах генерал Вазов на 22 и 23 януари в Свиленград, за да го посветя в положението и намеренията ми. Аз го запознах подробно с намеренията ми, които и представих в Главната квартира и въобще с всичко, което беше нужно за неговата дейност. Заедно с това аз обърнах внимание на Вазов върху факта, че генерал Грънчаров държи през всичкото време бригадата от Осма дивизия (10-и пехотен Родопски и 23-и пехотен Шипченски полк) в първа линия, а своята бригада - трета бригада от Девета

---

¹⁵ Архив БАН, сб. IV, а. е. 10, л. 325-366; Сб. Одрин 1912-1913. Споменени”, С., 1983, с. 17-37.

пехотна плевенска дивизия - държи назад в резерв. В едно писмо от бригадният командир до началника на Осма дивизия аз узнах, че тази бригада е държана повече от два месеца без смяна в първа линия, а това влияе зле върху духа на войниците. Това беше една от първите грижи на генерал Вазов, който се справи само наполовина вследствие на другарството между генералите Вазов и Грънчаров... Генерал Вазов като добър военен инженер беше много полезен на Източния сектор, гдето с неговото дохождане се направиха някои промени в разположението на войските и укрепленията в тоя сектор. Важното бе, че на място се яви титулярен началник, зает само с работите в сектора, а не с непосредствено подчинени нему части, както това беше при генерал Велчев и Грънчаров. Идеята за ролята на сектора Вазов владеше още от Свиленград, гдето той, преди да поеме командването, биде подробно ориентиран върху всички мои намерения..."¹⁶

В „Балканската война“ генерал Никола Иванов няколко пъти подчертава доверието, с което той се отнася към генерал Георги Вазов и взаимното съгласуване на важни решения. Така например генерал Иванов не е доволен от получената на 10 март 1913 г. директива № 21, с която се заповядва атака на предните позиции, и намира в нея някои „груби грешки“. Коментирайки после тези обстоятелства, той подчертава, че генерал Вазов съгласувал и обсъждал с него по собствена инициатива предварително някои свои заповеди в Източния сектор.

В същото време продължават преговорите и усилията да се постигне договореност за сключване на мира, за което има и външен натиск. Продължаването на войната и нежеланието на Турция да се споразумее с воюващите, включително и с предаването на Одрин, за да се върви към мир, тревожи и европейските кабинети, които се опасяват от разрастването на конфликта. В началото на януари 1913 г. след съответните консултации със своите правителства

---

¹⁶ Пак там, с. 25.

посланиците на европейските сили връчват на великия везир колективна нота. Тяхната цел е да накарат Високата порта да приключи преговорите, като направи съответните отстъпки на съюзниците. Тази нота се тълкува като признание от европейските сили на правото на България да владее Одрин.¹⁷ Свиканият от турска страна правителствен съвет от висши сановници решава да се приеме нотата и да се сложи край на войната.

Но един ден след заседанието на съвета, на 10 януари 1913 г., младотурският комитет „Единение и прогрес“ извършва държавен преврат. В сформираното ново правителство от младотурците се налага политиката на продължаване на войната. Това почти изчерпва възможността за намиране на мирни средства. Българското правителство остава категорично на позициите си и в телеграма до легациите в чужбина заявява, че по въпроса за Одрин не може да се правят никакви отстъпки, наблягайки на това, че и самите велики сили и правителството на сваления Кямил паша са били изявили вече готовност този град да бъде отстъпен на България.¹⁸ Високата порта забавя своя отговор с цел да печели време и да може да прегрупира войски от Мала Азия към театъра на бойните действия. Изчакването е неизгодно за България поради изтощението и проблемите, които вече започват да се проявяват сред съюзниците и относно намеренията им към Македония. Англия и Русия упрекват България в прибързаност и незачитане на дадените съвети.

На 13 февруари 1913 г. военните действия се подновяват при много тежки зимни условия, температура до 18 градуса под нулата и сняг 1.8 м, но въпреки това българската армия бележи нови успехи. След провала на турския опит за контранастъпление при Мраморно море през февруари с. г. съюзниците насочват усилията си към завземане

¹⁷ Стоянов, С. България на Лондонската конференция (1912-1913) - В: ИИВИ, ГЩ, С., том 37, 1984, с. 84.

¹⁸ Пак там, с. 85.

на трите турски крепости във вътрешността на Балканския полуостров, които се намират все още под турски контрол - Шкодра, Янина, но най-вече Одрин. Все по-силно се налага изводът, че единствено с превземането на Одринската крепост България ще може да защити своите териториални интереси в Тракия. В началото на 1913 г. към обсадата на Одрин се присъединяват и части от българските Втора пехотна тракийска дивизия, Трета пехотна балканска дивизия и Четвърта пехотна преславска дивизия. Българските войски достигат Одрин още в първите дни на войната.

Със заповед № 92 на 17 януари 1913 г. генерал майор Георги Вазов е назначен временно, а две седмици по-късно - на 6 февруари с. г. - постоянно за началник на Източния сектор. Той веднага се заема най-напред с повдигане на духа на личния състав. Провежда занятия по стрелкова и строева подготовка, непрекъснато разузнаване на противника и местността. Често сменя частите, подобрява изходните позиции за атаката. Подготовката за атаката поглъща всичкото му внимание и сили. Първите действия на новия началник на Източния сектор ген. Георги Вазов са да запознае личния състав с новия план за действие. Той свежда до знание на командния състав заповед № 40 от 20 януари 1913 г., която уточнява функциите на всички в новата обстановка. Ген. Вазов разяснява на офицерите, че главната цел вече не е задържането и изолирането на противника в границите на крепостта, а непрекъснатото стягане на обсадния обръч, чрез което ще станат невъзможни големи турски излази и това ще облекчи реорганизирането на българския фронт. Обсадата от „изчаквателно-позиционна” ще премине изцяло на активна, което изисква от всички повишено внимание и по-целенасочена работа на целия личен състав. Генерал Вазов провежда още няколко общи срещи с всички офицери от своя сектор, по време на които се дава по-точна формулировка на психологическата обстановка в Одрин, набелязват се мерки за повдигане духа на българските войници и се разработва план за

противодействие срещу всякаква деморализаторска пропаганда от страна на противника. Началникът на Източния сектор генерал Вазов се стреми да внуши и да убеди подчинените си в голямата историческа задача, която имат те да извършат с общи усилия. „Нека не се забравя - заявява той в своята заповед - че ние не сме повлекли тук стотици хиляди български синове, не сме оставили България без работни ръце и работен добитък, за да бездействаме. Отецеството, на което принадлежи нашата чест, иска от нас самопожертвование, на което са способни великодушните и способни негови синове.”¹⁹

Генерал Вазов обикаля непрекъснато и землянките, където разговаря и разяснява лично на войниците, че новата задача, колкото и трудна да е, ще струва много по-малко жертви, отколкото бъдещото продължаване на една неефективна обсада. Същевременно полага усилия за подобряването на войнишкия бит, на полевите условия, храната, облеклото, медицинското обслужване. Войниците му са благодарни за това отношение, което облекчава основната му цел - тяхната психологическа и военнотехническа подготовка за предстоящата атака. На неговата добра подготовка се дължи удачният избор на новите артилерийски позиции при съсредоточването на обсадната артилерия на Източния сектор. Той ръководи лично и такива дейности като набавянето на ножиците за рязане на бодливата тел пред противниковите заграждения, изработването на специалните чували за запълване на вълчите ями, направата на необходимото количество стълби, железни щитове за защита на войниците, прокарането на нови проходи и др. За първи път се създават т. нар. щурмови колони - атакуващи части, комплектовани и усилены така, че да могат да преодоляват самостоятелно противниковите заграждения. Тези команди предварително се усилват с пионерни подразделения, като се предвижда да се включи в състава

---

¹⁹ Цит. по Митев, Т. Цит. съч. с. 151.

им и артилерия, която да съпровожда пехотата.²⁰ Генерал Вазов отделя голямо внимание и на разузнаването, за което използва за въздушно наблюдение и закупуения от него преди години за нуждите на войската балон. За тази цел се използва рационално и авиацията за изготвяне за първи път на аерофотоснимки на турските укрепления. По време на обсадата на Одринската крепост славни страници в българската военна история записват и български летци - основоположници на родната авиация, които извършват редовни облитания над позициите на противника при Одрин. Полагат се грижи за осигуряване на добра телефонна и телеграфна връзка. Въвеждат се специални сигнали за свързка, предвижда се светлинна и звукова маскировка.

На 27 януари 1913 г. одринският гарнизон извършва нощен излаз, контраатакуван от Десети родопски полк. В подготовката за атаката генерал Вазов набляга на взаимодействието между отделните родове войски и най-вече между артилерията и пехотата. Създават се секторни и участъкови артилерийски групи. Уточняват се изнесените напред специални командни пунктове за управлението на боя. Извършва се подготовка за водене на артилерийски огън и през нощта. Всяка батарея получава своята задача съобразно калибъра и системата на оръдията. Така, например, софийският крепостен батальон с командир Ст. Славчев се насочва за действие срещу форта Айвазбаба, който се очертава като цел, при която да се извърши пробивът. За да се заблуди противникът при определянето на главния удар, планът предвижда при започването на атаката артилерията на главното направление да участва в предварителната артилерийска подготовка с по 10 оръдия на батарея.

Ген. Георги Вазов организира специален полигон, съоръжен с изкуствени препятствия, отговарящи на реалната обстановка, където войниците се обучават в продължение на близо два месеца да преминават през телени мрежи, ро-

²⁰ Митев, Т. Генерал Георги Вазов, с. 151-152.

вовe, вълчи ями, да шурмуват фортове и др. „Денем и нощем - спомня си един от участниците в атаката за енергичните действия на своя началник генерал Вазов - неговият мощен дух окриляше вярата в успеха ни, събираше сили, учеше, хвалеше, укоряваше, подтикваше ни за онова последно върховно усилие, което донася победата”.²¹

Хрониката ни е оставила доста автентични свидетелства, които могат да възстановят събитията в най-подробни детайли, но не това е задачата на този текст, а да разкрие духа на войници и офицери, извършили чутовния подвиг, участието и приноса на генерал Георги Вазов за превземането на Одринската крепост.

В началото на март 1913 г. обсаждащата Одрин Втора армия се състои от българските Осма пехотна тунджанска дивизия и части на Втора пехотна тракийска дивизия, Трета пехотна балканска дивизия и Четвърта пехотна плевенска дивизия, както и от сръбските Тимошка и Дунавска дивизия. Числеността на българските подразделения е 154 000 души със спомагателните части, 424 оръдия и 96 картечници. Сръбските части включва 40 275 войници и 96 оръдия, от които 36 тежки обсадни, както и голямо количество обозни коли и впрегатен добитък.

Обсадата е разделена на четири сектора:

Източен - на левия бряг на Тунджа и Марица, той е най-големият като дължина на фронта. На него са концентрирани около половината от войските на двете страни. Там е разположена и част от сръбската голямокалибрена артилерия, както и части на четирите български дивизии под общото командване на генерал Георги Вазов;

Южен - на десния бряг на Марица и Арда. Там са разположени Първа и Трета бригада на Осма дивизия, както и Главната квартира на командващия операцията генерал-лейтенант Никола Иванов;

Западен - на левия бряг на Арда до Марица, който разполага с два полка на Дунавската дивизия, и

²¹ Цитат по Митев. Т. Пос. съч., с. 154.

Северозападен - на десния бряг на Тунджа до Марица с четири полка на Тимошката дивизия.

Планът на помощник-главнокомандващия българската армия ген. Михаил Савов предвижда при атаката на Одринската крепост да се нападнат предните турски позиции, след което да се създаде илюзия, че основното нападение ще бъде срещу Южния сектор, като основните цел всъщност са североизточните фортове Айджийолу и Айвазбаба. За да се подпомогне изненадата българската и сръбската артилерия на Източния сектор остават прикрити до последния момент.

Пристига дългоочакваната заповед за шурмуване на крепостта. Атаката се предхожда от мощна артилерийска подготовка. Окончателното решение за провеждане на атаката на Одринската крепост българското главно командване е взето на 7 март 1913 г., а на 11 март в 13 ч. започва артилерийската подготовка за самата атака на предните позиции на противника едновременно по всички сектори. В нея не взима участие артилерията на Източния сектор, с което трябва да се създаде подвеждащо впечатление, че главният удар ще се нанесе в Южния сектор. Приложената тактика действително заблуждава командването на крепостта и то още същата нощ прехвърля част от резервите си на този сектор.

Точно в 13 часа на 11 март 1913 г. страшен тътен разтърсва земята и огнени кълба покриват небето над Одрин. Обстрелват се едновременно всички фортове, коварно мълчи само артилерията срещу Източния сектор, където ще бъде нанесен главният удар. На Източния сектор българските сили на фронт от 20 км възлизат на 27 пехотни дружини, 72 оръдия, 22 тежки картечници и 7 ескадрона. Противникът разполага на този сектор срещу тях с 18 табора, от които 7 на предна позиция, и със 140 оръдия. Крепостната батарея, разположена на Северозападния сектор, насочва огъня на всяко оръдие по отделна противникова батарея, с което го предизвиква на артилерийски двубой,

за да се демаскира.²²

По време на общата артилерийска подготовка пехотата заема изходно положение през нощта срещу 12 март. Точно в 4 часа сутринта на 12 март 1913 г. частите на северния отдел на Източния сектор започват настъпление и на разсъмване овладяват предните противникови позиции. Войниците на 58-и полк дори не изчакват да се направят проходи в телените заграждения и с ръце ги събарят под град от куршуми. До изгрева на луната българските войни се доближават до противниковите укрепления, а показването на луната им служи за сигнал за щурма с удар „на нож“. Противникът не издържа под точните удари на българската артилерия и панически отстъпва. В 7 часа и 40 минути предните турски фортове Куштепе, Маслак, Малтепе и Демиркапу падат в български ръце. Пленени са 800 души войници и офицери с 28 оръдия и 6 картечници, които веднага се използват от атакуващите части срещу останалите укрепления на Одринската крепост. Към 10 часа войските на Източния сектор се намират само на 200 крачки от главния фортови пояс.

Пръв пада фортът Айджийолу. Получила уговорения сигнал, българската артилерия измества огъня си в дълбочина пред настъпващите, за да създаде огнева преграда и да не допусне контраатакуване от противниковите резерви. В същото време артилерията, която придружава и поддържа пехотата в боя, се изнася почти едновременно с нея и заема огневи позиции само на 300 м от противниковите окопи. Пробивът между фортовете Кестенлик и Айвазбаба решава съдбата на Източния сектор, а той - на Одринската крепост.

Това е телеграмно резюме на разигралите се величави боеве с безпримерен саможертвен героизъм на хиляди герои. А какво е значението на тази победа и кои са нейните герои, казал го е самият генерал Георги Вазов след войната в слово пред войните артилеристи:

---

²² Митев, Т. Цит. съч., с. 154..

„Между безбройните победи, които българското войнство спечели през Балканската и Общоевропейската война, одринската победа справедливо заема най-първо място. Защото Одринската крепост, смятана за непревземаема от най-сериозни военни капацитети, отбранявана от многобройни храбри и упорити защитници, тая непревземаема крепост биде сломена и превзета само за два дни! Тоя подвиг, единствен във военната история, предизвика удивлението на целия свят, българското войнство се сочеше с уважение и възхищение, България бе на върха на славата си, българският народ се радваше и гордеше с делата на своите деца. Кому се дължи голямата победа при Одрин? Дължи се на воинската доблест и решителност на всички началници и безпримерната храброст на българския войник”.²³

Много са примерите на саможертвен героизъм, проявен от българските воители при атаката на Одрин, създавала стотици знайни и незнайни герои. Редник Иван Георгиев, например, по собствен почин извършва чутовен самоубийствен подвиг. Завързва на пояса си няколко ръчни гранати, връзва се в неприятелските редове и ги възпламенява.

Кратка хроника на атаката

Атаката започва през нощта на 12 срещу 13 март 1913 г. Полковете от Източния сектор тръгват безшумно напред - „ни шум, ни звук, ни блясък на цигара или лъскаво войнишко копче”. Боевете на трите сектора пламват едновременно - точно в 3 часа, а в Източния сектор един час покъсно, в 4 часа, като тая разлика във часовете също има предназначение, тя трябва да внесе неяснота у турското командване в определянето на главния удар. Шукри паша очаква главното нападение да дойде от южна посока, където е разположена квартирата на генерал Иванов, както и Първа и Трета бригада от елитната Осма дивизия. Пос-

²³ Цитат по Зографова, К. Хроника на Вазовия род, С. 2020, с. 379.

ледвалият артилерийски обстрел затвърждава това негово убеждение. Междувременно 2-ра бригада от 8-а дивизия е в очакване да нападне „на нож” издадените укрепления в североизточния край. Бригадата е подкрепена от три пехотни бригади, изпратени от Чаталджа - общо 52 батальона със 112 обсадни оръдия, 72 полеви оръдия и 7 конни отряда.

Щурмът на Одрин е предшестван от артилерийски обстрел, започнал в 13 часа и продължил до 23 часа на 12 март. Източният сектор започва обстрела по-късно и го прекратява към 18.30 часа. Около 4 часа сутринта започва безмълвното придвижване на българските войници срещу турските позиции. Към 4.30 часа на 12 март частите се спускат в долината на реката Кумдере, наречена Долината на смъртта. Турската артилерия отсреща мълчи и никой там не подозира грозящата ги опасност. Лунната светлина е подходяща за настъплението, затова заповедта е да се действа по най-бърз начин, независимо от огражденията с бодлива тел. Преди щурма войниците увиват копитата на конете с плат, прикриват всички лъскави части от униформите и взимат всички предпазни мерки да не бъде забелязано придвижването им до момента на атаката; правят се усилия за заглушаване и смущаване на радиотелеграфните връзки на обсадените в крепостта.

Генерал Георги Вазов е в командния пункт. С изгрева на луната започва непосредствената артилерийска подготовка, което е сигнал за атаката. Родопският 10-ти полк пръв се хвърля в шеметна атака на нож. Дружините на 56-ти пехотен полк започват сражението. Заедно с тях се сражават 23-ти Шипченски, 32-ри Загорски, 29-ти Ямболски, 57-и и 58-и пехотен полк.

По заповед на ген. Вазов на разсъмване цялата обсадна голямокалибрена артилерия прави огнево зарево над града, за да разколебае моралния дух на намиращите се в него войници и да не позволи на противника да организира отбраната си. До 9 часа сутринта (на 13 март 1913 г.) пред-

ната отбранителна линия в Източния сектор е превзета и османските части се оттеглят към главната позиция. Генерал Вазов нарежда атаката да продължи без прекъсване, но настъплението е спряно от османската съпротива. На Южния сектор българските части успяват да се придвижат напред и да заемат нови позиции на няколко метра от предната турска линия. Сръбските войски в Западния и Северозападния сектор са отблъснати на изходните си позиции с чувствителни загуби. Въпреки ограничения успех на второстепенните сектори съюзническите атаки успяват да блокират голяма част от турските сили, подпомагайки настъплението на Източния сектор.

През следващата нощ се предприеме нова атака срещу фортовия пояс в Източния сектор. Нападението започва с ожесточен артилерийски обстрел към 23 ч. Половин час по-късно пехотата настъпва и артилерията пренася огъня напред. При щурма българската армия използва за първи път в историята пълзящ артилерийски огън, т.нар. огневи ваяк, като защитна завеса на пехотата, която следва отблизо. Щурмът на укрепленията се води от 10-ти Родопски и 23-ти Шипченски полк на Осма тунджанска дивизия. Част от бодливата тел е пометена от артилерията, друга част е срязана от българските сапъори, а където е останала, българските войници я покриват с шинелите си. Напредването на пехотата се подпомага от конната батарея на майор Друмев, който се втурва в действие под дулата на турските оръдия, засипва със шрапнели турските окопи и една твърдина. Въпреки че попада под пушечен и оръдеен огън от страна на турците, 10-ти Родопски полк нахлува във форта Айджиуолу и към 1.45 часа (на 14 март) го овладява. Малко след 6 часа турският командир на форта Айвазбаба уведомява командира си чрез телеграфа, че оръдията му са унищожени, артилеристите му са мъртви, а българите влизат във форта. След това унищожава телеграфа и се застрелва. След близо осемчасов бой всички фортове в Източния сектор (Айвазбаба, Айджийолу, Кестенлик, Ку-

ручешме, Йълдъз, Топьолу и Кавказ са превзети.

Сутринта на главната отбранителна линия на Одрин е овладяна и българските части започват да навлизат в града. Последната турска съпротива е преодоляна до обяд. В 8 часа на 13 март 1913 г. парламентърите на коменданта на крепостта Шукри паша донасят известието на изпадналия в безизходица военачалник, че гарнизонът капитулира с молба да се спре артилерийската канонада. Иван Балахуров от 29-ти Ямболски полк пръв достига щаба на Шукри паша и го задържа до пристигането на ескадрон от представителния лейбгвардейски полк начело с полковник Генко Мархолов. Над Хайдърлъка, където е командният пункт на Шукри паша, се развява бялото знаме на поражението. До щаба на генерал Георги Вазов Шукри паша е конвоиран от гвардейци. В 10.30 часа българските войски влизат тържествено в Одрин с развети бойни знамена под звуците на бойни маршове. Така приключва най-блестящата операция на Балканската война, която е един от най-големите върхове в новата история на българското военно изкуство.

С падането на Одринската крепостта Османската империя е изправена пред неизбежен погром и тюрското правителство подновява преговорите за мир. За него след падането на Одрин воденето по-нататък на войната е безсмислено и то иска сключване на примирие. Примирието продължава от 10 април 1913 г. до сключването на Лондонския мирен договор на 17 май 1913 г., като дотогава то се подновява на всеки десет дена. При овладяването на крепостта по време на Одринската операция загубите на българската Втора армия възлизат на 7645 души, от които 1136 убити и 6329 ранени. Пленени са над 33 500 турски войници и офицери, 413 оръдия, 12 240 пушки, 46 тежки картечници, 90 000 снаряда, 12 000 000 патрона и друго имущество.

Поздравителната заповед на генерал-лейтенант Никола Иванов:

„Господа офицери, подофицери и войници! Тури се край на вашето дълго търпение и Вие с ангелско смирение издържахте всички ужаси на една зимна и продължителна блокада на Одринската крепост - тази крепост, която не даваше спокойствие нито Вам, нито на вашите бащи, братя, сестри и семейства. Устремът, с който Вие щурмувахте крепостта и я завзахте насила от ръцете на врага, удиви целия свят. Въпреки всички проповеди за непревземаемостта на крепостта, въпреки нейното въоръжение и изкуствени препятствия, вие с един скок сгазихте всички препятствия. Вие презряхте убийствения огън на неприятеля и забихте трицветното българско знаме над Одрин и аз се считам щастлив, че мога да Ви отправя с настоящата си заповед, издадена в самия град Одрин, моята искрена благодарност. Аз не мога да изразя с думи доколко делото, което извършихте, е велико. Вие ще видите това от документите, които по-долу обявявам. Преди всичко Н. Величество, нашият възлюбен главнокомандващ, при идването си днес в Одрин ми обяви, че както той, така и цяла България не ще забравят това, което Втората армия извърши за България и за прослава на българското оръжие.

Генерал Иванов, командващ Втората армия”²⁴

---

²⁴ „Одрин”, I, Одрин, бр.1, 4 април 1913 г., с. 1

РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „МИР“

Д-р Виолета Костова

Разорението на тракийските българи през 1913 г. е една от най-трагичните страници в новата българска история, документирана от проф. Любомир Милетич буквално в хода на погрома и непосредствено след това.¹ Книгата му остава и до днес безценен и автентичен исторически извор. През следващите десетилетия са публикувани многобройни изследвания, посветени на тези трагични дни. И до днес излизат нови и нови свидетелства за този първи „геноцид“ - спомени, съхранени в архивите и в лични и родови колекции, записани разкази, дори десетилетия по-късно. През последните години все повече се налагат понятията „етническо прочистване“ и „геноцид“, които по-точно определят трагедията на тракийските българи.² Междусъюзническата или втората Балканска война, продължила малко повече от месец, но оставила тежки последици както за съвременниците, така и за няколко следващи поколения, е отразена и в тогавашния български печат. Много вестници спират да излизат още в навечерието и по време на първата Балканска война. Запазват се няколко големи централни издания, а местният печат, който и по-трудно прохода, почти изчезва през военните 1912-1919 г. Вестниците, които продължават да излизат през този период, отразяват широко и двете балкански войни в различните им измерения.³

---

¹ Милетич, Л., Разорението на тракийските българи през 1913 г., С., 1918.

² Райчевски, Ст., Геноцидът над българите през XX в., С., 2006; Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903-1913-1923), С., 2013.

³ Кишкилова, Паша, Балканските войни в българския периодичен печат 1912-1913 г., С., 1999.

Настоящият текст има за цел да представи отразяването на тези трагични събития - разорението на Тракия, на страниците на един от най-авторитетните вестници - „Мир”, в периода от юли до ноември 1913 г.

„Мир” е основан през 1894 г. като печатен орган на Народната партия на д-р К. Стоилов. От 1905 г. се превръща в национален ежедневник. Финансирането му е осигурено от създаденото през 1899 г. АД „Мир” с капитали на едни от най-богатите и видни фамилии водещи фигури в Народната партия, което осигурява стабилност на вестника. Изданието привлича и едни от най-добрите журналисти в страната. След като Народната партия в коалиция с Прогресивно-либералната идва на власт през март 1911 г. (16 март 1911 г. - 1 юни 1913 г. с министър-председател Ив. Ев. Гешов, 1 юни - 4 юли 1913 г. с министър-председател Ст. Данев), той се превръща и в официоз. „Мир” е и единственият вестник с кореспонденти в чужбина по това време. Повечето изследователи на българския печат го определят като българския „Таймс” за половинвековното му съществуване.⁴ Ежедневникът представя широка панорама и на двете балкански войни, като публикува, наред с другите материали, редица отзиви и статии от чуждестранния печат. Създаването на Балканския съюз е прокламирано веднага след обявяване на мобилизацията на 17 септември 1912 г. и твърдо и докрай защитавано до момента, когато Сърбия и Гърция предявяват своите претенции и особено след подписването на мирния договор в Лондон на 17 май 1913 г. Мирният договор е между Турция, от една страна и Балканския съюз, от друга. Балканският съюз е победител, той постига целите си, териториите с християнското население са освободени от властта на империята. Турция отстъпва всички територии на запад

---

⁴ Иванчев, Д., Български периодичен печат, 1844-1944, т. 1-3, К., 1962-1969; Стателова, Ел., Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909-1912 г., С., 1973, с. 24-27; Панайотов, Т., Акционерните дружества „Мир” и „Издателство вестник „Мир” (1899-1947 г.), Архивен преглед, бр. 3-4, 2005, с. 117-133; Топенчаров, Вл., Българската журналистика 1903-1917 г., т. 2, С., 1984.

от линията Мидия-Енос и егейските острови. Договорът слага край на войната, но не премахва военната обстановка на Балканите. Гърция и Сърбия сключват в Солун съюзен договор с тайно допълнение и военна конвенция с антибългарска насоченост два дни след подписването на мирния договор в Лондон, на 19 май 1913 г. България остава в международна изолация, изоставена от съюзниците си, които предявяват своите претенции към завладените от техните армии земи. На 16 юни 1913 г. по нареждане на цар Фердинанд България започва Междусъюзническата война в Македония с действия срещу Сърбия и Гърция. Първа и Трета сръбски армия претърпяват поражение при Удово. Българското правителство спира настъплението на армията на 18 юни, но бившите съюзници Сърбия, Гърция и Черна гора преминават към активни военни действия. На 27 юни Румъния обявява война на България и навлиза бързо във вътрешността на страната. На 30 юни турски войски достигат и минават линията Мидия-Енос, като завземат последователно Люлебургаз, Бунархисар, Лозенград и Одрин. България е изтеглила всичките си войски от Източна Тракия и не може да окаже никаква съпротива. В този момент страната ни има 500-хилядна армия, а противниците ѝ общо разполагат с войски от 1 342 000 души.⁵

Втората балканска война е краткотрайна, но нанася непоправими загуби на България. Сключеният на 28 юли 1913 г. в Букурещ мирен договор между Сърбия, Румъния, Гърция и Черна гора, от една страна, и България, от друга, слага край на войната. Сърбия и Гърция си поделят почти цяла Македония, Румъния взема Южна Добруджа. България си запазва Родопите, Пиринския край и Западна Тракия между реките Струма и Места. На 16 септември 1913 г. в Цариград е подписан мирният договор с Турция. Той урежда отношенията между България и Турция. България отстъпва Източна Тракия без Малкотърновско, Свиленградско и Царевско.⁶

⁵ Филчев, Ив., Тракийският въпрос и тракийското движение в България, С., 2007, с. 140-142.

⁶ Пак там, с. 143-144.

Въпросът за бежанците е оставен за разрешение от смесена българо-турска комисия, която започва работата си на 16 октомври 1913 г. и приключва с подписването на т.нар. Одринско съглашение. По същество това споразумение легитимира извършеното вече обезбългаряване на Източна Тракия.⁷

По време на военните действия през лятото на 1913 г. България е изолирана и откъсната от света, с прекъснати телеграфни и телефонни линии. Българското нападение срещу бившите ѝ съюзници злепоставя страната ни пред европейското общество и дипломация, а Сърбия и Гърция организират широка клеветническа кампания в европейския печат. Турция също бързо се включва в тази кампания. От друга страна, българското правителство не създава и не провежда политика в защита на българската национална кауза нито в навечерието, нито по време на войните. Едва на 1 май 1913 г. излиза първият брой на вестник „L'Echo de Bulgarie” на френски език като орган на Министерството на външните работи и изповеданията с цел защита на българската национална политика. Той е в тираж от 3000 броя, но малка част се разпространява в чужбина. Негов редактор е професор Никола Милев, директор е известният журналист и публицист Велчо Т. Велчев.⁸ В края на Междусъюзническата война българското правителство иска създаването на международна комисия, която да разследва обвиненията срещу нея, както и извършените насилия от съюзническите и от турската армия по време на войните. В уводна статия вестникът заявява тази позиция: „Прочее, необходима е такава анкета, каквато поиска българското правителство - международна анкета от специални пратеници, която да вдъхва всекиму пълно доверие.”⁹

Още от началото на Балканската война вестник „Мир”

---

⁷ Трифонов, Ст., Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912-1915, с. 164-169: http://macedonia.kroraia.com/giliev/st/st_3_1.html

⁸ Панайотов, Т., Публичният образ на България пред Европа и националните катастрофи: https://ebox.nbu.bg/ssc16/view_lesson.php?id=49

⁹ Мир, № 3943, 16 юли 1913 г., с. 1, Защо е необходима международна анкета

публикува някои информации за изгорени селища и избиване на християнското население от отстъпващите турски войски в Тракия. „Констатира се, че турските войски, колкото са страхливци пред войските на балканските съюзници, толкова са бабаити пред мирното християнско население. Пред храброто настъпване на нашите войски турците напускат свои укрепления, градове и села, изоставят припасите и мунициите си и бягат обзети от панически страх, и като същински варвари горят християнски села и избиват населението.”¹⁰ На следващия ден излиза информация и от военния кореспондент на вестника Георги Пеев (от македонския фронт) за турски зверства в селата Гърнето, Тробатовище, Вирче, Горня и Долня Сушица, Сърбеново, Мечкул, Ваканово и Кресна, югоизточно от Царево село. Оттеглянето на турските войски от граничните покрайнини на Одринския вилает е съпроводено с палежи на селата в района. „Турските войски продължават да се оттеглят от граничните покрайнини на Одринския вилает. След като са изгорили селата, турските войски са се оттеглили до Хаварас, на 7 км северно от Одрин.”¹¹ Два дни по-късно вестникът пише: „Констатира се, че кланетата на християни в Турция е повсеместна система. Такива кланета са извършени и край нашата, и край гръцката, и край сръбската граници.”¹²

След началото на Междусъюзническата война, когато България е нападната от бившите съюзници, от Румъния и от Турция, все повече зачестяват информацията във вестника за насилия над българското население в завзетите от противниците територии - Македония, Западна и Източна Тракия. Първите известия във вестника се появяват десет дни след турското нашествие в рубриците „Новите усложнения на Балканите” и „Хроника”, с коментар за нарушение на Лондонския мирен договор от страна на Турция.

„Турското настъпление в новите български граници в

---

¹⁰ Пак там, №3679, 10 октомври 1912 г., с.1 Отзиви, Ден четвърти.

¹¹ Пак там, № 3680, 11 октомври, 1912 г., с.1-2, 3.

¹² Пак там, № 3683, 14 октомври 1912 г., с. 1, Отзиви, Ден осми.

Тракия се посреща с протести от Великите сили. Преговаря се върху мерките, които ще бъдат взети против Турция, за да бъде заставена да изпразни новата българска територия в Тракия. Както се знае, границата между Турция и България е определена от Великите сили. И те не могат да допуснат изменението ѝ. Трябва да отбележим, че според сведенията, които се получават, турските войски в Тракия опустошавали селата и градовете, в които стигат.¹³ В същия брой се съобщава, че столицата е наводнена от бежанци от Македония и Тракия „българи, мъже, жени и деца, които са напуснали бащините си огнища да се спасят от страшния терор на сърби и гърци.”¹⁴ По-нататък четем статия под заглавие „Турско варварство над български чиновници”, в която се казва следното: „... официално съобщават, че турските войски при влизането си в Родосто са заклали полицейския пристав, старшия стражар и няколко души стражари от околийското управление.“ Месец по-късно в „Мир” препечатва разказ на гръцкия владика в Родосто, публикуван в „Дейли нюз”, за завладяването на града от турските войски на 1 юли 1913 г. Населението е смесено, като най-голям брой са арменците, гърците са 1800 семейства, има и 36 български семейства.¹⁵ Публикацията съдържа подробни сведения за турските зверства над християнското население в Родосто, Малгара и околните селища, които се приписват на българи. В заключение гръцкият свещеник пише следното: „Моето дълбоко убеждение е, че унищожаването на град Малгара и околните села и изколването на гръцкото население е дело на турската редовна войска и турския башибозук.”¹⁶ Едва ли гръцкият свещеник би могъл да бъде обвинен в пристрастие към българите, коментира авторът на публикацията.

В следващите няколко дни на страниците на вестника

---

¹³ Мир, №3938, 11 юли 1913 г., с. 2

¹⁴ Пак там, с. 3.

¹⁵ Милетич, цит. съч., второ издание, С., 2003 г., с. 277; Шалапатов, Д. Българските християнски селища в Източна Тракия - в: сб. Тракия, т. 5, 2012 г., с. 19 - Родосто към 1878 г. има 200 български къщи.

¹⁶ Мир, № 3969, 12 август 1913 г., с. 1 - Какво правят турците в Тракия

излизат статии или по-кратки информации за тревожното положение с навлизането на турски войски, преминали границата Мидия-Енос. Цар Фердинанд търси съдействието на Великите сили чрез техните пълномощни министри в София за спиране на турското настъпление и връщането на войските зад посочената линия съгласно Лондонския мирен договор, за което вестникът съобщава. По същия повод „Мир“ препечатва статия на в. „Echo de Bulgarie“ под заглавие „Едно заканване на Европа“, в която се казва следното: „... турските орди минаха линията Енос-Мидия, заеха територията, която оставаше на България и която не се защитаваше от никаква войска, палеха селата, убиваха старците, жените и децата, унищожаваша посевите и напреднаха до старата граница, готови да минат и нея и да внесат терора и опустошението. Това заканване на Европа ще продължи ли още много? Турците ще бъдат ли оставени свободни да обърнат в пепелища цялата Тракия и може би централна България да бъде одушена като в варварските времена?“¹⁷ На този фон Турция официално даже отрича навлизането си в новите български земи, като казва, че само няколко разузнавателни патрули са минали границата и са се оттеглили.¹⁸

Да се спре Турция и турските войски да бъдат върнати до определената в Лондонския мирен договор линия Мидия-Енос с намесата на Великите сили е въпрос, който нееднократно се отправя на страниците на вестника. В средата на юли е публикувана информация за обсъждането му от конференцията в Лондон: „Посланишката конференция в Лондон вчера единодушно се е изказала, че Турция трябва да изпразни земите в Тракия на запад от линията Енос-Мидия, но понеже между силите още не било постигнато съгласие за мерките, които трябва да се вземат против Турция, въпроса е бил отложен, докато се постигне такова съгласие.“¹⁹ В уводна статия „Турското усложнение“ вестникът изразява становището, че преговорите в Букурещ трябва да се проведат едва

¹⁷ Мир, № 3939, 12 юли 1913 г.; № 3940, 13 юли 1913 г.

¹⁸ Пак там, №3940, 11 юли 1913 г., 3.

¹⁹ Пак там, № 3941, 14 юли 1913 г., с. 3

когато Турция бъде принудена да се изтегли зад определената линия.

„Турското нашествие в тракийските земи, отнети от Турция, след поразяването на нейната армия и след сключването на мира под гаранция на силите, е най-горчивата ирония над съдбата на Балканския съюз. ... Не е ли необходимо предварително да се принуди Турция да се повърне зад границата Мидия-Енос? ... Ние не виждаме как конференцията в Букурещ ще може да направи и крачка напред, преди турците да бъдат заставени да се оттеглят отгатък линията Мидия-Енос?“²⁰

По-късно вестникът съобщава, че при преговорите в Букурещ въпросът с връщането на турските войски зад линията Мидия-Енос, е изключен от обсъждане. В „Мир“ е поместено и писмо на Балканския комитет* в Лондон до „Morning post“ относно нарушаването на мирния договор от Турция: „... нарушението от страна на турската армия на българската граница повдига някои въпроси безсъмнено от първостепенна важност. ... Трябва ли Турция да бъде оставена да се гаври с великите сили?“²¹ Публикуван е пълният текст на писмото, в което се поставят пет основни въпроса. Подчертава се, че тази граница е приета със санкцията на Великите сили, точно както по тяхно настояване е оттеглена границата от Чаталджа. В текста се казва също, че тази война е и резултат от намесата на силите за създаването на албанска държава. Авторите подчертават, че ако се пренебрегне умишлено турското нападение и, ако това спомогне за включването на голяма част от Македония в границите на Сърбия, това не само ще навреди на престижа на европейския концерт, но също така няма да гарантира траен мир на Балканите. Писмото е с подписите на

---

²⁰ Пак там, № 3944, 17 юли 1913 г., с. 1

*Балканският комитет е създаден през 1903 г. във Великобритания по повод на Илинденско-Преображенското въстание и събитията около него. Той представлява обществена група за влияние върху английската външна политика на Балканите, Балканският комитет в Лондон (1903-1946); Архивите говорят, т. 27, С., 2003, с. 5-11.

²¹ Мир, № 3946, 19 юли 1913 г., с. 2.

Ноел Бъкстон, Едуард Бойл и Артър Саймондс.

На страниците на вестника намират място някои публикации на чуждия печат за нахлуването на Турция в новоосвободените български земи, които свидетелстват за неодобрението и възмущението от нарушението на Лондонския договор. Това мнение е изразено от „Echo de Paris” (Париж), „Pester Lloyd” (Будапеща), „Norddeutsche Allgemeine Zeitung” (Берлин).²²

Няколко дни по-късно „Мир” съобщава: „Вчера Силите са връчили на портата нота да спази Лондонския договор, като изпразни Одрин и се прибере отвъд линията Мидия-Енос, която може да се коригира само по стратегически съображения отвъд реките Марица и Ерекене.”²³

Въпреки надеждите на българското правителство Турция бави отговора на нотата на Великите сили и продължава нашествието си в Тракия, като заличава българските селища и население. Вестникът отразява упорството на Турция, а малко по-късно и категоричния отказ на Високата порта да освободи завзетите територии в Тракия, като публикува информации от Цариград. Същевременно „Мир” съобщава, че продължава струпването на нови турски войски в Тракия. В този момент България не само няма войски там, но е длъжна и да демобилизира армията си съгласно вече сключения на 28 юли 1913 г. Букурещки мирен договор.

От началото на юли 1913 г., когато турските войски безпрепятствено преминават линията Мидия-Енос и унищожават българските селища, всекидневно до вестника пристигат и се публикуват нови известия за насилия и зверства.

„Българите от областта между Чаталджа и линията Мидия-Енос се преселиха овреме в областта на Одрин, но още ненастанени в новите си селища ето турците бързо и с големи маси настъпиха към Одрин, Лозенград и Димотика и новите преселници трябваше да бягат в България, за да спасят живота си. ... В България има сега стотина хиляди бежан-

²² Мир, №3942, 15 юли 1913 г., с. 3; № 3949, 22 юли 1913 г., с. 2.

²³ Пак там, № 3953, 27 юли 1913 г., с. 3

ци от Македония и Одринско. Само в София има десетки хиляди, настанени в училищата и у роднини и познати.”²⁴

Многобройни са известията за пристигащи бежанци от Македония и Тракия не само в столицата. От Пловдив съобщават: „Града ни е наводнен от бежанци, те са разпределени по училища, читалища, а много и в частни къщи. Общинското управление е разпоредило да им се раздава редовно хляб и храна. Повечето от тях се намират в твърде окаяно положение, боси и голи.”²⁵

Вестникът публикува и някои частични данни за пристигащи бежанци от Македония и Тракия в София: 16 юли - 717 души, 17 юли - 32 семейства.²⁶ На 3 август във Варна е пристигнал руски параход с 400 души - българи бежанци от Малгарско, деца от 1 до 13 години и мъже над 45 г. За тяхното състояние вестникът помества цялото писмо, изпратено до редакцията, подписано с фамилията Байчев: „Положението на тия нещастници е изключително мизерно, а одисеята им крайно трогателна. 350 нещастници са от Пашмакьой (вероятно с. Пишмянкьой, Пишмян - б.м.), чието всичко младо женско и мъжко население е обезчестено и сетне изклано. Останалите от село Булгаркьой. Броец 600 чисто български къщи, чието население, изключая избягалите и дошли тук, след най-цинично поругание, е избито с картечници и посечено с ятагани. Селото опожарено. Между пристигналите има много дечица, чийто майки и бащи изклани. Случайно всички консули, излизайки от молебена, срещнаха клетниците, неволно станаха свидетели на мизерното им положение. Френският консул веднага посети нещастниците, разпита ги и направи няколко фотографически снимки.”²⁷ В същия брой вестникът обобщава: „Турските войски, които са минали десния бряг на река Марица, са опожарили всички български

---

²⁴ Мир, № 3941, 14 юли 1913 г., с. 1

²⁵ Пак там, №3945, 18 юли 1913 г., с. 2, Пловдивска хроника, Пловдив, 15 юли.

²⁶ Пак там, № 3944, 17 юли 1913 г., с.3; № 3945, 18 юли 1913 г., с. 2.

²⁷ Пак там, № 3962, 5 август 1913 г., с. 1.

села, през които са минали. Голяма част от жителите са избити, а незначително число са се спасили чрез бягство.”²⁸

В началото на септември в. „Мир” съобщава, че, освен 150 000 бежанци от Македония, още толкова са дошли от Тракия, които „поради сравнително по-късното им дохаждане в България, отколкото ония от Македония, се намират под открито небе из градовете, селата, горите и планините, без да имат с що да се препитават и очаквайки поддръжка от държавата.”²⁹

Известията за извършените насилия, зверства, избиване на българското население и опожаряването на селища стигат до вестника от пристигналите бежанци в близките до старата граница градове или от вътрешността на страната. Разказите, откъдето и да идват, са покъртителни.

„Според официални сведения, турците при настъплението си отсам линията Енос-Мидия са унищожили селата Каваджик и Малкоч. В Булгаркьой, Кешанско, са изклали 200 души жени и деца.”³⁰

Турски зверства са описани по селища и в „едно частно писмо на банков чиновник от Кавакли (дн. Тополовград)”, публикувано на страниците на в. „Мир”: с. Константиново (дн. Радовец) е ограбено и опожарено, също и село Вакъф (дн. Устрем), от което са останали 30 здрави къщи, в с. Срем - изгорени 40 къщи. Най-голямо злодеяние е извършено в с. Соуджак (с. Студена, община Свиленград) - „населението е държано 3 дена в обсада, през което време турците са ги измъчвали за пари, безчестили жените и децата, изнасилени 10-12 годишни момиченца, които след няколко часа мъки умирали, завлекли със себе си 15 момичета, запалили селото и се оттеглили.” С. Урум-бегли (дн. Лесово, област Ямбол) направен е опит да го запалят, но несполучлив, селяните сами си организирали отбраната и не са позволили на турците да

---

²⁸ Пак там, с. 2.

²⁹ Пак там, № 3988, 1 септември 1913 г., с. 2, Бежанците от Тракия; № 3955, 29 юли 1913 г., с. 2.

³⁰ Мир, № 3953, 27 юли 1913 г., с. 2

извършат злодеянието. При отбраната е убит кметът. Село Вакъф - твърде много убити селяни.

„Турските орди не ходиха в нито едно село, където има гърци, освен с. Синапли (Синапово) - гърците ги посрещнали извън селото, нахранили ги и турците си заминали.

„Българското население, за да се спаси, от много села бе принудено да забегне по направление Н. Загора и Елена. Мъчно е да се опише паниката, която бе обзела населението, което в грамадното си болшинство е деца, старци и жени. Сега вече почнаха да се завръщат в домовете си, но все пак са на щрек.“³¹

За разорението на Свиленград и околните села, както и на редица селища в Одринско, свидетелства и разказът на отец Теопист, глава на католическата мисия в Мустракль (дн. с. Мустрак) до германски монах-августинец, публикувано в „Pester Lloyd“*, под заглавие „Турски жестокости в Тракия“. Писмото е датирано от 18 юли, а е публикувано на 20 август 1913 г. (н. ст.). То представлява изключително подробен разказ, част от който цитираме, за опожаряването и разоряването на редица села: „Аз лично видях в околностите на Одрин следните села и градове в развалини: Мустафа паша, Мустракль, Ахър-къой (Визенско), Чирмен, Кемал (одрински вилает), Хаджи-къой (Благунци, съществувало до 1963 г., б.а.), Аладаг, Яна (Бунархисарско), Старо, Аден, Вазгъч (Вазгъш, одринско), Дуванджиево (Капитан Андреево), Исмаилча (одринско) и Ак-Бунар (одринско), където един свещеник беше насечен на парчета. Както виждате, убийците и подпалвачите бяха изклали всички жители, включително и малолетни деца. В Соуджак, ... който сварил избягал в горите, а само няколко старци останали да пазят жените и децата. ... започнал страшен лов на жени и перото се отказва да опише останалото. В същото село Соуджак има манастир с около 15 български православни мо-

³¹ Пак там, № 3955, 29 юли 1913 г., с. 2;

*„Pester Lloyd“ „Пестер/Пещер Лойд“ е най-големият, водещ немскоезичен ежедневник, издаван в Будапеща, Унгария, 1854-1945 г., възстановен отново през 1994-2009 г.

нахини. Цяла нощ всички тези калугерки били изложени на безсрамни насилия от турските солдати. Всичко това сам съм го видел и от достоверни източници чул.”³²

В началото на септември 1913 г. вестник „Мир” констатира съвършено точно обезбългаряването на Тракия:

„Тракия е изпразнена до крак от българските жители. ... Последните бежанци от Тракия.,. са ония, които вчера ни се обадиха от Чепеларе. 30 000 нещастници, напуснали домовете си ... Голяма част от тях са от Ахъ-Челебийско, а по-малко - от Скечанско, Даръ-дерско (Златоград) и Гюмюрджинско. Всички други от Гюмюрджинско, Деде-агачко, Софлийско, Димотишко, Ортакьойско и Мустафापашенско са пристигнали още преди месеци в околностите и в градовете Харманли, Хасково, Борисовград, Чирпан, Стара Загора и Казълагач. Всички бежанци пък от узункюпрійско, одринско, лозенградско, бунархисарско, малкотърновско и визенско са се настанили в градовете и околностите на Казъл-Агач, Ямбол, Сливен, Айтос, Бургас и Анхиало. Масата от всички бежанци от Тракия поради сравнително по-късното им дохождане в България, отколкото ония от Македония, се намират под открито небе из градовете, селата, горите и планините, бе да имат с що да де препитават и очаквайки поддръжка от държавата.

„Тая сто и петдесетхилядна маса от хора чакат с нетърпение приключването на преговорите и да се върнат по родните места, дето по всяка вероятност ще намерят само пепелища.”³³

На страниците на вестника е поместена и информация за анкета, направена от делегати на Лондонския комитет, Фрейтър и д-р Раиф О’Лири сред бежанците от Булгаркьой и Пишмян, които са във Варна. Статията е под заглавие „Зверствуване на гръцки и турски войници над българското население в Тракия”. „Сведенията, които г-да Р. Фрейтър и д-р Раиф О’Лири, делегати на Лондонския комитет, са доби-

³² Мир, № 3971, 14 август 1913 г., с. 1-2

³³ Пак там, № 3988, 1 септември 1913 г., с. 2, Бежанците от Тракия

ли миналата седмица от находящите се във Варна бежанци от Булгаркьой и Пишмен, са потресающи. Всички разпитани бежанци единодушно твърдят, че гръцките заедно с турските войници наедно са разграбили, обезчестявали и клали българското население. От 840, 456 са били изклани от турски и гръцки войници задружно. Всички жени и момичета са били обезчестени ....”³⁴

През септември в. „Мир” публикува и писмото на Спас Разбойников за събитията в Мустафа паша (дн. Свиленград) и околията от юли 1913 г.:

„С малки изключения Мустафापаша и околията му са населени с българи. При нахлуването на турците българите от тия места избягаха в Стара България от страх да не ги сполетят същата участ, каквато населението в Родосто, Кешанско и др. Досега нищо не се знаеше за този град. Виждаха се само от Любимец всекидневните пожари в М. паша и някои села близо до границата. Едва сега става известно всичко, що са правили турците там. Едва сега става известно що са направили турците там.”

Разбойников предава разкази на свидетели (пристигнали в Харманли) и посочва поименно изкланите жители на Мустафа паша и опожаряването на града и заключава: „По такъв начин Мустафापаша днес представлява една жалка картина, едно пепелище. Изсечени са и всички черничевни градини. Освен Мустафापаша, изгорени са и следните села: Алада, Ения, Мезек, Куртулен (Вълче поле), Деве-дере (Камилски дол), Чирмен, Карач, Капитан-Андреево и др. Дълг се налага на правителството да вземе мерки за по-скорошното завръщане на бежанците по своите места. подпис Сп. Разбойников”³⁵

През септември до вестника пристигат и телеграми от Любимец, които описват турските опустошения в Ортакоьойско (Ивайловградско) и са публикувани на страниците му: „В селата Кочаш, Мангув, Едрево, Ерен, Деве-дере

³⁴ Мир, № 3998, 11 септември 1913 г., с. 3

³⁵ Пак там, № 4006, 19 септември 1913 г., с. 2, И Свиленград пепелище (Турски подвизи в Мустафа паша. Сеч и огън. (Писмо он Харманлий)

и Покрован, Ортакъойско всичкия движим имот прибран от турците. Населението избито и прогонено. Пристигат ранени, горени за пари. Всичко е в пожар. С кървави сълзи молим разпоредете. Учител Ботинов Хр. Петров.”³⁶

В друга телеграма от Любимец до министър-председателя, която вестникът публикува, четем: „Мира се подписа! Ние очаквахме, че ще се приберем по домовете си, макар и пепелища, но, уви! Вместо да се смегчат нравите между нас и турците, виждаме обратното: всички останали в Турция българи, след като им е ограбен имота са подхвърлени на поголовно клане. М.-пашанско гори, развалят здания, дигат материала, снопите и карат в Одрин. Тук постоянно идват осакатени от турците мъже, жени и деца. Турците в своята кръвожадност са заминали най-свирепите зверове. Идват хора драни живи, скопявани и горени! Няма ли средство за спиране изстреблението на народа ни? - Група бежанци.”³⁷

През есента на 1913 г. на страниците на вестника все повече пристигат и намират място и редица съобщения за зверства и насилия от Западна Тракия, където българското население е застрашено от общите действия на турци и гърци. Много българи тръгват към старите граници на България, но малко успяват да се спасят. Свидетелствата, които достигат до в. „Мир” от Западна Тракия и Беломорието, са през септември, октомври и ноември 1913 г., т.е. след подписването на Цариградския договор и Одринското съглашение, като принудителното изселване на българите продължава.³⁸

Така, според съобщение на „Нойе Фрайе Пресе”, получено от Солун и Ксанти (Скеча), „милицията в Западна Тракия се е предала на грабежи и опожарявания на християнските села. Изплашеното население бяга масово.”³⁹

---

³⁶ Пак там, № 4007, 20 септември 1913 г., с. 3

³⁷ Мир, № 4012, 26 септември 1913 г., с. 3, В Одринско / Турските зверства в Одринско.

³⁸ Райчевски, Ст., Етническото прочистване ..., с., 32-33; Филчев, Ив., цит. съч., с. 147-149.

³⁹ Мир, № 4014, 28 септември 1913 г., с. 2, „Анархията в Западна Тракия”.

Реокупацията на Западна Тракия от турски войски, създаването на т. нар. Гюмюрджинска република (16 август 1913 г.) и съвместните действия на турци и гърци са унищожителни за хиляди българи в тези земи. Много от най-тежките погроми там са извършени непосредствено преди идването на български войски в Беломорска Тракия.⁴⁰ Това още повече затруднява реокупацията ѝ от България. В рубриката си „Положението” вестникът коментира и този въпрос: „Реокупацията на Западна Тракия от наши войски ще бъде трудна. Шайки от гърци и турци продължават да върлуват. Такава шайка е влязла в Дедеагач.”⁴¹

Вестникът помества информация за открити българи, избягали от насилията: „При с. Барарлъ, в една котловина на р. Арда, българските окупационни войски са намерили 300 български семейства в най-грозна мизерия. Тези семейства били събрани от башибозушките чети, които ги ограбили и ги държали цала седмица без никаква храна. Около 200 от тези нещастници били намерени мъртви, останалите, ако българските окупационни войски са се забавили с още няколко дни, щяла да ги сполети същата участ.”⁴²

На 16 октомври вестникът помества на страниците едно специално съобщение под заглавие „Похода до Гюмюлджина (Специално съобщение) / Гюмюлджина, 14 окт. Подписано е от Атанас Станилов от с. Калайджи –дере (Гюмюрджинско). Описва пътя на българските войски от с. Айдормуш (дн. Зорница) до Гюмюрджина. Пътят им минава през Кърджали, Мастанли (Момчилград), Маказа до Гюмюрджина, където държавните учреждения са запазени, но всички български дюкяни са ограбени. Пристигат в Гюмюрджина, посрещнати радушно от турско и еврейско население с еврейска музика. Тъжна е, обаче, гледката на българското население. „Печално и трогателно зрелище представляваха нашите сънародници, които започнаха да излизат от скривалищата си. Те са укри-

---

⁴⁰ Райчевски, Ст., Етническото прочистване на българите ..., с. 32-33.

⁴¹ № 4014, 28 септември 1913 г., с. 3.

⁴² Мир, № 4031, 16 октомври 1913 г., с. 3, Хроника.

вани повече от евреи. Но все пак мъже, изгубили жените си, деца родителите си, голи, гладни. Всички български дюкяни и къщи са ограбени. Българските села Сачанли, Монастир, Калайджи дере, Чобан кьой* и др. са свършено разорени.⁴³

Българските войски и администрация в Западна Тракия постепенно се установяват, назначени са околийски управители в Скеча (Ксанти) - Влахов и в Дедеагач - М. Попов.⁴⁴

След окупацията на Гюмюрджина от българска войска местните българи, които са напуснали града, започват да се връщат. Българските власти са направили опит да заселят българи от Македония, но са срещнали съпротива от мохамеданската община. В началото на ноември във вестника четем: „Ред и пълно спокойствие владее в Гюмюлджина и Ксанти.“⁴⁵

„Мир“ информира, че е въведен ред и спокойствие сред населението в Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти, то се е успокоило (особено на фона на съседните Драма, Солун, където царят безредия и хаос), това особено се забелязва сред турците. Очаква се да започне строителството на линията Хасково-Гюмюрджина -Порто Лагос.⁴⁶

След приключване на военните действия, сключването на мирните договори и реокупацията на Западна Тракия от българските войски и администрация излизат с пълна сила тежките последствия с хилядите бежанци, пристигнали в България. Това е извън темата на настоящото изложение, но следва да се отбележи, че тя присъства също на страниците на вестника. В края на октомври „Мир“ съобщава, че по

⁴³* Според Милетич в посочените села има следното българско население: Сачанли, 1912 г. - 400 български екзархийски семейства, Монастир (Манастир) - 300 български семейства до 1913 г., Калайджи дере (Каледжидере) до 1912 г. 350 български екзархийски семейства, Чобан кьой (Чобан, дн. Сикорахи), 1912 г. - 40 екзархийски български семейства.

Мир, № 4035, 20 октомври 1913 г., с. 3, Похода до Гюмюлджина (Специално съобщение) / Гюмюлджина, 14 окт.

⁴⁴ Пак там, № 4031, 16 октомври 1913 г., с. 3.

⁴⁵ Пак там, № 4050, 5 ноември 1913 г., с. 3, Хроника.

⁴⁶ Пак там, № 4062, 17 ноември 1913 г., с. 2, Положението в Западна Тракия.

преброяване на МВР броят на бежанците е 115 500, а около 10 000 човека са настанени в новоосвободените земи.⁴⁷ Вестникът публикува и материали за тежкото положение, в което се намират мнозина от тях. Една телеграма, изпратена от Бургас на 29 октомври 1913 г., показва това: „Отчаяният глас на бежанците, телеграма от Бургас, 29 октомври, получена на 31 октомври - хиляди бежанци спят на открито, по мегдани и полето. Пратените в селата не ги приемат, а в Бургас, Анхиало и Месемврия със стотици гръцки къщи стоят празни. Моля застъпете се за 200 000 бежанци, чийто деца измряха по пътя. За бежанците свещ. Бодоров, Стойко Лазаров, Граматиков, С. Стойков, Шангов.”⁴⁸ Такова е състоянието на бежанците от Тракия, стигнали до България, в много градове на страната.

Трагичните събития в Тракия през лятото и есента на 1913 г. са пряко свързани и с техния международен отзвук. Следва да отбележим организирането на международната анкета, останала под името Карнегиева. Още през юли вестник „Мир” съобщава в уводна статия, че българското правителство иска международна анкета за извършените насилия през войната, а също и за съпротивата от страна на Гърция.⁴⁹ В отговор на телеграма на професори от Атинския университет до чуждестранните университети професорското тяло на Софийски университет излиза с протест-обръщение към всичките си колеги от чуждестранните университети. В документа се казва следното: „... злочинствата в Тракия и Македония през цялата балканска война имат за жертва българското население и поради това не може да са дело на българи. Доказателство за това между другото са стотиците хиляди бежанци в България из места, гдето са навлезли сръбски, гръцки и турски войски; показанията на бежанци не българи... куцовласите из Мъгленско,... разказите на калугерите, избягали от Кукуш,... .

⁴⁷ Мир, № 4048, 3 ноември 1913 г., с. 3, Хроника

⁴⁸ Пак там, № 4046, 1 ноември 1913 г., с. 2.

⁴⁹ Пак там, № 3943, 16 юли 1913 г., с. 1.

„В името на истината професорите от Софийски университет се обръщат чрез печата към колегите си от всички чуждестранни университети с молба да спомогнат от своя страна да се извърши международната анкета, предложена вече от българското правителство, за да се установят виновниците за злочинствата, извършени през войната в Тракия и Македония, като вярват, че и професорите в Атина не ще бъдат против това. - За професорите от Софийски университет - Ректор - д-р С. Киров.”⁵⁰

В началото на август 1913 г. вестникът публикува новината за създаването на международна анкетна комисия в Париж, нейния състав и финансирането ѝ от фондацията, учредена от А. Карнеги.⁵¹

По време на Междусъюзническата война България е нападната от всички страни не само с оръжие, а и със слово. Вестникът публикува редица информации и опровержения по този повод. На страниците му намират място протестите на много от чуждестранните колонии в България срещу клеветите, разпространявани за страната ни. Един от първите публикувани протести е този на френската колония в София. Скоро след това са поместени последвателно два протеста на чехи, живеещи в България - единият от името на дружество „Чех” до „Чешкия народен съвет” и дни покъсно протест от 50 чехи до чешките вестници и общество. По същество те изразяват възмущението си от изопачените и тенденциозни антибългарски сведения, публикувани в чешкия печат. Следва протест и от австро-унгарската колония, адресиран до 12 вестника в Австро-Унгария, който изтъква хуманното отношение към турските военнопленници в България и се обявява против клеветите. В петицията се подкрепя искането на България за разследване на зверствата от международна анкетна комисия. Унгарската колония в София пък изказва задоволство, че унгарското обществено мнение не вярва на клеветите, разпространявани за

⁵⁰ Мир, № 3957, 31 юли 1913 г., с. 2.

⁵¹ Пак там, № 3962, 5 август 1913 г., с. 1, Международната анкета.

България, в телеграма до Унгарското телеграфно бюро в Будапеща.⁵² В този труден момент всеки глас в защита на България е важен и вестникът дава гласност на тези действия.

В заключение следва да се отбележи, че на своите страници вестник „Мир” представя цялата сложна политическа, военна, дипломатическа и обществена атмосфера, в която протича трагедията на българите от Тракия. Преговорите в Лондон и подписването на мирния договор, последващата кратка и опустошителна война на Балканите, в която България е нападната от всички страна, преговорите в Букурещ и последвалият мирен договор са подробно отразени във вестника. Многобройни са свидетелствата за обезбългаряването на Тракия, след като победата в първата Балканска война е извоювана именно на тракийския военен театър. През следващите години ще се обнародва докладът на международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни (юли 1914 г.), а през 1918 г. - книгата на проф. Л. Милетич, които ще дадат потресаващо подробна картина на тези събития. Но всяко известие за турските зверства, както и на бившите съюзници в новозавзетите територии, намерило място на страниците на вестника дни след като е достигнало до редакцията, е важно за осветляването на случващото в Тракия в настоящия момент. Това дава възможност информацията по-скоро да достигне до кореспонденти на чужди вестници или да породя реакцията на български и чуждестранни обществени формации в обстановка на пълна изолация на страната ни по време на самата война. Показателни за това са действията на Балканския комитет в Лондон, на чуждестранните колонии в страната ни, публикациите в чуждестранния печат, помощта за бежанците, която се оказва вътре в страната и пристига от чужбина.

---

⁵² Пак там, № 3943, 16 юли 1913 г., с. 3; № 3946, 19 юли 1913 г., с. 3; № 3948, 21 юли 1913 г., с. 2, 3.

Бѣжанцитѣ изъ Тракия противъ клеветитѣ на Пиеръ Лоти.

(Телеграма отъ Казвъ-Клусе, бургазско, 8 септември).

Взмутени сме отъ грознитѣ обвиненія, които именития писателъ Пиеръ Лоти така безцеремно нахвърля на многострадалния български народъ. Цѣли петъ вѣка отстояващ човѣшкитѣ си права, бѣлг. народъ недоумява прѣдъ позидието на тоя жестокъ синъ на велика Франция, който въ качеството си на жрецъ въ храма на актичната красота и истина, по една странна ирония на художественія му гений, иде да оправдае вѣковния тиранинъ, като обвини безупрѣчнитя нашъ народъ прѣдъ великата му освободителна война. Ние, 40 хиляди български синове бездомници сега изъ източна Тракия, священата гробница за българския народъ, криваца склпитѣ останки на десетки хиляди беззавѣтни герои, протестираме високо противъ хвърлената калъ върху страдалческото лице на отличнитя нашъ народъ и изказваме безграничната си горестъ за духовното разпядство, въ което е изпадналъ великия писателъ, а заедно съ него мнозина още недостойни синове на свободолюбива Франция, зашишаваци повече нещастивата кауза

И Свиленградъ пепелище.

Турскитѣ подвизи въ Мустафа-паша. Сѣчь и огънь.
(Писмо отъ Харманлий)

Съ малки изключения, градътъ М. Паша и околнята му сж населени съ бѣлгари. При нахлуването на турцитѣ, бѣлгаритѣ отъ тия мѣста избѣгаха въ стара Бѣлгария отъ страхъ да не билъ ги сполети сжшата участь, каквато населението въ Родосто, Кешанко и др. До сега нищо не се знаеше за тоя градъ. Виждаме се самъ отъ Лобницецъ всѣкиденнитѣ пожари въ М. Паша и нѣкои села близо до границата. Едва сега става извѣстно за всичко, що сж направили турцитѣ тамъ. Прѣди два дни пристигна въ Харманлий жителъ отъ М. Паша — Тодоръ Киризи Петровъ, който до сега е билъ тамъ. Надѣвайки се на нѣкои свои близки турци, той не е избѣгалъ, като е мислилъ, че тѣ ще му запазятъ живота. Още съ идването си въ М. Паша, разправа той, турцитѣ арестували всички бѣлгари, които останали тамъ, всичко около 25 души, и при най-грозни изтезания сж ги държали 11 дни гладни. Отъ тѣхъ само нѣколко души сж могли да дадатъ пари, и да ги освободятъ, а останалитѣ сж били прѣддени на прочутиятъ по своята крвожадность

с. Русилово, кждѣто отишли укриватъ, и жената на поомжжена противъ волята и застарѣвъ въ с. Горени.

Изчезнали безспядно въ бѣ Аврамъ Абаджи и Тушо Геръ съ семействата си, Милтиадговъ и мнозина други, за уна които нищо не се знае.

Ангела Паскова, омжжена волята ѝ въ с. Егридере, а М. Саватова 13 год. отвлечена динтъ грѣцки офицеръ. Толо Пензовъ 26 год., закаранъ въ а оттамъ изпратенъ неизвѣстъ. Всичка поклачина, коне, гововци загинали.

За участъта на избѣгалото жевско население, мнозинство: които сж настанени въ Батакщера и Татаръ-Пазарджикъ, ешно да се говори. Мнозина отпораци липса на храна и главно—помѣщене, нямрѣхастжлване на зимата, която щемизерията, надали ще уцѣлѣвината отъ това и така и население.

Въ близкото до СкрижевЕгри-Дере, сж убити отъ грѣвсейски първенцитѣ Тянко, Нешерю, а дѣло Паско Мачзаедно съ жена му били одукащата имъ.

Оптимизмътъ на ру

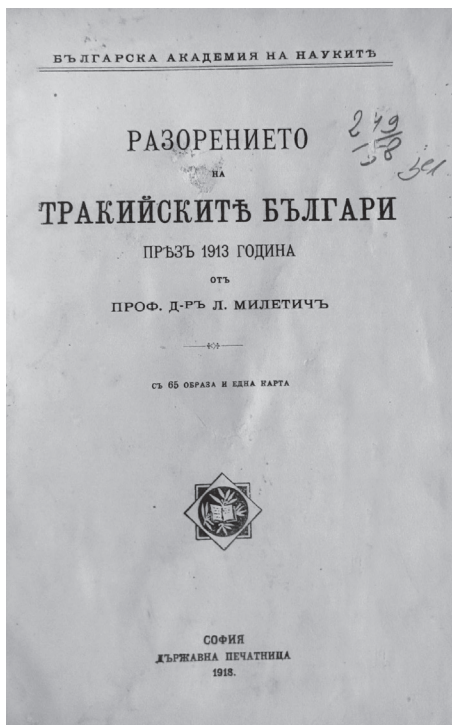
Бежанците из Тракия
против клеветите
на Пиер Лоти, Мир,
№ 3997, 10 септември
1913 г., с. 3

И Свиленград пепелище,
Мир, № 4006, 19 септември 1913 г., с. 2

КНИГАТА НА ПРОФ. МИЛЕТИЧ Е БИБЛИЯТА НА ВСЕКИ ТРАКИЙСКИ БЪЛГАРИН

Златка Михайлова

„Присъединявам се към ония мои колеги, които са призовавали и призовават всеки тракиец и българин да познава книгата „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“ на проф. Любомир Милетич, да я има в домашната си библиотека, да я чете и препрочита, колкото и мъчително да е това”. Това заяви проф. дин Светослав Елдъров на научен форум в Хасково по повод годишнина от тази най-трагична и разтърсваща страница от новата ни история. „Трудно се чете, трудно и мъчително, но трябва да се чете. Дори от отстоянието на цяло столетие книгата на проф. Милетич има какво ново да даде на съвременния читател. Внимателното препрочитане, след като вече е изживял шокът от първата среща с нея, разкрива три пласта, всеки от които отразява определен спект от събитията, разиграли се през лятото и есента на 1913 г в Одринска и Беломорска Тракия. Само с тяхното детайлно познаване и общото им осмисляне може да се постигне цялостно разбиране на разорение-

Проф. Любомир Милетич

то на тракийските българи като историческо събитие“, подчерта известният учен.

Любомир Милетич (1863-1937 г.) е един от най-видните филолози и обществени деятели в следосвобожденска България. Той оставя огромно научно наследство - редица трудове на тема български език, етнография, фолклор, история. Сред тях е Библията на тракийци - „Разорението на тракийските българи през 1913 година“. „Дълбоко покъртен от небивалото тракийско народно нещастие и не по-малко

възмутен от изопачаването на истината, започнах да събирам данни за ония насилия, извършени над мирното българско население, които докараха грамадната вълна от македонски и тракийски бежанци в пределите на Царство България. Загрижен и по въпроса как да се осигури сносен поминък на бежанците чрез едно бързо и планомерно настъпяване, на три пъти пътувах по новите български земи (през зимата на 1913 г. и през пролетта и лятото на 1914 г.), където успях отблизо да се срещна с избягалото тук българско население, да узная непосредствено от него за преживените ужаси и с очите си да видя нищетата, в която бе изпаднало. Слушайки страшните разкази на хората, болезнено се свиваше сърцето ми, трудно сдържах сълзите си. Написах тази книга като принос към подробната история на великите събития от 1912-1913 г. Доводите си подкрепям с многобройни цитати от разказите на съвременници и повечето непосредствени участници и очевидци, които лично можах да разпитам. Всички данни проверих от различни страни, затова спокойно мога да кажа, че те съдържат същата истина“, категоричен е бележитият учен.

И допълва: „Тези свои изследвания, в които вложих много, неимоверно много труд и непреклонна енергия, предприех по свършено личен почин, ръководен главно от дълбокото чувство на братско състрадание към нещастните ни сънародници”.

„През 1918 г. проф. Милетич публикува книгата като неопровержимо доказателство за нечуваните дотогава злодеяния. За разлика от много други научни, документални и мемоарни публикации на тази тема тя е писана по горещите следи на престъпленията, чрез лични разговори с жертвите, с посещения в разорените села, с точно и обективно регистриране на всяко свидетелско показание. Българската историческа наука и българската общественост винаги ще бъдат в дълг към този забележителен учен, който съхрани за поколенията толкова автентични страници от нашата история”, подчертава проф. Елдъров.

Издадената от Българската академия на науките книга на проф. Милетич, разлиствана с неописуемо възмущение от поколения тракийски бежанци, през годините се превръща в библиографска рядкост. Все по-малко потомци, а и други читатели могат да разгърнат потресаващите ѝ страници. През 60-те години на миналия век управата на свиленградската фондация „Баш клисе“, създадена от бежанци от едноименното село, пише до ЦК на БКП загрижено писмо с аргументирана молба книгата да бъде преиздадена. Отговор няма.

Чак през 1989 г. излиза фототипно издание в тираж 3120 броя, с оригиналния правопис и шрифт. Издател е културно-просветният клуб „Тракия“-София. Така се е наричала тракийската патриотична организация, след като на 1 февруари 1977-а Политбюро на ЦК на БКП прекратява съществуването ѝ за цели 22 години. В книгата липсва приложената от Милетич етнографска карта на Одринския вилает към 1912 г. Тази карта е изключително ценен документ, тъй като е изработена на базата на автентични сведения, е оценката на историческата наука. „Една забеле-

лежителна книга, която трябва да бъде прочетена от всеки българин, който обича своята родина и съпреживява нейното скръбно минало, изпълнено с много страдания и жертви”, пише в предговора роденият в Харманли академик Христо Христов.

Две години, преди книгата бъде извадена от забравата, издателство „София прес“ я превежда и отпечатва на френски, английски и руски език в тираж по 1000 броя. През 1991 г. фототипно издание прави и софийското издателство „Свят“. През 2003 г. излиза второ издание на книгата, станало реалност с финансовата подкрепа на община Маджарово. Издател е Тракийският научен институт- филиал Хасково. Идеята книгата да влезе в повече български домове е на Димитър Шалапатов, тогава председател на Регионалния съвет на тракийските дружества- Хасково, Атанас Димитров, кмет на Маджарово, и Лидия Велкова, секретар на общината. „Най-стойностното историческо описание на това време, най-точните статистически данни, най-тъжните фотобрази от края на 1913 г.” - това са част от встъпителните думи на Мария Бакърджиева, изследователка на историята на Тракия заедно със своя достоен баща д-р Кирил Бакърджиев, с корени в с. Доганхисар.

По повод 90-годишнината от разорението същата година излиза и издание, подкрепено от бургаската фондация „Ноблес“. Научен редактор е д-р Милен Куманов, известен български историк, енциклопедист, библиограф, архивист. Правописът е осъвременен за улеснение на читателя. „Книгата е и предупреждение към всички български управляващи фактори за това до какви последици могат да доведат понякога техните безразсъдни действия в областта на външната политика”, казва в предговора доц. д-р Димитър Игнатовски. Издателство „Български бестселър - Национален музей на българската книга и полиграфия“- София отпечатва фототипно издание с предисловие от проф. Божидар Димитров и послеслов на Стоян Райчевски. Пак

през 2003 г. книгата е препечатана и от издателство в Шумен.

През 2008 г. книгата се преиздава „в полза на всички българи“ по идея на Тракийско дружество „Капитан Петко войвода“-Варна и с любезното съдействие на Община Варна и Община Аксаково. Тя се посвещава на 95 години от разорението на тракийските българи и 105 години от Илинденско-Преображенското въстание. Издателство „Захарий Стоянов“ със съдействието на Съюза на тракийските дружества в България отпечатва „Разорението...“ през 2013 г. в поредицата „Бежанци“, която запознава читателите с нови факти и документи за протестите, заливащи преди 100 години цяла България и всички места по света, където живеят българи, срещу несправедливия Ньойски договор от 27 ноември 1919 г. Четвъртото издание на ценния труд е направено през 2019 г. от издателство „Българска история“- София. През 2018 г. книгата отново е преведена. Двете издания на английски език са на Издателство „Захарий Стоянов“ и на Специализираната болница на д-р Атанас Щерев, именит лекар и общественик, потомък на тракийски бежанец от с. Балъкьой и с. Голям Дервент, Беломорска Тракия.

Във времената на модерните технологии днес „Разорението...“ има и онлайн публикация. А Университетската библиотека „Св.Климент Охридски“ пази екземпляр - дар от автора. На заглавната страница се чете: „За библиотеката на славянския семинар. Л. Милетич“, има и печат с текст „Семинар за славянска филология при Висшето училище София“. „Тази книга има неоспорим сертификат за качество и актуалност - пет издания, четири от които от последните 25 години. Милетич показва по блестящ начин как хуманитаристът може да живее с радостите и скърбите на своето време, без да изневерява на академичните стандарти и без да изпада в патриотарство и партизанщина“, казва проф. дин Илия Тодев от Института за исторически изследвания при БАН. „Книгата най-често се определя като

паметник на страданията на тракийските българи, като емоционално наситена жестока изповед, като документално свидетелство за разорението и погрома над тракийци. Но тя е нещо повече от отражение и градиво за травматичната памет на нацията”, пише доц. д-р Ваня Стоянова, научен секретар на Тракийския научен институт към Съюза на тракийските дружества в България. Научната стойност на един труд се съизмерва не само със състоянието на науката във времето на написването му, но и с дълготрайния му живот в научно обращение. „Категорично може да се каже, че нито един сериозен изследовател на народонаселението в Тракия през XX в. или на Балканските войни не пренебрегва „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“ - и като исторически извор, и като утвърдени тези, които е трудно да бъдат оборени, четем в списание „Исторически преглед“ през 2013 г. И още, пак там:” Със съчиненията, които посвещава на Тракия, Любомир Милетич задочно дава утвърдителен отговор на един въпрос, спорен за историците и днес - могат ли да пишат за своето съвремие така, че написаното да запази стойността си и след тях. Дистанцията на времето доказва правотата му“.

Като своеобразно продължение и допълнение към книгата на Милетич учените определят изследването „Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903-1913-1923 г.) от Стоян Райчевски. Книгата е издадена през 2013 г. Тя включва голям брой нови документи: дипломатически рапорти и документални свидетелства на стотици бежанци от повече от 200 български села в Източна и Западна Тракия и Мала Азия, които са били принудени насила - с убийства, издевателства, палежи и грабежи, да напуснат родните си места и да търсят спасение в пределите на българската държава. Станалото с тракийските българи и описано по изключителен начин от проф. Милетич е „историческа травма за огромно количество хора, имаща транспоколенчески характер - предава се от поколение на поколение вътре в съответната общност“,

смята проф. дфн Васил Проданов.

Колективната травма на християнската общност от събитията през онова трагично време днес е обект на изследване и от хасковския психолог и общественик Георги Станков. „Моята баба е родена в днешна Турция, лелите ми - в днешна Гърция, майка ми в с. Чарган, Ямболско, а аз - в с. Пашово, Свиленградско. Аз съм и ще си остана за цял живот потомка на бежанци”, пише старозагорката Станка Битлиева с корени в село Яйлагюню. А страниците на вестник „Тракия“ са съхранили думите на Димитър Мирчев от пловдивското Ново село: „Аз вкъщи пазя като зеницата на окоето си пръст от родното село на родителите ми Чопкьой“.

Като тези потомци има още хиляди...

Библиография

1. Милетич, Любомир „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“

2. Сборник „Разорението и прогонването на българското население от Тракия и настаняването на бежанците в Хасковския регион“, Хасково, 2013 г.

3. Списание „Исторически преглед“, 2013, № 3–4

4. Райчевски, Стоян „Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903-1913-1923 г.)

5. <https://www.stdbg.org/images/Книга%2013.pdf>

6. <https://www.nationallibrary.bg/www/>

7. <http://libsu.uni-sofia.bg:81/UB/>

КУКУШ В ПОЕЗИЯТА НА СМИРНЕНСКИ

Д-р Елена Алекова

През 2023-а се навършиха 125 години от рождението на Христо Смирненски и 100 години от смъртта му. Поетът е роден на 29/17 септември¹ 1898 г., умира на 18 юни 2023-а, ненавършил 25 години.

Всички българи знаят кой е Смирненски още от ученическите години, но малцина си дават сметка в какво именно се състои неговият житейски и творчески подвиг. Това, което той успява да направи за толкова краткотраен живот, е дори нещо повече от подвиг. То е чудо. И работата съвсем не е в кратковремието на живота му, несъразмерно спрямо огромния обем на написаното от него. А в интензивността на живеене, на горене, на изгаряне, на духовно съзряване, на летеж и отдаденост на „делото“, на мисията, за която е бил предопределен. Въпреки превратностите на времето. Въпреки героиката и зашеметяващия трагизъм на историята, които поставят своя черен отпечатък върху неговата лична съдба. А може би благодарение на това. Кой знае...

* * *

Той би могъл да се роди в свободна България, ако не биха били решенията на Берлинския конгрес (13 юни-13 юли 1878). Но се ражда в пределите на Османската империя в град Кукуш, географска област Егейска Македония (днес в Гърция), в семейството на Елисавета и Димитър Измирлиев. През 1903-а, едва четиригодишен, преживява Илинденско-Преображенското въстание (2 август, Илинден - в Македония; 19 август, Преображение - в Одринска Тракия), етап от националноосвободителните борби на българите срещу турското робство. Когато е на четиринадесет години, започва Балканската война (26 септември 1912 - 17 май 1913), а на 23 октомври 1912-а чети на Македоно-одринското опълчение

освобождават Кукуш. Междусъюзническата война (лятото на 1913) го оставя без дом - в началото на юли Кукуш е изгорен до основи в пламъците ѝ и никога повече не възкръсва от пепелта. Семейство Измирлиеви с четирите си деца (Тома, Христо, Надежда и Андон) се вливат в потоците бежанци от Македония и Тракия към Майка България. Само след два месеца той ще навърши петнадесет години. Успява да вземе гюмче, в което носи вода на близките си по време на мъчителния преход. България преживява първата си национална катастрофа.

В месомелачката на Първата световна война (1914-1918) загиват негови приятели, а гибелното ѝ дихание го докосва, когато, постъпвайки като възпитаник на Военното на Негово Царско Величество училище през 1917-а, е изпратен на следващата година със съкурсниците си срещу въстаналите български войници (Владайското войнишко въстание от септември 1918). Потресен от жестокостта, с която въстанието е потушено, той напуска училището, въпреки че трябва да се плати голямо обезщетение, непосилно за семейството. Подписването на Ньойския мирен договор (27 ноември 1919) носи втората национална катастрофа на България. Следват години на вълнения, митинги, демонстрации. На 9 юни 1923 година в Царство България е извършен държавен преврат, убити са видни земеделци, сред които министър-председателят Александър Стамболийски и Райко Даскалов. Идва на власт Александър Цанков. Десет дена след деветоюнския преврат, на 18 юни 1923-а, в Горна баня сърцето на Христо Смирненски престава да бие. *„Поисква лист да пише - четем в спомените на сестра му Надежда Измирлиева, - но това си остава последното негово желание“*.²

Опелото му е в църквата „Свети Крал“ (Света Неделя“). И отново - Надежда:

„Приятели, близки на Смирненски, хиляди негови почитатели, се бяха събрали да отдадат последна почит на своя любим поет. Изведнъж всичко стихна - пред олтаря стоеше

Гео Милев силно развълнуван с искрена скръб и горест той говори за живота и творчеството на рано загиналия пролетарски поет. Краткото му прочувствено слово развълнува и трогна всички. Дълбоко скърбеше Г. Милев за ранната смърт на Смирненски...“³

Коста Георгиев също си спомня този знаменателен момент, насочвайки вниманието към личността и гражданската смелост на Гео Милев:

„Опелото в черквата „Свети Крал“ току-що бе привършило. Пред потъналите в скръб почитатели на поета неочаквано се изправи Гео Милев. В занемелия храм прозвуча неговият вълнуващ глас. Той говори за тежката загуба, която понася българската поезия със смъртта на Смирненски, говори за неговите блестящи качества на изключителен поет.

И Гео Милев беше дошъл да се поклони пред тленните останки на Смирненски, но той се сбогува с него не като нас - това бе непосредствено след девети юни 1923 година. Време, когато не всеки имаше кураж да каже какво мисли“⁴

Да, вероятно оттук започва мъченическият път на автора на поемата „Септември“ към собствената му Голгота през 1925 година, когато му е разбита главата с тояга, а после е удушен в мазето на полицейски участък, а официално - „изчезва безследно“. Намират останките му едва през 50-те години на миналия век, като ги разпознават по изкуственото му око.

* * *

Да си припомним славната и драматична история на Кукуш, един от будните възрожденски центрове навремето. Ще щрихирам само някои моменти от първата половина на XIX век до Освобождението (1878), имащи пряко отношение към съдбата на Смирненски, доколкото са причина за изпепеляването на града през 1913 година. Да не говорим за духовното израстване на поета, което се подразбира от само себе си.

Още при откриване на първото училище в Кукуш през 1825 година жителите му са запалени от идеята обучението в него да се води на български, а не на гръцки език. Затова през 1840-а, когато е построена нова училищна сграда, за учител е поканен Димитър Миладинов, известен с това, че преподава на гръцки, но пояснява на български език, че превежда и разни молитви, за да може богослужението, освен на гръцки, да се води и на български. За тези си родолюбиви прояви той е прогонен от града, но идва отново в края на 50-те години и вече не е сам, а с Райко Жинзифов, с когото водят обучението на български език. Началото обаче е положено преди тях от зографски монах (предполага се, че е отец Климент от Зографския манастир). С други думи, нищо не е било в състояние да спре кукушани в жаждата им по българското:

*„В една дописка в „Цариградски вестник“, брой 465 от 9.1.1860 г. - четем в книгата „Кукуш и неговото минало“ (1963) на Туше Влахов, - мимоходом се споменава, че пръв учител по български в града бил някакъв си калуđer от Зографския манастир. „В самият Божик ден - пише дописникът - бях в Кукуш и за любопитство отидох най-напред в църквата да видим дали имат нещо променено в църковните обряди. Но що да видим, брате?... ..от Амин до Амин слушах сѐ по старобългарски богослужението... певците пееха много умилно и благоприятно, от които един беше монах; ...питах за него и ми казаха защо е бил от Свята гора от Зограф мѣнѣстир. Той е (ми казаха), що отвори тука български и кому благодариме ден и ноц за това му добро. Той е първият български учител тука. Той искарал достойни ученици и ги пратил по околните села учители“.*⁵

Забележете, това се случва много години преди да бъде учредена Българската екзархия (с фермана на султан Абдул Азис от 27 февруари 1870 година) и богослужението из Българско да започне да се води официално на български език!

В началото на ХХ век в Кукуш има вече смесено триклас-

но училище, три основни смесени училища и две забавачници. Сред учителите, все видни възрожденски деятели, забелязваме имената на Нона Каблешкова, сестра на Тодор Каблешков, Анна Малешевска, дъщеря на Никола Малешевски, близък съратник на Гоце Делчев, Райна и Мария Измирлиеве, първи братовчедки на Смирненски, раснали заедно със семейството му в един двор. Райна Измирлиева, впрочем, първа открива поетическия талант на Христо:

*„Забелязала един ден - спомня си Надежда Измирлиева, - че Христо не внимава в урока, а се занимава с нещо друго. Открила, че той е нарисувал в тетрадката си клонче с птиченца, а под него стихче, и то не лошо. Тя донесе листчето в къщи и каза на майка ми: „Чино, Христо ще прилича на вуйчо си⁶, ще пише стихове“. Тогава Христо беше в трето или четвърто отделение“.*⁷

Интересни сведения за възрожденската история на Кукуш е оставил Пейо К. Яворов в книгата си „Гоце Делчев“ (1903), първата биография за видния революционен деец кукушанин, написана непосредствено след героическата му смърт:

Кукуш в противоположност на повечето македонски градове може да се нарече чисто български. При неговите две хиляди български къщи едва има и стотина турски.

Българите са твърде благосъстоятелни и турците, в мнозинството си бедни, поминуват с работа край тях. (...) Кукушани стоят между първите от ония, които почнаха работа за отхвърляне фанариотското иго, гнетуеще някога българина почти наравно с турския ярем. Тая работа продължава с неимоверни патила до началото на осемдесетте години („1872-73“ - бел. под линия), когато кукушките българи, за да се избавят от гръцки козни, намериха покровителството на френските консули, като приеха унията. Католишките мисионери, които по-рано („1858-59“ - бел. под линия) бяха вече излъгвани от кукушани, тоя път насочиха

старанията си да приспят националното чувство на разка-
яните чада, защото само тъй оставаше някаква надежда,
че ще бъде опазено кукушкото стадо под сянката на пап-
ския престол. Въпреки това обаче подир десетина години,
без голяма вяра, кукушани поблагодариха „за всичко“ и се
повърнаха в православие („Само 40-50 бедни фамилии оста-
наха в униятството за материалната поддръжка, която им се
дава...“ - бел. под линия)⁸.

* * *

Санстефанският мирен договор обнадеждава кукушани,
ако и руска войска да не отива до Македония. Но Берлин-
ският конгрес много скоро попарва надеждите им. Тяхната
покруса предава Туше Влахов през спомените на друг виден
кукушанин - Иван Хаджиниколов (на 23 октомври 1893 го-
дина Антон Димитров, Даме Груев, Петър Попарсов, Христо
Батанджиев, Христо Татарчев и той учредяват в Солун Въ-
трешната македоно-одринската революционна организация):

*„Когато се заговорва за ревизиране на Санстефанския
мир, кукушани наново изпаднаха в тревога. „...Една сянка
на съмнение ни налегна - пише Хаджиниколов. - ...А когато
узнахме резултата от Берлинския конгрес, гръм ни порази.
Разочарованието и отчаянието ни нямаха край. Плаках без-
утешно като дете. Нямахме какво да се прави, трябваше да
се примирим с положението“⁹.*

През пролетта на 1895 година Гоце Делчев и Туше Де-
лииванов основават в Кукуш революционен революционен
комитет, в който влиза и Димитър Измирлиев, бащата на
Смирненски. През 1903-а кукушани участват в Илинден-
ско-Преображенското въстание с голяма чета, водена от
Кръстьо Асенов, племенник на Хаджи Димитър. Знамето на
четата е изработено от Райна Измирлиева по идея и скица
на бащата на Смирненски. Мария Измирлиева, братовчедка
на поета, разказва за тези смутни и тревожни времена (тога-
ва Христо е четиригодишен):

*„Седнали под смокинята, чико Мицо, брат ми Аспарух и сестра ми Райна разговаряха нещо тайно и много загрижено. Сестра ми избродира знамето за четата на Кръстьо Асенов. Знамето занесе на четата лично Ана Малешевска от Дупница, учителка в нашия град. Четата беше заградена от аскера в Арджанския гьол¹⁰. Дюкянът на брат ми Аспарух, гдето се събираха неговите другари младежи, беше заподозрян. У дома направиха обиск. Копието от знамето, което беше изработил чико Мицо, беше зад огледалото. Но за щастие турците не го откриха. От задната порта, откъм зимника, вечер се изпращаха въоръжени хора. Всичко това ставаше тайно от децата, но аз като по-голяма, разбирах. Скоро след това брат ми, заедно с много младежи, беше арестуван. Завързани със синджири, те бяха откарани до гарата пеш, а след това - с влака до Солун и бяха затворени в Безя куле¹¹. Ние ги изпратихме до гарата с плачове“.*¹²

Любопитно допълнение към този спомен, но вече свързан с малкия Христо, разказва брат му Тома Измирлиев:

„Дълга върволица от затворници, оковани в тежки вериги, вързани един за друг с железни халки, мина един ден по улицата. В лицето на затворниците Христо позна свои близки сродници, съседи - все добри и мирни хора.

– Кой окова тези хора? Къде ги водят? Какво са направили?...

– Пели бунтовни песни против султана! - обясни някой.

– Кой е тоя султан? Кой му е дал правото да оковава другите?

Никой не му отговори.

– Султанът е лош човек, много лош, нали така, чичо?

*Това бе първото смущение в детската душа на Христо. Първото сблъскване със световната неправда“.*¹³

Илинденско-Преображенското въстание, уви, не успява да постигне целите си. А Кукуш е освободен от турско

робство едва на 23 октомври 1912 година. Но само няколко месеца трае жадуваната свобода. Голямата трагедия застига кукушани по време на Междусъюзническата война, когато на 4 юли/21 юни 1913-а гърците завземат града. Кукушани до последно не допускат, че победоносната българска армия, извършила буквално чудеса от героизъм по време на Балканската война, ще се окаже в губеща позиция, и когато сраженията стигат до града, го напускат за ден-два, колкото да не попаднат под снарядите. Уви! Акад. Георги Марков в книгата си „Българското крушение 1913“ (2017) посочва:

„Срещу Кукуш настъпваха четири гръцки дивизии. На 1000 оръдейни изстрела българската артилерия отговаряше със 100. Гръцките войски проникнаха в града, ограбиха го и го опожариха като гнездо на българщината в близост до Солун. Цялото българско население побягна към Порои¹⁴, задръствайки пътищата и пътеките с безкрайни върволици“¹⁵

Бих искала да подчертая - Кукуш е опожарен и сравнен със земята от гърците само и именно защото е „гнездо на българщината в близост до Солун“. И това е отбелязано не само от акад. Георги Марков, но и в повечето от хрониките и спомените за онова време.

В Карнегиевата анкета, съставена от свидетелствата на българи очевидци на случилото се и от видяното и разследваното от международни наблюдатели, е описано в подробности какво точно се е случило в Кукуш и кукушките села:

„Гръцките военни действия придобиват характера на война за опустошение след поражението на българска военна част при Кукуш, което гърците постигат след упорита тридневна защита на българите срещу превъзходящата ги гръцка военна част. Гръцките войски са влезли в Кукуш на 4 юли. Нямаме намерение да подчертаваме показанията на български свидетели относно някои събития, които предшестваха влизането на гърците. Снаряди са падали извън гра-

да сред групите селяни, бягащи от селата, докато вътре в града снаряди са засегнали сиропиталището и болницата, обслужвани от френски католически монахини и намиращи се под защитата на френския флаг (вж. приложение С30 и 31). Като проява на великодушие от наша страна такива инциденти могат да се считат за нещастни случаи.

Показанията на европейци, които са свидетели на събитията, потвърждават показанията на българските бежанци относно един основен факт. Тези снаряди не са предизвикали общи пожари и много е съмнително дали повече от три или четири къщи са били запалени от тях. При влизането на гръцката армия в Кукуш градът е бил почти незасегнат. Днес той е развалини - това ни докладва член на нашата Комисия след посещение в Кукуш, което гръцките власти се постараха да осуетят. Кукуш е богат град с около 13 хиляди жители, център на една чисто българска област с няколко прекрасни училища. Изящно извитите стойки на електрическите лампи все още свидетелстват за усилията на този град да постигне някакво ниво на материален напредък, иначе необичайно за Турция. Няма никакво съмнение, че разрушаването му е било умишлено. Повечето от жителите са избягали преди идването на гръците. Около 400 души, главно стари хора и деца, са намерили приют в католическото сиропиталище и така избегнали мъченията. Европейци - очевидци описват систематичното нахлуване на гръцките войници по домовете. Всеки жител, който бил намерен там, бил изхвърлян от къщата, след което домовете били ограбвани и след слаба експлозия цялата къща пламвала. (...) Някои граждани били убити от гръцката кавалерия при нейното навлизане в града, а много хора били избити при ограбването и опожаряването на Кукуш. Получихме подробен списък от български източник, съдържащ имената на 74 жители, за които се счита, че са били убити. Повечето от тях са стари жени, а 11 са съвсем малки деца.

Главното обстоятелство, върху което трябва да се на-

блегне е, че гръцката армия започна Втората война с умишленото опожаряване на един български град“.¹⁶

Още подробности за тези трагични събития могат да се намерят и в книгата на проф. Любомир Милетич „Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913), в раздел „В Кукушко“¹⁷, както и в „Спомени от последните дни в Кукуш през 1913 год.“ (1940) на Владимир Караманов, кукушки окръжен управител, един от организаторите на отбраната на Кукуш. Особено въздействащо описва той картината на горящия град, която се разкрива пред бягащите кукушани на 4 юли/21 юни 1913 година, непосредствено преди да прехвърлят рида на Круша планина в посока север:

„При смрачаването пушекът се преобърна в голяма червенина над града, изпъстрела със стотици и хиляди, по-големи и по-малки, огнени езици. Сега вече ясно се очертаваше и потвърждаваше, че целият град Кукуш гори. От всички страни започна да се чува: „Кукуш гори, гори!“ , „Нашиот Кукуш гори!“ . С настъпването на нощта пожарът се увеличаваше и освети цялата околност на града, с километри на дълж и шир. Всички останали пожарища на селата бледнееха пред тоя голям и страшен пожар. Цялата нощ огнените езици на горящите сгради от града се издигаха и ширеха в небето.

При тая страшна картина нямаше бежанец кукушанец или от селата да не спре на билото, да не обърне поглед назад към горящия град, да не се прекръсти, да не заридеае и завайка. Много души разплакани и болезнено извикваха: „сбогом, Кукуш!“ , „прощавай, Кукуш!“ . Този болезнен стон се чуваше да се повтаря непрестанно през нощта от минаващите и останалите да пренощуват в близките околности бежанци“.¹⁸

От „Моите спомени за Христо“ на Надежда Измирлиева научаваме, че през нощта на 2 юли/19 юни 1913 година Тома,

най-големият от децата, събужда семейството с тревожни новини за гръцкото настъпление. Бащата присвива фитила на лампата, след което всички излизат през задните порти и се вливат в потока кукушани, запътили се към близко село, сигурни, че на другия ден ще се върнат у дома. Но не се връщат. Пътят им продължава на север. С надежда за връщане те пренощуват в друго село, в подножието на Круша планина. Но...

„Новият ден - пише Надежда Измирлиева - ни донесе страшна изненада. Грозни писъци процепиха тишината. От всички страни се стичаха хора към една височина, сочеха по посока към Кукуш и писъците все повече и повече се увеличаваха. Градът беше ярко осветен от отблясъците на пожарите, причинени от падналите гранати (както се разбра по-горе от Карнегиевата анкета, Кукуш е умишлено изгорен от гърците - бел. Е. А.). Огнени езици лижеха сградите на родния град. Пред нас се очерта нерадостният път на бежанци... Моят баща не позволи да се пръскаме. Събрани всички, тръгнахме пеша за Долни порой.“¹⁹

* * *

Пътят на Елисавета и Димитър Измирлиев заедно с четирите им деца от Кукуш до София е мъченическият път на македонските и тракийските българи през огнената за тях и кървава 1913 година. В Карнегиевата анкета са описани страданията на бежанците от Кукуш и кукушките села по пътя им към България:

„Започнало всеобщо бягство, което завършило със струпване на българското население от районите, през които минавала гръцката армия, зад предишните граници на България. Тук няма да се спираме на мъките, свързани с това бягство. Стари и млади, жени и деца е трябвало понякога да вървят в продължение на две седмици по криволичещи планински пътеки. По-слабите падали край пътя, покосени от глад и изтощение. Имало много разделени семей-

ства. Сред стотте хиляди бегълци, разпръснати из България, все още има много жени, които търсят своите съпрузи, и родители, които търсят децата си. Понякога потокът от бегълци е пресичал пътя на биещите се армии. Тропотът на кавалерийски копита поражда страшна паника, в която майките загубвали децата си, а дори имало случаи, когато майка е изоставяла едно от децата си, за да спаси другото (вж. приложение С33, 34, 35). Бежанците пристигали с пълното съзнание, че стадата им са отвлечени, техните ниви - напуснати, а домовете им разрушени. В тези злочестини и загуби има нещо много повече от онова, което е нормално и неизбежно като опустошение от войната. Селяните са изоставяли всичко и са бягали, защото нямали вяра, че гръцката армия ще ги пощади“.²⁰

Покъртително е свидетелството на отец Иван Чикичев, напуснал Кукуш по времето, когато тръгва оттам и семейството на Смирненски, приведено в книгата на проф. Любомир Милетич „Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913):

„В Порой спряхме само колко един час. Там бяха се събрали бежанци от вси страни. От Долни Порой минахме в Горни Порой. От там видяхме, че хората се качват по планината Беласица... Ние спокойно пътувахме. От Порой до Петрич по пътя видяхме много вещи, захвърлени от бежанците, минали тук в паника: чували с храна, юргани, дюшеци и др. Видях една стара баба, която умираше. По-горе видяхме дете, умряло близо до едно изворче, 5-6 месечно дете, оставено в едни търни. Видях около 4-5 коли търколени в р. Струма. В Петрич преседяхме около два деня. Сетне през Свети Врач, през Кресна, Симитли, Горна Джумая, Дупница, стигнах в София. Пътувах 15 деня път, все пеш. Чудех се, как малки деца извървяха този страшен път и останаха живи“.²¹

Колоната, в която семейството на Смирненски бяга към България, за добра участ, не е достигната от гръцка кавалерия. Иначе е известно какво е могло да им се случи. В Карнегиевата анкета (както и в книгата на проф. Любомир Милетич) са цитирани извадки от писма на гръцки войници до близките им, намерени в пощата на 19. полк на гръцката Седма дивизия, пленена от българите в района на Разлог. В тях четем потресаващи признания. На 11 юли 1913, Спили-топулос Филипос пише: *„Тази война е много мъчителна. Изгорихме всички села, напуснати от българите. Те избиват и ние избиваме. Пушката „Манлихер“ върши добра работа срещу всички членове на този непочтен народ. Само 41 от 1200 военнопленници, които взехме при Нигрита²², останаха в затвора. Където и да отидем, изтриваме до корен този народ“*; на същата дата Йон Христо Цигаридис уведомява брат си: *„От Серес²³ до границата изгорихме всички български села“*; Панагис Бегликис, в писмо до брат си (без дата), споделя: *„Що се отнася до войната, не мога да ти кажа нищо за положението и какво точно става. Нещата, които се случват, не са се случвали от дните на Исус Христос. Гръцката армия пали всичките села, където има българи, и избива всичко, което се изпречи пред очите ѝ. Не е възможно да ти опиша какво става. Само Господ знае как ще свърши всичко това... Дошло е време... да започнем да се ядем един друг“*.²⁴

След двуседмичен преход свръх сили семейството в пълен състав е вече в София. От книгата „Кукуш и неговото минало“ (1963) на Туше Влахов можем да добием представа за първите дни на прииждащите изгнаници в столицата и пресрещащите ги несгоди и неволи:

„Българската столица не бе виждала такава масова емиграция - да се изсипят изведнъж десетки хиляди гладни, окъсани, без никакви средства бежанци. (...)

Бежанците изпълниха почти всички софийски училища - по пет-шест семейства в училищна стая - и тръгнаха да

*търсят препитание. Едни станаха хамали, копачи и общи работници, други се заловиха за старите си занаяти или за амбулантна търговия, като станаха продавачи на семки, на зеленчуци и други подобни, а някои постъпиха като служещи в магазините и дребни чиновници в учрежденията. Постепенно бежанците започнаха да се измъкват от ада на общежитията в училищните стаи и да запълват малките и неудобни квартири по дворищата на Ючбунар и Коньовица, мазетата и таваните на софийските къщи“.*²⁵

В София бежанците Измирлиеви научават страшната вест, че вуйчото Владимир Попанастасов, на чиято подкрепа се надяват, е убит на фронта още на зловещата за тях дата - 4 юли/21 юни 1913 година. Настаняват се при Параскева Лимончева, една от сестрите на майката Елисавета Измирлиева. През 1916-а се преместват на улица „Овче поле“ 116 и живеят там под наем в две стаи до 1923-а - годината, в която Христо си отива от живота. През 1953-а е взето решение къщата да се превърне в музей на поета. Музеят е открит шест лета по-късно.

* * *

През 1966 поетът Никола Инджов, бидейки сам потомък на бежанци от село Манастир, Беломорска Тракия, посвещава част 8-а от поемата си „Дългосвет“ на неизтребеното по света семе на кукушани:

*Нима тях всичко ги отмина?
Светът ли им е несломим?
Пак имат римляните Рим,
а атиняните - Атина.*

*И виенчаните - Виена!
И боготчани - Боготà!
Така си мисля сутринта,
но иде вечерта към мене.*

*Кръстовищни аерогари
ме разпиляват надалеч.
И аз дочувам своя реч
в устата на едни млекари.*

*Из тесни улички бацилус
булгарикус кипи, кънти,
и продавачът се върти -
самò зърно в мухлясал силоз.*

*Попитах аз - защо сте тука?
И вместо отговор дочух
гласа на гюмовете глух:
– Момче, от Кукуш сме, от Кукуш!*

*– От Кукуш ли? Но аз до днеска
во сърце нося оня край,
видех и Охрид да сияй,
и Прилеп тамо, тамо Преспа.*

*Но Кукуш нема го. Едва ли
върви со нечи очи.
Дори на картите личи,
че Кукуш нема го, млекари!*

*И нито денем, нито ноцем
стражува со байрак свещен...
– Да, Кукуш е унищожен,
но ние сме от Кукуш още!*

*...И аз отново ще замина
по варварски неповторим.
Живеят римляните в Рим
и атиняните - в Атина.*

*А кукушаните са днеска
все още в Кукуш. После - край.
Последният от тях ще знай
отечеството как изчезва.*

*И ще се свърши с Кукуш, дете
в Атина скита, скита в Рим.
И в повече от град един
живея дълго, дълго светя.²⁶*

А ето, Смирненски, преживял в смислена възраст трагедията на кукушани от първоначалните тревоги и опасения през опожаряването на Кукуш до безвъзвратния мъченически път към България, дума не проронва в поезията си за нея. Защо? Загадка. Среща се в психологията едно понятие - психогенна амнезия, когато преживелите някаква голяма травма подсъзнателно избягват спомените, свързани с нея. Психиката им просто ги блокира. Дали със Смирненски е било така, не може със сигурност да се твърди.

Има и друго обяснение. Той е четиринадесетгодишен, почти дете, когато трагедията застига семейството, а първите му публикации в пресата (във вестник „К`во да е“) се появяват едва в края на февруари 1915-а, тоест година-две след това - става дума за злободневни хумористични и сатирични стихове, епиграми, афоризми, белетристични, публицистични и диалогични късове. Едва ли е било по силите на едно дете, положило началото на своя творчески път с леки, лежерни, весели отгласи на всекидневни събития, мимолетни преживелици и емоционални трепети, да отрази трагедията на онова непосилно бежанско време. Та Смирненски, макар по спомените на близките си да е бил свръхчувствително и впечатлително дете, не е пресъздал в стихове дори собствените си мъки и страдания, а би могъл - през призмата на спомените и своя неимоверен талант - да го направи както никой друг. Само в закачливо хумористично стихотворение - „Принц безпаричен...“ (1919) - той упоменава своя

роден край, и то в хумористичен аспект, без да загатва по никакъв начин за гибелта на Кукуш и незавидната участ на кукушани:

*Принц безпаричен, роден край Егея,
раснал сред нарове, спал под лози...²⁷*

Съществува и трето обяснение. Заседнала е в паметта ми мисъл на руския литературовед от български произход Георгий Гечев: „Литературата мисли дълго“²⁸. Трагедия от характера на тази, която Смирненски е преживял, вероятно може да бъде осъзната, осмислена и предадена „литературно“ след години, когато са вече „позагълхнали“ първоначалните свръхярки впечатления от видяното, чутото, преживяното. Няма как да знаем по какъв начин са се връзвали в душата на възмъжаващото момче всичките тези картини на ужас и немислими страдания. А след това е нямало време, възможност, тишина - да ги преосмисля. В България то попада в абсолютно нова епоха, нямаща нищо общо с историческото време на неговия роден край. Събития след събития, променящи европейската история и съдбата на България, са се тълпели и застъпвали едно друго с главоломна бързина - откъде време за обръщане назад, за осмисляне и преосмисляне на лично преживяно! На туй отгоре поетът си отива от живота рано, ненавършил дори двадесет и пет години...

Каквито и доводи от биографичен или психологически характер да съществуват обаче, не в тях според мен е „заровено кучето“. Разбира се, няма как да знаем какви ветрове веят в сърцето, в душата, в съзнанието и подсъзнанието на даден поет и какво точно е решаващо за избора му на тематика, на поетика, на стил. Най-вероятно това става от само себе си. Можем да съдим само по оставеното от него творчество.

Смирненски според мен просто е бил предопределен да извърши и в литературата оня преход, който в живота му

сам по себе си се случва при бягството от Кукуш. Когато в нощта на 2 юли/19 юни 1913 година заедно със своето семейството напуска дома си, той всъщност безвъзвратно и окончателно се прощава не само с детството и родния си град, но и с възрожденската епоха. Установявайки се в София, попада в друго, абсолютно различно и изключително съгъстено историческо време - на войни и национални катастрофи, на социални брожения, на нови политически сили и повеи, на процеси, които тепърва ще разтърсват прогнилите устои на стара Европа и стария свят. Епохата на следосвобожденска България с нейните подеми и падения, трусове, възторзи и печали, съмнения и колебания остава за Смирненски непозната. При това от възрожденската епоха на някогашния Кукуш той попада в другото време не чудодейно, с един мах на вълшебна пръчица, а след двуседмичен мъченически преход свръх човешките възможности... Всичките тези външни обстоятелства подготвят и каляват юношата, чийто талант тепърва ще се разгръща, за мисията му на поет - да отрази тежненията и тенденциите на времето, в което ще се окаже толкова внезапно.

За този му преход от едното в другото историческо време загатва Антон Страшимиров в статията „Слънчево дете“ (1926):

„Само 14-годишен той вижда родния си град - Кукуш - разрушен до основи от войните.

И после б е ж а н с т в о - през гори и планини - към север: б е ж а н с т в о и в училища, и в четене на чужди книги, и в опити да открие себе си...

Да! Б е ж а н с т в о и при първото възпламване на безсмъртния огън...

Защото кого е могло да интересува тук, под Витоша, че някъде някое бежанче пише стихове, пише песни? (То продава вестници цели две години из калните столични булеварди!) (...)

Но все пак вече хлопа пред ръждясалите врата на ръж-

дясалата българска действителност п р о л е т а р с к и -
я т п о е т.

И пристъпва“.²⁹

И главното според Антон Страшимиров, което прави Смирненски поет на новото време, и то не какъв да е, а поет от голяма величина, е фактът, че „*той черти в трагедията на днешното съществуване с пълна шепа: просто гребе*“, че в новата безрадостна реалност „*не е достатъчно за него, че старият музикант е без стряха, в дрипи, е гладен - и стене*“, а че „*умряла е вече за музиканта и самата к р а с о т а*“, което е „*най-страшното*“.³⁰

* * *

В статията „Христо Смирненски и развоят на българската поезия“ (1989) проф. Милена Цанева също подчертава този „*идейно-естетически прелом*“, който певецът на унижените и онеправданите извършва в нашата поезия „*артистично и игрово, сякаш на шега, с моцартовска лекота на импровизациите и вдъхновенията и в лиризма, и в хумора*“³¹. Това обаче според проф. Цанева не му пречи да продължи традицията на Вазов, поемайки от него щафетата да бъде „*поетичен летописец на възторзите и скърбите на своето време*“:

„*Вазовото горчиво признание „Разгром на моя свят дочаках!“ и пророчески увереният възглас на Смирненски „Да бъде ден!“ изразително маркират идейния праг на един нов исторически и литературен период. Но, от друга страна, в литературните трансформации на този начевац се нов период тъкмо недоживелият до своята 25-годишнина автор на „Да бъде ден!“ се оказва този, който поема най-адекватно утвърдената поетическа роля на склопилия очите си патриарх на българската литература - ролята на поетичен летописец на възторзите и скърбите на своето време.*

*На пръв поглед изглежда странно и неуместно да наре-
чеш „летописец“ автор, чието творчество обхваща само
няколко скъпернически отпуснати му от съдбата години.
Но това, което наричаме историческо време на нацията,
може да бъде уловено не само чрез протежението на го-
дините, но и чрез ширината и дълбочината на художест-
вения обхват на живота; чрез отчетливото извличане на
най-същественото за това време през цялата пъстрота
на неговия житейски битов план. Поезията на Смирненски
успява да обхване живота на своята съвременност в ця-
лата му пъстрота и същевременно да извлече отчетливо
най-същественото за историческия дух на времето“.³²*

В този „идейно-естетически прелом“ вероятно се крие
и отговорът на въпроса защо трагедията на Кукуш и ку-
кушани не присъства - като тематика - в творчеството на
Смирненски. Тя би могла да се увековечи само от творец на
възрожденското време, от творец „от коляното“ на Вазов - с
неговото страстно, наистина възрожденско срастване с на-
родната съдба, с неговия неотменен отклик на всеки туптеж
на народното сърце. Неслучайно в юбилейната си реч на 24
октомври 1920 година Патриарха на българската литература
споделя:

*„Аз пях за България, защото я обичах; аз насаждах в
младите души вяра и обич към своето, защото бях син на
България; аз прославих нейната божествено хубава при-
рода, защото бях очарован от нея; аз се вгълбявах в исто-
рията ѝ, защото бях пленен от величието на нейния минал
живот (...); възнях нейните идеали, защото бях свежени.*

*Свидетел-очевидец на страшните ѝ борби, на големи-
те ѝ страдания, на безкрайната ѝ слава, увенчала челото
ѝ чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави и
духовно и физически синове, аз не можех да остана хладен,
аз се радвах, аз плаках, аз трептах с душата на целия на-
род“.³³*

А Смирненски е летописец с друга „закваска“, с друга мисия, предопределен да летописва друга епоха, различна от Вазовата. Другата епоха носи своите нови теми, проблеми, тежнения, „гордиеви възли“, които следва да бъдат развързани, ако щè и по примера на Александър Македонски... Сърцето на Смирненски бие с туптежа на световното сърце. И тъкмо като летописец на другото време той провижда смисъла на съществуването си като поет. Но се възприема не като страничен наблюдател, а като очевидец отвътре, като участник в кипежа на световните събития. Или поне жадува да бъде пламъче от Пожара, капчица от Бурята, дъх от Урагана, който вече гърми откъм хоризонта, според както четем в стихотворението „През бурята“ (1921):

*Ще видя пристъпа величествен на роба,
ще чуя гневен гръм да потресе
заспалите стъгди и понесе
надлъж и шир червената прокоба
на угнетения човешки род,
разбил вековний си хомот.*

*И, мълчалив и блед сред бедните си братя,
ще понеса аз черния си кръст
и нека на гърди ми кървав пръст
да отбележи сетний ден в борбата
и Каин да разбий с картечен гръм
челото ми и земния ми сън.³⁴*

* * *

Да, новото в епохата на Смирненски е толкова разнообразно, разнопосочно, вихрено, а на него му е отпуснат толкова малко живот, в който трябва да изкара на бял свят огромно по обем, външен и вътрешен, творчество, че е нямал време за връщане назад, за спомени, за осмисляне и преосмисляне. Но трагедията на Кукуш и кукушани все пак

не остава извън полезрението му. Само че се проявява там, където най-малко очакваме и бихме могли да не забележим. Фактът, че поетът е имал уникалната възможност да живее в две абсолютно различни епохи, между които зее пропаст, и че преходът от едното в другото историческо време за него е внезапен и болезнен, вероятно спомага за това той, без да иска, несъзнателно да пренесе изразните средства, характерни за епохата, от която идва, в другото време, на което е летописец. В сърцето му битуват картини, видения и образи от някогашното, въпреки всякаквите новости и новоти на тогавашната българска действителност, в която попада някак насилствено, въпреки съблазните и изкушенията на столичния живот, които препълват сетивата му. Някогашни картини, при все цялостния „идейно-естетическия прелом“, който той осъществява в литературата ни, се редят - образ след образ - дори в едно от късните му най-съкровено изповедни стихотворения - „Юноша“ (1922):

*В полумрака видях изтерзани лица,
вред зачих плачове като в сън,
и жестока закана на гневни сърца
се преплете с оковния звън.*

*Аз познах своите братя във робски керван,
угнетени от Златний Телец;
и човешкия Дух - обруган, окован,
аз го зърнах под трънен венец.³⁵*

Това не са символи, родени в „кули от слонова кост“ и възпалено въображение, а абсолютно реални картини от неговото детство, от някогашната робска действителност, пресъздадени сякаш „от натура“, макар и съотнесени към друго време и друга действителност. Тук предусещаме първото съприкосновение на четиригодишния Христо с робството, с неправдата от времето на Илинденско-Преображенската

буна, за което четем в спомена на брат му Тома Измирлиев за онази „*дълга върволица от затворници, оковани в тежки вериги, вързани един за друг с железни халки*“, сред които момченцето разпознава „*свои близки сродници, съседи - все добри и мирни хора*“³⁶. И тези далечни „*плачове като в сън*“ в стихотворението му не са ли плачовете на някогашните кукушани, изпращали роднините и съгражданите си към Беяз куле - само че пренесени от размирната 1903 година в другата епоха?

Особено впечатляващ е образът на турския султан, който след петнадесет години претърпява в поезията на Смирненски невероятно преображение. Да си спомним епизода, който Тома Измирлиев разказва за любопитния Христо:

„– Кой окова тези хора? Къде ги водят? Какво са направили?...

– Пели бунтовни песни против султана! - обясни някой.

– Кой е тоя султан? Кой му е дал правото да оковава другите?

Никой не му отговори.

*– Султанът е лош човек, много лош, нали така, чичо?“*³⁷

В тоя миг любопитното момченце едва ли е осъзнавало, че това е епизод от националноосвободителна борба на народа срещу турския поробител, и думата „султан“ влиза в неговото съзнание не като обозначение на някакво конкретно лице, а с детската представа за лош, много лош човек, толкова лош, че придобива чак нереални, неземни характеристики (нещо като караконджо, торбалан или някакво не съвсем понятно, но ужасно лошо) - според както само детското съзнание е склонно да преувеличава, наслажда и пренасътворява реалността. Така, макар султанът всъщност да е бил съвсем реален човек, в съзнанието на детето той изниква в образа на „*злодей непознат*“ и вече, пренесен в поезията на Смирненски, е много по-лесно да бъде „преформатиран“ в общочовешките символи на световното зло

- „златолюспест гигант“ и „Златний Телец“:

*Но не пролет и химн покрай мен прозвъни,
не поръси ме ябълков цвят:
пред раззинали бездни до черни стени
окова ме злодей непознат.*

*И през облаци злоба и демонска стръв
черна сянка съзрях да пълзи –
златолуспест гигант се изправи сред кръв,
сред морета от кръв и сълзи.³⁸*
„Юноша“ (1922)

И едва после идват реминисценциите с библейските образи - на змията от Райската градина, изкусила Ева и Адам,³⁹ или на левиатана⁴⁰ (символи на първозданното зло), както и на телеца, който свещеника Аарон излива от златните украшения на жените израилеви (символ на духовната поквара и алчността човешка), докато брат му Моисей получава в планината Синай скрижалите от Господ⁴¹...

Редейки тези образи, Смирненски едва ли е мислел, че е случил на метафора или за многозначията на символа. Той просто е пресъздавал своята детска представа за султана. Пресъздал е в стихотворението и своето детско усещане за съобщност, за съборност, за съпричастност с окованите и обруганите, с гневните и дишащите „жестока закана“ бунтовници. Но докато при детето това е станало интуитивно, то по-късно, при поета, се е случило съвсем осъзнато.

* * *

И самото бягство от Кукуш всъщност е отразено в поезията на Смирненски. Пак някъде, където не очакваме. И не като символистично бягство от света, домисляно в мигове на творческо пламтене, подсилено от ефектни метафори и загадъчни недосказания, а като спомен за реално, конкрет-

но, мъчително преживяване на стотици мъже и жени, деца и старци през размирни, потънали в пламъци и гибел земи, включително и като спомен за ада, който сам е преживял. Надежда Измирлиева е отразила тези дни на апокалиптични настроения, на погром и теглила. В нейните спомени Христо е по-големият брат закрилник, който, без да губи самообладание на духа, помага, обнадеждава, докосва грижовно и своите близки, и непознатите наоколо, събрани заедно от общата зла участ:

„Проточи се керван от измъчени, гладни бежанци, прокудени от роден край, откъснати от плодородните македонски поля. Дни и нощи пътувахме пеша и увличахме все нови и нови бежанци в общия поток след нас. Кресненското дефиле се задръсти от хора и коли. Без сън и почивка изминахме десетки километри пеша. А неверни слухове, че гърците колят вече (както се изясни по-горе от Карнегиевата анкета, слуховете не са били неверни, а тяхната колона просто е имала късмет! - бел. Е. А.), създадоха паника. Всички тичахме да минем някакъв мост, който неприятелят щял да разруши и пресече пътя ни, и все не го стигахме. В това бягане презглава, в това нечовешко напрежение, ние видяхме картини, които дълбоко залегнаха в нашите незакрепнали детски души и които впечатлителният и поетично надарен Христо можеше по-късно да пресъздаде в своите творби. Тук видяхме в една кола с дрехи изоставено пеленаче да пици, изгубени деца с плач да търсят майките си, изостанали немошни старци. А нощите на бягството бяха още по-страшни: тъмно, очите се затварят от умора и за сън. Вървиш сякаш в сън, ревърт на река Струма те стресва, струва ти се, че потъваш в реката, сепваш се, ускоряваш крачките си. Една здрава ръка дръпва всеки от нас, когато в полусън се упъти към реката - това е ръката на бдящата ни майка.

Христо прояви издръжливост и енергия при бягството... Той не седнаше при краткотрайните почивки. Тичаше по най-стръмните скали да намери някъде изворче и ни до-

несе вода. Малкото бакърено гюмче, единствената вещ, която бяхме взели от родния Кукуш, рядко достигаше до нас пълно. Жадни за капчица водица пресрещаха Христо и той отново бягаше за вода.

След неколкодневно пътуване, един ден - привечер - се намерихме в Горна Джумая (дн. Благоевград - бел. Е. А.). Но още не бяхме се успокоили - нова тревога, нови страхове. - Появила се холера между бежанците. Отново на път.

Най-после, капнали от умора, изпокъсани и прашни, със зачервени от безсъние очи, пристигнахме в София. Бяхме голи, боси, гладни“.⁴²

Тези картини на ужасения разпръснат народ са се врязали в паметта на Смирненски за цял живот. Затова ще ги срещнем по-късно в съчувствения му лирически цикъл „Глад“, който той пише през 1921 година в подкрепа на гладуващите селяци от Поволжието. Картините са сякаш буквално пренесени от кукушките поля в руските степи:

*През цялото лято напразно копнях
душите за капчица дъжд.*

*Небето бе сякаш запалена стряха
и в суша безмилостна вред изгоряха
полята с пшеница и ръж.*

(...)

*Една подир друга прихлупени хижи
пустеят и неми стърчат.*

*Тълпа след тълпа из полята се ниже,
а мълком по техните стъпки се движи
зловещият хищник Гладът.⁴³*

За това, че Смирненски не е забравил нищо, се уверяваме и когато четем „Спомени от последните дни в Кукуш през 1913 год.“ (1940) на Владимир Караманов, който като окръжен управител на Кукуш организира придвижването на оцелелите от сраженията и пожарите кукушани към Бълга-

рия, а впоследствие се грижи за настаняването и прехраната им там:

*„Цялата околност на Кукушко и Дойранско беше в пушек. Селата горяха. Гореше и полето. Непожънатите ниви станаха плячка на пожара. Там, където се отместеше пушека, се виждаха големи пространства от околността, обгорели и почернели“.*⁴⁴

Всичко това Смирненски възпроизвежда с фотографическа точност, едно към едно, без украси и без сантименталности, когато описва глада в Поволжието, ако и никога да не е бил там. Затова вероятно картините, които създава в своя лирически цикъл, поразяват с остротата на рисунъка:

*Като безчислени ята,
подгонени от есента,
далеч, далеч отлитат шеметни пълчища.
Очи извъръщат се назад,
където в бронзов прах трептят
тополите на горестните им селища.*

*И ето плачеща жена,
до нея плахо отстрана,
привел в печал глава, върви мужик замислен.
Край тях притискат се деца,
с изпити, смаяни лица,
и впиват поглед из кервана многочислен.*⁴⁵

Толкова е автентично, толкова е истинско, сякаш живо... Така е, защото всичко, всичко, което поетът описва, той вече го е видял при бягството от Кукуш - и безконечните гладни и жадни кервани, изтерзани от бързане, и прегорелите от сушата и пожарищата поля, и безлюдните глухи села навред, и дори трептежа на непоносимата жега:

*Сивожълти безплодни поля
се простират кат смъртен саван
и по тях безконечен керван,
поразен от съдбата си зла.*

*Накъде и по кой път сега?
В безконечна, задрямала степ
ни покой, ни вода, нито хлеб!
Само ужас и черна тъга.*

*Вред безлюдни и глухи села.
А сред жълтите тез пустоти
сгорещеният въздух трепти
с милиони прозрачни крила.⁴⁶*

Смирненски е пресъздал така неимоверно въздействащо усещането за безпътица, безизходност и мрак, защото сам го е преживял, защото, като свръхчувствителна антенка, го е прихващал от всички край него бегълци, докато е пресичал заедно с тях горящите кукушки земи, докато е помагал, обнадеждавал, докосвал грижовно своите и чуждите, докато е тичал да търси вода, когато останалите почиват...

И за да затвори напълно композицията или, по-скоро, да породи смразяващото усещане за трагическа обреченост, за омагьосан кръг, от който излизане няма,, за живот без изход и без светлина, поетът перифразира в последните две строфи началните стихове на цикъла „Глад“:

*И ето, безкрайни, безхлебни кервани
се точат из пращия път,
над тях небесата оловни савани
безмълвно простират. И в скръб изтерзани
селяците бедни вървят...*

*И все тъй пустеят прихлупени хижи,
пusteят и неми стърчат.*

*Керван след керван из полята се ниже,
а мълком по техните стъпки се движи
всевластната хищница Смърт.*⁴⁷

Всичко, което някога се връзва в душата на юношата, поетът по-късно, надраснал преживяното, превръща в изящни стихове за световната неправда и световната революция, която ще я помете. Този невероятен скок от националноосвободителните борби към броженията социални, от родното към световното, от личното към общочовешкото Смирненски осъществява с такава лекота, така непосредно и естествено, че дори никак не забелязваме как точно го прави. Така той, като летописец на епохата, в която, волюневолю, живее като бежанец, преодолява елегантно не само символизма и всякаквите „-изми“ и индивидуализми, но и всички свои съвременници поети, като връща на българската поезия от първата четвърт на XX век здравите начала на възрожденската словесност. В това отношение Христо Смирненски няма аналог в нашата литература и до днес.

БЕЛЕЖКИ

¹ 17 септември е рождената му дата по стар стил.

² Надежда Измирлиева. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“. Изд. „Български писател“, София, 1955, с. 27-56; цит. с. 53.

³ Н. Измирлиева. „Хр. Смирненски и Гео Милев“. - „Смесна китка от български литературни факти“ (на адрес: <https://smesnakitka.eu/harakter/barkanitsa/smirenski-milev>).

⁴ Цит. по: Христо Георгиев. „Как Измирлиев стана Смирненски“. - В. „Дума“, София, бр. 113 (7962), 14.06.2018, с. 14-15; цит. с. 14.

⁵ Цит. по: Туше Влахов. „Кукуш и неговото минало“. Второ допълнено издание. Изд. „Наука и изкуство“, София, 1969, с. 72.

⁶ Владимир Попанастасов Кръстев (1883 или 1884 - 1913) - брат на майката на Смирненски; български поет, автор на хумор-

ристични и сатирични стихотворения, разкази и фейлетони, подписвал се с псевдонимите Пепо и Вл. Ястребов. Оказал влияние върху Смирненски в периода от 1908-1910 година, когато Христо живее в София, при дядо си отец Анастас Кръстев.

⁷ *Надежда Измирлиева*. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 31.

⁸ Цит. по: *Пейо Яворов*. „Гоце Делчев“ (по първото издание - София, 1904 година). - Българска виртуална библиотека „Словото“ (на адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=130&WorkID=3503&Level=3>).

⁹ Цит. по: *Туше Влахов*. „Кукуш и неговото минало“ ..., с. 149.

¹⁰ *Арджанският гьол* - Арджанското езеро на югозапад от Кукуш, което днес не съществува.

¹¹ *Без куле* (или Бялата кула) - стара венецианска кула в източната част на Солун, използвана през турското робство като затвор за бунтовниците и противниците на султана. Известна и като Канлъ куле (или Кървавата и Червената кула) заради многото изтезавани и избивани в нея. Тук е бил затворен и Аспарух Измирлиев, брат на Мария и първи братовчед на поета.

¹² *Мария Андонова Измирлиева*. „Малкият Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 11-17; цит. с. 16.

¹³ *Тома Измирлиев*. „Спомени за Христо Смирненски“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 18-26; цит. с. 21.

¹⁴ *Порой* - става дума за едно от двете села - Долни Порой или Горни Порой - в Егейска Македония, разположени на четвърт час едно от друго в южното подножие на Беласица. През тях е минавал пътят на бягащите от пожарищата и кланетата кукушани и жители на кукушките села.

¹⁵ *Георги Марков*. „Българското крушение 1913“. Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2017, с. 130.

¹⁶ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“. „Карнегиева фондация за международен мир. ДОКЛАД НА МЕЖДУНАРОДНАТА КОМИСИЯ за разследване причините и провеждането на БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ“, гл. II., ч. 3. Издава Фондация „Свободна и демократична България“, София, 1995. - „Книги за Македония“ (на адрес: http://macedonia.kroraina.com/karnegi/glava2_3.html).

¹⁷ *Проф. д-ръ Л. Милетичъ*. „В Кукушко“. - Проф. д-ръ Л. Милетичъ. „Гръцкитъ жестокости въ Македония прѣзь Гръцко-

българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913). Издава „Държавна печатница“, София, 1913, с. 74-87.

¹⁸ Цит. по: „Спомени отъ последнитѣ дни въ Кукушъ презъ 1913 год.“. Отъ *Владимиръ А. Карамановъ*. - „Сите българи заедно“ (на адрес: macedonia.com/mp/mp_12_2_4.htm). Публ. от: сп. „Македонски Прегледъ“, кн. 2, София 1940, с. 77-93; цит. с. 87; продължение от кн. 1. Правописът е осъвременен.

¹⁹ *Надежда Измирлиева*. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 35.

²⁰ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“..., гл. II., ч. 3. - „Книги за Македония“ (на адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=130&WorkID=3503&Level=3>).

²¹ Проф. д-ръ Л. Милетичъ. „Гръцкитѣ жестокости въ Македония прѣзь Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913)..., с. 74-87. Правописът е осъвременен.

²² *Нигрита* - град в Егейска Македония, разположен в подножието на Богданска планина.

²³ *Сяр* (дн. Серес) - град в Егейска Македония, административен център, разположен в подножието на планината Шарлия.

²⁴ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“... Приложение С. - „Книги за Македония“ (на адрес: http://macedonia.kroraina.com/karnegi/prilozhenie_C.htm).

²⁵ Цит. по: *Туше Влахов*. „Кукуш и неговото минало“..., с. 255.

²⁶ *Никола Инджов*. „Дългосвет“. - *Никола Инджов*. „Избрани съчинения в четири тома“. Т. 1. „Поезия“. Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2007, с. 167-196; цит. 180-181.

²⁷ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. I. „Лирика“. Под ред. на Христо Радевски. Изд. Български писател“, София, 1958, с. 345.

²⁸ Публикация на изтъкнатия учен под това заглавие прочетох преди двадесетина години във вестник „Български писател“.

²⁹ *Антон Страшимиров*. „Слънчево дете“. - Сб. „Христо Смирненски в литературната критика“. Изд. „Български писател“, София, 1964, с. 98-102; цит. с. 98.

³⁰ Пак там, с. 101.

³¹ *Милена Цанева*. „Христо Смирненски и развоят на българската поезия“. - *Милена Цанева*. „Автори, творби и проблеми“. Изд. „Български писател“, София, 1990, с. 273-290; цит. с. 275.

³² Пак там, с. 277.

³³ Цит. по: *Иван Вазов*. „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ“. - Вж.: *Иван Вазов*. Стихотворения“. Изд. „Български писател“, София, 1996, с. 240-241; цит. с. 241.

³⁴ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“. Под ред. на Георги Цанев. Изд. Български писател“, София, 1959, с. 114-115.

³⁵ Пак там, с. 345-346.

³⁶ *Тома Измирлиев*. „Спомени за Христо Смирненски“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“..., с. 18-26; цит. с. 21.

³⁷ Пак там, с. 21.

³⁸ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“..., с. 345.

³⁹ „Змията беше най-хитра от всички полски зверове, които Господ Бог създаде. И рече тя на жената: истина ли каза Бог, да не ядете от никое дърво в рая? Жената отговори на змията: плодове от дърветата можем да ядем, само за плодовете на дървото, що е посред рая, рече Бог: не яжте от тях и не се докосвайте до тях, за да не умрете. Тогава змията рече на жената: не, няма да умрете; но Бог знае, че в деня, в който вкусите от тях, ще ви се отворят очите, и ще бъдете като богове, знаещи добро и зло. Видя жената, че дървото е добро за ядене и че е приятно за очите и многожелано, защото дава знание, взе от плодовете му и яде, па даде и на мъжа си, та яде и той“. Първа книга Моисеева - Битие 3:1-5.

⁴⁰ *Левиатан* - библейски демон под формата на змей, който се крие в морската бездна и който, според Йоан Богослов преди Съдния ден ще изкушава хората да му се поклонят (Откровение на свети Йоана Богослова 13:1-10), а впоследствие, според пророк Исаия, ще бъде унищожен: „В оня ден Господ ще порази със Своя тежък, голям и як меч левиатана - право бягащия змей, и левиатана - лъкатушния змей, и ще убие морското чудовище“ (Книга на пророк Исаия 27:1).

⁴¹ „Когато народът видя, че Моисей се забави да слезе от планината, събра се при Аарона и му рече: стани и направи ни бог, който да върви пред нас, понеже не знаем, какво стана с тоя човек - с Моисея, който ни изведе от Египетската земя. Аарон им каза: извадете златните обеци от ушите на жените си, на синовете си и на дъщерите си, и ми ги донесете. И всички изва-

диха златните обеци от ушите си и ги донесоха на Аарона. Той ги взе от ръцете им, и направи от тях излян телец, и го обядла с длето...“ (Втора книга Моисеева - Изход 32:1-4).

⁴² Надежда Измирлиева. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“..., с. 35-36.

⁴³ Цит. по: Христо Смирненски. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“..., с. 218.

⁴⁴ Цит. по: Владимир А. Караманов, бивш кукушки окръжен управител. „Последните дни на Кукуш“. - „Сите българи заедно“ (на адрес: sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=55)..., с. 68-69.

⁴⁵ Цит. по: Христо Смирненски. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“..., с. 218-219.

⁴⁶ Пак там, с. 219.

⁴⁷ Пак там, с. 220.

ХАСКОВЛИЙКАТА В КРАК С МОДАТА И В ДАЛЕЧНОТО МИНАЛО

Доц. д-р Георги Граматиков

Дамското облекло заема съществена част от бита и културата на хасковската жена през Възраждането, след Освобождението, до средата на ХХ в. То преминава през различни етапи и се променя динамично, съобразно модните течения през годините. Хасковлийката държи да е прилично облечена, да бъде както се казва в крак с модата и по нищо не отстъпва на жените от големите български градове.

Една част от дамското и детско облекло през Възраждането всяка домакиня шие сама от домашен плат или, ако има възможност, от фабричен. Друга част се поръчва на френктерзиите. Така за Коледа, спомня си Теофана Златарова - майка на известния български учен проф. Асен Златаров: „Най-напред мама ще ушие на всички ни нови ризи и оплете нови чорапи, а татко ще накрои да ни ушият нови дрехи - на мене нова рокля от котон - памук, че то топли, и кюркче - горна вълнена дреха с хубави лисичи кожи, на братето потурки, окопчани крачоли, също и кюркчета. Ще ни купи нови кондури - обуца, а на малките - червени катърки - обуца, подковани, за да не се пързаят и да не падат по леда. Там ще ушият и червени гащи караванки - вид потури с къси крачоли, и като ги донесат их, че е радост, ех, че търпи ли са да дойди Коледа. Ние ще ги обличаме секи ден да видим дали ни приличат”. По-късно пак за Коледа тя си спомня, че ѝ ушиват „дълъг кюрк от сукно с лисичи кожи и хубава рокля”. А когато предстои на младата жена да се омъжва, всяка сама си шие чеиза. В това ни уверява отново Теофана Златарова: „Тъй сега аз бързах да шия дарове и да веза на гергеф геврета - вид чантичка към тоалета с коприни и сърма. Аз от малка работех много хубаво, сама си кроях и шиех роклите мене и на малките сестричета, които обичах

**Семейството на хаджи
Иванчо Минчев**

и кичех като кукли”.¹

Уменията на хасковската жена да шие и сама да приготвя облеклото си, на своите деца и на близки не са случайни. В града под Ямача в края на 40-те години на XIX в. има открито девическо училище. Тук, освен усвояването на учебните предмети, най-широко са застъпени шиенето, везането, плетенето. Успехи в това отношение постигат учителките Анастасия - калугерка, и Рахила Душанова. По това време е създадено и женското дружество „Кърмило”, където също жените се учат да

шият, плетат и везат. Обучението по ръкоделие допринася за по-бързото проникване на европейската мода в хасковското женско облекло.²

През 60-те години на XIX в. д-р Иван Богоров, който посещава Хасково, пише за тукашната жена: „Жените се заляга в къщи повичето със стана и тъкат прехубави шарени платове от памук и с тях си правят дрехи за носене, като антерии, рокли и други такива. Сукманът е непозната дреха. Изтъканите им платове биват грапави, че употребяват пресукана прежда, за да траят повече, ала цветовете им докарват чудесно, ако и да не познават, като размисат и малко сурова коприна в тях. Освен това те тъкат и хубави килими... Те са повичето чернооки, имат големи очи, арменски тип, бели червени хубавици с широки вежди. Ала по-приятно е да ги гледа някой

¹ По-подробно за облеклото на хасковлии виж: Граматиков, Г. По дирите на старо Хасково. 2019, с. 334 - 362; Златарова, Т. Цената на свободата. С. 1988, с. 21 - 35.

² История на град Хасково от древността до 1912 година. С., 1995, с. 134 - 139.

в делник, нежели в празник, през който ден се обличат и изкичават с накупената от Узунджово премяна. Те имат гъста и дълга коса и я каносват, а пък веждите си враносват. Някои от девойките за лика и прелика гуждат при склучването на веждите си една черна луничка... Жените си плетът косата на редици и носят плитък фез с голям около сто драма пискул колкото една метлица, дълга антерия и рокля и под нея шарени гащи с провеснати завързани крачоли и се опасват през кръста с широк пояс на клин. Току речи всичките носят червена вълнена престилка“.³

Най-ранните сведения за възприемане на европейски тип облекло в Хасково са фотографии от втората половина на XIX в. Снимки на хасковски заможни семейства с трайно присъствие в обществения и културния живот, на интелигенцията и др. неведнъж са публикувани в различни издания, отнасящи се до историята на града. На тях може да се види, че почти всички мъже и жени са в модерни за времето си облекла, повлияни от стремежа да живеят и се обличат по европейски. Тази промяна в традиционното облекло на хасковлии е в резултат на икономическото издигане на града и влиянието, което оказва на бита и културата близкият до града ежегоден есенен Узунджовски панаир. Допирът на хасковлии до европейската култура на панаира, възможността да се докоснат и да притежават европейски образци от тази култура прави възможен прехода от традиционното облекло към европейските модели на потребление и битуване.

В една от най-популярните фотографии от Възраждането - семейството на известния хасковски търговец хаджи Иванчо Минчев, жените са с цели рокли от тъмен, фабричен плат, чиято украса е твърде скромна, най-вече по яките, по-младите - с рокли от светъл плат, които са украсени с панделки. Мъжете са с тъмни сюртуци, бели, с високи, колосани, понякога със счупени върхове яки на ризите, вратовръзка

---

³ Богоров, И. За народна сваят, добро поминуване и родна реч. Пд., 1970, с 217.

**Хаджи Иванчо Минчев
и съпругата му**

или папионка, задължително с мустаци, брада или дълги бакенбарди. Тук централни фигури са хаджи Иванчо Минчев и съпругата му. Те са в черно облекло. Липсва официалният кюрк, чрез който той демонстрира своята състоятелност. Може би тук е твърде стар и се е оттеглил от активна стопанска дейност. Но една по-ранна снимка на същия хаджи Иванчо

Минчев и съпругата му е поразителна с облеклото на стария търговец, който изписва стока на едро от Виена и Цариград, търгува с бубено семе, пашкули и анасон с Италия, Австрия и Франция, не знае да пише и чете на български, но е облечен достолепно за това време - дълъг кюрк, обшит по краищата със скъпа кожа, обут в емении - обувки, а на главата с фес. Съпругата му е в дълга черна рокля, която от кръста е силно клоширана, с черен елек, също обшит с кожи, и широки ръкави.

Тази и други снимки ни карат да отбележим един много важен атрибут в облеклото на мъжа и жената в Хасково. Традиция е още от Възраждането горните мъжки и женски зимни дрехи да са отвъртре подплатени с агнешки кожи, а от външната страна в повечето случаи да са обшити от кожи на лисици и други скъпи кожи за красота. По-късно в началото на ХХ в. един съвременник пише: „Едновременните възрастни мъже и жени носеха дълга горна дреха, подплатена с кожа, наречена кюрк, а по-младите жени носеха по-къса горна дреха, също подплатена с кожа, наречена полка. Всички тези дрехи с подплата от кожи се шиеха на ръка от кюркчиите. След време с въвеждането на дамските и мъжките дълги

палта, наречени капо, замря старата носия на кюркове и полки, замря и кюркчийският занаят“. С все по-голямото разширяване на използването на европейските образци на мъжко и женско облекло традицията за подплата на горните мъжки и дамски палта е забравена. За тази традиция, както отбелязахме по-горе, пише и Теофана Златарова.

За промяната на традиционното облекло, шито най-вече от домашно тъкани платове, от съществено значение са вносните фабрични платове. Не само на Узунджовския панаир, а по и пътя на

Христо Златаров с фамилията си, края на XIX век

търговията в българските земи през Възраждането, а и след Освобождението се внасят големи количества копринени, полукопринени и памучни платове, различни видове сукна, ленено платно, муселин, кинкалерия, различни накити и др. от Австрия, Франция, Англия и Русия. Тези платове се внасят главно по р. Дунав, Цариград и черноморските пристанища. От многобройните снимки на хасковски заможни семейства от началото на XX в. се вижда, че европейското облекло е масово възприето от всичките им членове. Не може да не направи впечатление, че облеклото на мъжете и жените е ушито по мярка, от по-фини европейски платове.⁴

Европейската мода в облеклото прониква в Хасково посредством Цариград, Средна Европа и Русия. Тя се пренася предимно от търговците и младежите, които учат там. Или с

---

⁴ По-подробно виж: Граматиков, Г. Узунджовският панаир. С., 2014, с. 86 - 112.

други думи „алафрангата” в облеклото, бита и културата на хасковлии е под общото европейско влияние и това на Русия. За усвояването на модерния за времето занаят френктерзийство (модерно шивачество), който шие вече дрехи по европейски образци, за Цариград заминава да учи един от синовете на богато хасковско семейство - Георги Стоилов. Изучил за три години занаята, той се завръща в града и отваря самостоятелен дюкян. Може би с неговия дюкян се поставя и началото на френктерзийството и в Хасково.

Пак по същото време един от участниците в революционната борба, а след Освобождението и кмет на града - Щерю Вапцаров, учи френктерзийство в Пловдив и по спомените на един съвременник донася първата шевна машина, „която кога на нея шият, сякаш железницата близо някъде минава. Такъв шум тая машина изпущаше, цялата чаршия се сипнала да гледа това чудо“.

През 1888 г. по официална статистика се потвърждава, че „при всичко, че местните занаятчийски произведения удовлетворяват нуждите на тукашното население, в Хасково пак се внасят от Австрия и Италия чрез Цариград разни изработени стоки като: готови мъжки и женски дрехи и обуца, чинии, чаши, шишета и други съдове, разни златни и сребърни украшения...⁵

В първите десетилетия на ХХ в. хасковската жена продължава да шие своите тоалети сама. В града се внасят и предлагат десетки шевни машини с марката „Сингер” и „Грицнер“. По-късно, през 20-те години, се появява и „Британия“, наречена „царица на шевните машини“. Почти всяка по-състоятелна къща има шевна машина. Хасковската жена усвоява кройческите и шивачески умения в откритото през 1902-1903 г. стопанско училище на г-жа Попова и сестра ѝ Олга Димитрова. В училището се изучават всички видове ръчна и машинна бродерия, има организирано специално ателие за

---

⁵ Сведения за икономическото състояние на България. С., 1888, с. 235.

връхни женски и детски дрехи, което е снабдено със специални сингерови машини за изработката им. Тук се получават всички модни журналы от Париж, Лондон и др. Обучението по ръкоделие в стопанското училище допринася за широко навлизане на европейската мода не само в дамското, но и в мъжкото облекло. Много от хасковските жени не скриват желанието си да се включат „В ТОЗИ МОДЕРЕН ПОТОК ОТ НАЙ-МОДНИ НОСИИ“ (облекла, б. а.), пише един хасковски съвременник в края на XIX и началото на XX

Съпругата на хаджи Иванчо Минчев със семейството си

в., но ред причини не им благоприятстваха и отчасти вземаха участие в него. Повечето от жените от това време си оставаха закотвени към традиционното нашенско облекло, което бавно се придвижваше към модерното и незабелязано се изменяше. Макар да се смята, че това модерно облекло в цялата си разнообразност и дълготрайност е било достъпно само за богатите жени, все пак имаше и много по-бедни хасковки, които, овладени от пипалата на модата, при големи икономии в домовете, вземаха живо участие в модния поход”.

В началото на XX в. се открива и друго частно стопанско ръкоделно училище, наречено „Трудлюбие“, ръководено от г-жа Х. Калоянова, която има амбицията „да даде широко и бързо разпространение на евтини и необходими за в живота на всяка домакиня познания“. През 1910 г. в Хасково е организиран тримесечен курс по кройка и шев на детски, дамски и мъжки дрехи от Еленка Чернева. Курсът отделя повече внимание на горните дамски дрехи - пардесюта, жакети, балтони, пелерини, фусти - обикновени, полупринцеси, принцеси, клош и др.

Земеделското училище в Хасково, открито през 1901 г., дава познания само на момчета по земеделие и клоновете му, но през 1923 г. вече се реструктурира и става практическо девическо земеделско и домакинско. Курсът на обучението е двегодишен, като се изучават дисциплините готварство, хлебопечене, консервиране, шев и кройка, тъкачество, домакинство, домашна хигиена, отглеждане и възпитание на деца и някои специалности, свързани със земеделието.

В шиенето и носенето на модно облекло определена роля изиграва откритото през есента на 1925 г. модно дамско ателие от специализиралата в чужбина К. Савова Симеонова и завършилата пловдивско стопанско училище Стела Балабанова, които при определена такса набират ученички и ги обучават по определена програма.

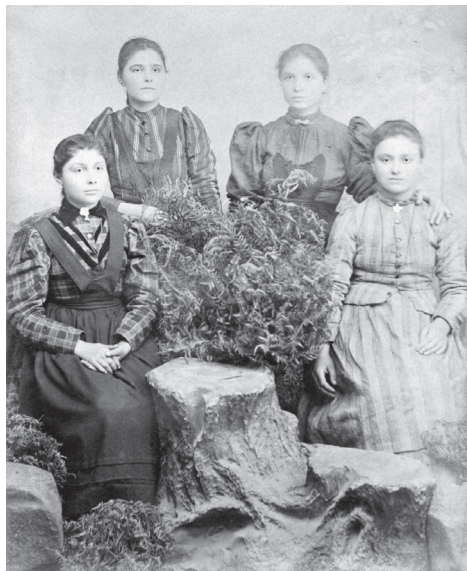
За подготовката на хасковските жени сами да се грижат за своя тоалет, за да бъдат добри домакини, да владеят умело и да си служат с шевната машина, и въобще „девиците да добиват добра подготовка за живота“, през 1928 г. сестрите Невена и Надежда Николови откриват в Хасково Девическо практическо стопанско училище с 3-годишен курс на обучение. Една година по-рано под ръководството на известната учителка от Пловдив - Катя Манолова, се открива тримесечен курс по бяла, цветна и художествена бродерия. Към всичко това трябва да прибавим, че от дълги години в Хасково има открито представителство на шевните машини „Сингер“ и „Грицнер“, които не само продават, но и водят курсове с жените за използване на машините и сами да кроят и шият някои дамски и други дрехи. По-късно се продават и шевни машини „Науман“.⁶

---

⁶ Арнаудов, К. Хасково и хасковци в детските ми спомени. - Вести на народния музей в Хасково, т. 1, X-во, 1965, с. 65; Хасковски общински вестник, бр. 2, 20 авг. 1904, с. 3; бр. 3, 27 авг. 1904, с. 3; Наша дума, бр. 9, 17 ноем. 1910, с. 2; Утринна поща, бр. 780, 11 март 1927, с.1; бр. 323, 4 септ. 1928, с. 1; бр. 2806, 2 апр.1940, с. 1; Родопи, бр. 1, 1 окт. 1925, с. 1; Хасковска мисъл, бр. !, 28 юли 1924, с. 1; Утринна поща, бр. 2641, 5 септ. 1938, с. 2.

Трудно е да се установи каква част от тъканите, необходими за облеклото на хасковлии, са приготвени от шаяк, памучни или копринени платове, тъкани от техните семейства, и каква част са фабрични платове, купени от пазара. Тъкачният стан все още битува в почти всяка хасковска къща, макар че със строителството на нови по своята архитектура сгради на богатата върхушка място за домашен стан едва ли е отредено. Но тенденцията да се изоставят домашните станове не само в едробуржоазната, но и в средно- и дребнобуржоазната къща все повече се налага, а тъканите за облекло се набавят от пазара. Разширяване на производството на българските текстилни фабрики и увеличеният внос на европейски платове в началото на ХХ в. все повече налага употребата на готови тъкани при изработването на ново облекло.

Утвърждаването на фабричните тъкани и превръщането им в основен източник за изработване на облеклото преди всичко на буржоазията и интелигенцията, на градската администрация и др. е от значение за все по-задълбочаващото се изменение на формата и съдържанието на мъжкия и дамския костюм. Изоставянето на традиционното българско облекло и неговото приготвяне в домашна обстановка довежда до това много от старите терзийски дюкяни да променят своя начин и стил на производство на готово облекло и да започнат да шият по европейски образци. Новите френктерзии започват да задоволяват изискванията и капризите на своите клиенти в стремежа им да носят ново, европейско по своята мода облекло. При трудностите при кроенето използват списанията за мода, които се получават и в Хасково, предлагащи модели и кройки и допълнителни указания за ушиването на определен костюм. За улеснение на мъжките капризи все повече навлиза и готовата европейска конфекция. Магазините, продаващи готово облекло, се наричат дрехарници, те рекламират на страниците на местните хасковски вестници големия избор най-вече на мъжко готово облекло, балтони и дамски манта, на вносни вълнени платове - „последна дума на текстилната индустрия“.

Хасковски момичета - 1909 г.

Процесът на формиране на облеклото от градски тип по европейски образец върви от средата на XIX и началото на XX в. То е част от общата европеизация на градския начин на живот в Хасково. Характерният строг стил на модното женско градско облекло се променя постепенно през 20-те години и търпи сериозни промени. Старият традиционен женски фустан отпреди Освобождението постепенно се заменя от различни по цвят и изработка клоширани рокли.

Запазените семейни албуми в заможни хасковски семейства от това време, спомените на хасковлии, запазените образци на градско облекло и снимки във фондовете на музея ми дават възможност да направя едно описание на най-съществените изменения и модни увлечения.

Основна женска дреха е клошираната рокля, скроена от трапецовидни парчета плат, така че отзад да образуват няколко едри плисета. Долната част на полите е обточена с ивица от черно кадифе или дантела. Носени са с копринени или памучни черни блузи, а има и бродирани с растителни мотиви, с малка якичка, затворена догоре с малки копчета. В някои случаи блузите са с жабо и дребни плисенца. Елечетата, които се обличат над блузата, са обикновено от кадифе или фин копринен плат с бродерия.

Обогатяването и разнообразяването на женското облекло се постига чрез детайли по роклята, връхните дрехи, аксесоарите. Дамският всекидневен тоалет е издържан в тъмни

тонове, особено до края на XIX в. След това постепенно започва използването на платове с по-светли тонове. Роклите са цели или се състоят от две части - пола и корсаж, и са с богата драпировка, с много набори и гарнитури от дантели и шевици. Те са дълги до земята, с малък шлейф. На модни приливи и отливи, някои по-трайни, други съвсем за кратко, се преминава през роклите с блузи с балон ръкави и тесни маншети, през най-различни пъстри и кожени колани, силно притискащи и отделящи

Хасковски дами - 1906 г.

гърдите от корема, блузи с най-разнообразни драперии от фини дантели в предната част на бюста и с много секретни копчета на гърба и какво ли още не. Някои от богатите дами се обличат в дълги копринени рокли с „шлейф”, с които „домитаха недобре почистените бални салони или пък ги държаха с лявата си ръка високо над пода.”

Твърде интересно за женското градско облекло е, че то в много случаи е украсено с плетена или шита дантела. Тя подчертава главните и второстепенните линии и форми, акцентува на отделни техни елементи или ги обединява в хармонично цяло. Дантелата е разнообразна като изработка, съдържание и местоположение.

За зимата по-младите дами използват пелерини и дълги жакети от сукно, кожени яки и маншони. В музея в Хасково

са запазени прекрасни образци на пелерини на богати хасковски семейства, останали като наследство от родителите им. По начина на изработката си личи, че те са внасяни готови от чужбина. Всички са добре изработени и подплатени с лъскави вносни платове - кадифе или сукно. Дълги до кръста и украсени с апликации от кожи, дантели, ресни, мъниста, придаващи особена красота на жената, която я носи. Но при женското облекло през зимните месеци се налага дамското манто, което е дълго и в повечето случаи вталено, с кожена яка и тъмно на цвят. През 20-те години в Хасково в не един магазин вече се продават различни видове дамски палта от скъпи европейски платове, мъжки балтони и др. По улиците се появяват все по-често жени с „шапка модна, манто черно, копринено и воалаж чорапи“. А по-възрастните заможни жени са с подбрано на вкус дувале - кърпа за глава, украсена с „цветни зарафлъци, с копринена черна рокля със скъпи кожени первази, що горе на шията се славеха със сребърна копка“.

След Освобождението и най-вече през първите десетилетия на ХХ в. хасковската терзийска чаршия получава ново наименование - шивашка чаршия, заради новите дрехи, които се шият. Старите карабаджии, терзии и френктерзии, които не успяват да усвоят новото производство на модерни дрехи, западат, затварят своите дюкяни или преустройват производството си. Така постепенно тези занаяти започват да приемат общото и модерно за тях име - шивачество.

Бельото е задължителна част от облеклото. Запазеното днес в хасковския музей женско бельо от корсети, гащи с крачоли, ризи, фусти с украса от дантела и бродерия, е твърде разнообразно. При провеждане на тематични вечери, посветени на градската култура, преди години си спомням момичетата - манекени, които обличаха и представяха това бельо. Това предизвикваше изключителен интерес и много смях. По кройка и украса то е твърде интересно и забавно. Цялото бельо е от бял памучен плат с пришити апликации или втъкани орнаменти, краищата обточени с дантели, ширити или аж-

урно изрязани. Особено впечатляващ е дамският корсет, той е с много дупки и върви, които се изпъват откъм гърба и стягат тялото на жената, така че коремът да е прибран, а тялото изправено. Когато на пазара започват да се продават тънки и прозрачни чорапи, дълги чак до ханша, хасковските жени с красиви крака не могат да устоят на модата и започват да ходят с открити до коленете, а и малко по-нагоре крака, което събужда любопитството на мъжете. „Увеличиха се мераклиите по улиците, които не се задоволяваха

Хасковски млади дами - 1909 г.

да огледат елегантната дама само отпред, но се обръщаха и след като я отминат, за да я изгледат отзад”.

В тоалета на хасковската жена през 20-те-30-те години на ХХ в. от значение е употребата на голямо разнообразие от шапки. Ако в града има майстори на мъжки обикновени шапки, каскети, фуражки и калпаци, на бомбета и цилиндри, за изработката и разнообразието на женски шапки е трудно да твърдим, че има такива. За тяхната изработка се изисква не само специален текстилен материал, но и специална технология. По всичко личи, че за задоволяване на търсенето търговците ги доставят от чужбина или от български производители от големите градове.

Употребата на разнообразни по вид шапки можем да приемем и свържем с претенции за аристократизъм и високоставеност. За вида и украсата на дамските шапки от оно-

ва време са запазените фотографии, които са показателни за промените в дамската европейска мода в живота на хасковските жени от заможните семейства. Тези шапки са ушити от различни материи и задължително с големи периферии. И това не е случайно, защото върху тях се пришиват пера от различни птици, големи щраусови опашки в най-различни цветове, както и по-малки препарирани пъстроцветни тропически птички с човки, забити в предната част на периферията, и с разперени опашки. Тази мода не се задържа дълго, тъй като не задоволява вкуса на хасковските дами и е заменена с пришиването на изкуствени цветя от цялата позната флора. По-късно към периферията на шапките се пришиват изкуствени черешки, круши, ягоди и др. Така шапките започват да приличат на цветно-плодна градинка. Тези богато украсени шапки са неудобни за носене и затова се прикрепват към косата със специални за целта дълги игли. Тази мода на шапките също не се задържа дълго и е заменена с друг вид, или както казва съвременникът, човек трудно може да изброи.

За задоволяване капризите на хасковските дами с шапки в Хасково все още няма специализиран магазин. Рекламира се, че в Пловдив на посочен адрес всяка една изискана дама може да намери голям избор на виенски шапки. В града се продават само сламени шапки. Шапкарските занаятчии в града произвеждат най-разнообразни мъжки шапки, калпаци, каскети и др. Известен хасковски шапкар е Мишков, а друга шапкарница - на Симеон Симеонов, носи името „Италия“.⁷

Заедно с дамските шапки грижата на всяка жена е да бъде с модерна прическа, която запазва за дълго време традиционната си форма - дългата коса, сплитана и носена отзад. С годините на промяната на дамското облекло тази прическа постепенно се изоставя, като за предпочитане е увиването на косите във всевъзможни форми на кок, което се превръща в типично през целия разглеждан период. В Хасково прическа-

⁷ Арнаудов, К. Цит. съч., с. 64 - 65; Нанчев, Й. Хасковци в миналото. С., 2018, с. 85, 113; Утринна поща, бр. 678, 26 окт. 1926, с. 1; бр. 118, 1 ян. 1928, с. 1.

та на кока е известна като „чока”. Дама с разпуснати дълги коси почти не се среща. Разпуснатите коси не се приемат добре в обществото. За сметка на това наред с кока започват да се носят по-къси фризираны коси, което се практикува най-вече от изисканите дами и интелигенцията. Най-вече това са учителките от първоначалните, прогимназиалните и средните училища. Това не пречи, пише един съвременник, да бъдат строги и взискателни към своите възпитанички и да искат от тях да носят дълги коси. „Дълги или къси коси - това е въпрос на вкус, които се менят. Обаче възпитателката не може и не бива да иска от своите питомци да правят това, което тя не прави. Ние мислим, че само учителката с дълги и неподстригани коси може да настоява ученичките ѝ да не се подстригват“.⁸

Достолепна хасковска дама - 1910 г.

За женската прическа в Хасково се грижи не един фризьорски салон, което постоянно се рекламира на страниците на местния печат. Така фризьорският салон „Сплендит“ „работи с оглед да бъдат задоволени и най-изтънчените вкусове и от най-модерното изкуство дамите и госпожиците“. Не по-назад остава бръснарница „Хигия“, чийто собственик е завършил фризьорски курс в Пловдив и кани всички елегантни дами и „задоволява най-изтънчения вкус“. Друг хасковлия, специализирал в София при първия български фризьор Борис Иванов, открива модерен фризьорски салон с отделения за дами и мъже, като е наел специалисти от София. Салонът

⁸ Хасковска поща, бр. 965, 13 септ. 1927, с. 1.

е снабден с всички модерни технически средства за задоволяване вкуса и на най-взискателните клиенти и се поддържа идеална чистота. Фризьорът Атанас Янков открива „специален дамски салон за 6-месечно електрическо къдрене, водна ондулация и стрижене“. И още много други фризьорски салони работят в града през годините, които рекламират неведнъж. Всички обяви по същество си приличат, като стремежът на всеки един фризьор е да привлече повече клиенти. Не трябва да забравяме и женските накити, които са разнообразни. Изоставени са масивните сребърни накити, които не съответстват на структурата на новото облекло, и са заменени с европейски образци.⁹

В началото на 30-те години модата в облеклото става понепретенциозна и се характеризира с простотата на формите. То вече се изработва и носи под знака на практичното и елегантното. При женското и мъжкото облекло отшумява модата на прекалено дългите рокли, украсени и апликирани с различни допълнителни детайли, а мъжете са със свободно скроени костюми, ушити от габардин или шевиот. По улиците на Хасково се появяват по-свободно облечени жени, които предизвикват консервативно настроените мъже да не одобряват тази мода, а други са доволни от това, което виждат. Твърде интересна е една дискусия, която се развива на страниците на в. „Хасковска поща“ през лятото на 1927 г. Наистина, пише авторът на статията, че женската мода отива до безсрамие и избягването на такива жени не е най-уместното, което трябва да се направи. И по-нататък авторът, консервативно настроен, защитава убедително своята позиция: „Че нали жената съзнателно, именно затова, чрез модата, излага своите форми и голо тяло, защото знае, че тя така повече се нрави на мъжа и сигурно възбужда и дразни животинското у него? Нима тя е толкова оглупяла, че да не улови жадните погледи, отправени ѝ от всички мъже, било млади или стари, когато оголила

---

⁹ Утринна поща, бр. 160, 23 февр. 1928, с. 1; бр. 214, 26 юни 1928, с. 1; бр. 247, 6 юни 1928, с. 1; бр. 1414, 17 апр. 1932, с. 1.

се и натруфила, минава из улицата? Нима тя с удоволствие не констатира как всеки мъж втречено измерва оголените ѝ крака до над коленете, обути в тънък прозрачен чорап? Нима не изпитва самодоволство, когато види погледа да се хлъзга върху съвсем голите и ръце ѝ след това обърне шията ѝ, гола чак до гърдите? И тъкмо така оголилата се жена ще има повече обожатели и повече успех в любовта... В нейната голота и флирт мъжът чете повече залог и гаранция за задоволяване на своите желания.“ Накрая авторът, робувайки на консервативните си позиции, призовава

Годеници - 1905 г.

за по-голям контрол от бащите към своите дъщери, от мъжете към своите жени. По-често чрез пресата да се „бичува това зло, което кой знае докъде може да ни изведе“. И още ред мисли в смисъл контрол върху увлечените в по-свободната мода жени.¹⁰

Друг хасковлия през 1927 г. споделя за дамската мода: „Всички говорят за модата на жената, за слабостите на последната към модното и т. н. И много често жената със своите висулки, корсети, прекомерно тесни рокли, после широки и влачещи се по земята, сега пък къси чак над коленете; ръкави дълги чак до пръстите, после къси, след това съвсем без ръкави, пак дълги такива и т. н. Винаги в облеклото им трябва да има нещо оригинално, нещо неприлично, ако щете.“ А за мъжете споделя, че и те често се изкушават от модерното, стига да е такова, „па било неудобно и нехигиенично. Модни

¹⁰ Хасковска поща, бр. 876, 13 юли 1927, с. 2.

**Индустриалецът Стойчо
Марчев и съпругата му Кица,
началото на 20-те години**

станаха навремето си острите обувки. Всички се обухме в такива. Тези, които не знаеха какво нещо е мазол, причиниха си такива за спомен. Сега пък били на мода съвсем дългите панталони с къси палтенца... Нека си признаем и ние, мъжете, не стоим кой знае колко далече в това отношение от жените, щом сме склонни да слагаме по себе си безразборно най-непрактично и нехигиенично облекло и обувки, само защото били модерни“.¹¹

Да не забравим да споменем нещо и за обувката. Те са модерни, гъонови, от естествена кожа в различни варианти за мъже и жени, изработка на местните майстори - обушари. За да откликнат на модата за модерни обувки, още в началото на ХХ в. в Хасково започват да се отварят модерни обушарници. За да се утвърдят на пазара, модерните обушари рекламират на страниците на местния печат. Така откритата модерна обушарница на Щерю Николов в съседство с абаджийската чаршия през 1906 г. произвежда „най-модерни обувки, които по своята елегантност и здравина не отстъпват пред никоя обушарница“. Броят на модерните обушарски дюкяни в Хасково през 20-те години е 15 и само 4 дюкяна са на папукчий, които работят по стари, утвърдени още в миналото модели обуца, наречени щифале (високи обуца). Направени от гъон, те са предпочитани от младите мъже, защото са „кърцъклия като капитански чи-

¹¹ Пак там, бр. 905, 18 авг. 1927, с. 2.

зми (ботуши)“, тъй като когато се ходи с тях, те скърцат. Промисленото производство на гумени галоши, наречени „триъгълник“ и „патерсбург“, се внася от търговци и те се използват твърде много, особено в дъждовно време, когато трябва да се преминава по калните хасковски улици.¹²

Хасковската жена не остава назад от западния образец към тоалета да се прибави и чадър. Чадърът намира по-голям прием сред младите жени, които подражават на модните влияния. Почти всяка хасковлийка от буржоазно и интелигентно семейство носи чадър, различен според сезона. Запазени са чудесни образци на чадъри, които са с различни цветовете, с богата украса от ресни и дантели по периферията. Носенето на чадър не е толкова от необходимост, а стремеж към изисканост и интелигентност. Особено в празнични дни чадърът е задължителен към тоалета на всяка една богата дама. За това си спомня един хасковски съвременник от началото на ХХ в., когато описва как се празнува Великден. Обикновено това става на поляните в края на града, където се извиват кръшни хора, разказва той. Едва в по-късни часове, когато слънцето не пече така силно, на празника започват да идват по-тежките и богати фамилии, всички в нови облек-

**Младоженци - 20-те години
на ХХ в.**

¹² Нанчев, Й. Цит. съч., с. 32; Арнаудов, К. Цит. съч., с. 66; Съвременник, бр. 11, 9 дек. 1906, с. 1; РИМ - Хасково, отдел „Етнография“, арх. № 87, с. 20.

ла, прилично, а някои доста натруфени, жените напудрени, с отворени чадъри - пъстри и с висящи от тях като корнизидантели, с дълги дръжки, а краят им с украшения от топчета, кончета и др.¹³

Облеклото на хасковлии през Възраждането, след Освобождението, до средата на ХХ в. скъсва, макар и бавно завинаги с традиционното народно и се развива по пътя на универсалното за епохата европейско градско облекло. Пионери на тези нови тоалети в града още през втората половина на ХІХ в. са интелигенцията - учителите, младата търговска буржоазия, млади представители на различни градски слоеве, за да продължи да се налага през годините сред почти всички градски слоеве. Но до войните то трудно си пробива път. Формирането на облеклото от градски тип в Хасково е дълъг и сложен процес и е в зависимост от редица икономически, политически и културни фактори. Новото облекло се създава по образец на европейската мода, дошла тук още преди Освобождението. Европейската мода засяга в една или друга степен облеклото на всички социални кръгове.

Спазването на известни модни тенденции зависи от материалните възможности, образованието, социалния статус и естетическия вкус на всеки гражданин. Отживява завинаги времето на традиционната народна носия. През 30-те и 40-те години е трудно човек да срещне в града жени в дълги женски фусти, известни най-вече като „аладжи”. Това остава в миналото. Облеклото на хасковските жени през периода на буржоазното общество се превръща в нова историческа форма на градско облекло и е неделима част от българското градско облекло през този период. Новите поколения през годините възприемат изцяло европейската мода и според своите материални възможности следват нейния път на развитие. Промяната на облеклото е своеобразен белег за приобщаване към една по-напреднала култура и тя намира своята среда в Хасково, като се утвърждава трайно.

---

¹³ Арнаудов, К. Цит. съч., с. 66 - 68.

ГРАДИВО КЪМ ТРАКИЙСКОТО МЛАДЕЖКО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ. МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО „БЕЛОМОРЕЦ” В СМОЛЯН (1926-1928)

Таня Марева

Този текст е продължение на публикуваната в сборник „Тракия”, том XI, моя статия, посветена на тракийското младежко дружество „Родопска слава“ в Райково. Тя бе обещана приживе на Димитър Шалапатов, ревностен радетел на тракийското движение и негов изследовател в изконните земи на предците ни. На последователността и енергичната му дейност за опазване на паметта на тракийци дължим поредицата от сборници „Тракия”, издавани от хасковския филиал на Тракийския научен институт. Поклон пред паметта и делото на Димитър Шалапатов!

На 9 февруари 1926 г. се създава първото младежко тракийско дружество в Среднородопския край - „Беломорец” с център Пашмакли, дн. Смолян¹. Учредители са 15 ентузиазирани млади мъже: Тодор А. Чолаков, Петър Н. Белев, Васил Д. Пампоров, Петър Г. Табаков, Анастас п. Иванов, Анастас Ставрев, Никола Стоилов, Никола Д. Палагачев, Анастас П. Белев, Калин Тошев, Гого Г. Табаков, Янко Григоров, Дончо Н. Чолаков, Петър Р. Пампоров и Георги Лаз. Добрински. Всички са местни, грамотни, от известни

---

¹ Фонд 71К при ДА - Смолян. Документите на Младежко тракийско дружество „Беломорец” в Пашмакли (дн. Смолян) са открити през 1972 г. в хранилището на Градския народен съвет и след направена експертиза ценните материали са обработени и предадени на Окръжния държавен архив. Те са запазени благодарение на общинския чиновник Тодор Г. Дорков, член на същото дружество и радетел на тракийската идея.

смолянски родове, обвързани с борбите за независимост, с икономическото развитие, просветата и културата на града. Сбирката започва с изчитане на устава на Съюза на тракийските младежки благотворителни културно-просветни дружества при тракийската организация в България. Това е легална структура в държавата, учредена две години по-рано, през 1924-а, а въпросният документ е утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве със заповед на 5.І.1925 г.

В устава на тракийските младежки дружества са разкрити техните организационни цели и задачи. Стремещт е да се постигне идейно единство между тракийските младежи, организирани в благотворителни културно-просветни братства в името на: сплотяване и взаимно опознаване на членовете; поддържане у тях любов към Тракия; изграждане чувство на солидарност и взаимопомощ чрез морално и материално подпомагане на членовете и на бежанците от Тракия и т.н. Младежките дружества по места се образуват по съгласие на дружеството „Тракия“ в селището и действат под негов контрол. Редовни членове могат да са младежи от 15 до 30 години, като тези над 25 г. са едновременно и членове на дружество „Тракия“.

На учредителното събрание в Смолян председателстващият Тодор Чолаков представя като цели поддържане любов у младите към загубената по стечение на световни политически процеси Тракия, тясно свързана икономически с Родопите; противопоставяне на корупцията и моралната поквара в обществото; също и активна работа за умствено и физическо развитие на смолянските младежи. След разисквания събранието единодушно приема устава и взема решение за основаване на дружеството, именувано „Беломорец“ - в унисон с възжеленията на поколения родопчани за добър живот и успешни занятия в Беломорска Тракия. Избрани са ръководните органи, описани по устава. В управителния съвет влизат 5 души: Тодор Чолаков, Васил Д. Пампоров, Петър Н. Белев, Янко Григоров и Калин Тошев; в контролната комисия - Гого

Г. Табаков, Анастас П. Белев и Петър Г. Табаков. В архивния фонд на дружеството е съхранен „преброителен лист“² с гласове за всеки един от учредителите, за да се определи съставът на управителните органи според най-голямата подкрепа.

По устав утвърждаването на ново дружество става след представяне на протокол, скрепен със саморъчните подписи на учредителите, и съгласуване с местното културно-просветно дружество „Тракия“. Затова с писмо от 25 февруари с.г. от Тракийския младежки върховен съюз в София (ТМВС) изискват такъв съгласувателен документ. В същото съобщават, че печатът ще им струва 110 лв. По устав печатите на новоучредените тракийски младежки благотворителни дружества се изработват по образец от Централния комитет на ТМВС, с името и с местонахождението в околоръстната линия, в средата с емблема от разтворена книга и годината - в случая 1926-а, под нея две ръкуващи се ръце и дата на учредяване на съюза - 19.VIII.1924 г. Месец по-късно на новоучредените „беломорци“ в Смолян е съобщено, че уставът им е съгласуван. Изпратени им са печатът заедно с брошури устави по 4 лв., членски карти по 8 лв. и кочани с квитанции по 15 лв.³ Необходимо уточнение за нашия текст: членовете имат постоянни финансови ангажименти, включващи разходи за ежемесечен членски внос, за абонамент на дружествените вестници „Завет“ и „Тракия“, за закупуване на плакати, значки и разни пропагандни издания, общи средства за наеми на клубове и зали, за годишните задължения на дружеството към ТМВС и основното - даряване на средства за благотворителност.

***Печат на дружество „Беломорец“
на гърба на протоколната книга.***

ДА-Смолян, ф. 71к., оп. 1, а.е. 2

² ДА-Смолян, ф.71К, оп. 1, а.е. 6, л. 5.

³ Пак там, а.е. 6, л. 13; 18.

Изпълнени с ентузиазъм, но и отговорни към уставния ред, младежите „тракийци“ в Смолян осигуряват специална протоколна книга, прошнурована, преномерирана и подпечатана⁴. На първата страница е вписан учредителният протокол, скрепен с подписите на 15-те учредители. Съгласно устава същият протокол е представен в преписи на околийския началник Т. Петрунов, на Тракийския младежки върховен съюз и на дружество „Тракия“ в града. На 19 февруари с.г. е проведена среща на управителните органи на Младежкото тракийско благотворително културно-просветно дружество „Беломорец“ за разпределяне на длъжностите. За председател е избран Тодор Анастасов [Чолаков], за подпредседател - Васил Д. Пампоров (същият членува и в дружество „Тракия“), за секретар - Калин Тошев, за касиер - Петър Н. Белев, а Янко Григоров остава съветник. За председател на контролната комисия е избран Гого Г. Табаков, който от 1 април изпълнява ролята на дописник до печатните органи на тракийското движение.

За кратко време е подготвено и свикано първото редовно общо месечно събрание на дружество „Беломорец“. Проведено е на 21 февруари 1926 г. в основното училище на долната махала, т.е. в училищната сграда при черквата „Св. Георги“⁵. Единствен разгледан въпрос е прием на нови членове: младежите Петър Д. Даскалов, Георги Лазаров Таков, Стайко Петров, Петър Гавраилов, Никола Иванов, Георги П. Кенов, Георги Ив. Радков, Георги А. Чолаков, Бечо Василев, Христо Г. Палагачев, общо 11 декларирали желание за включване. С тяхното присъединяване дружество „Беломорец“ в Смолян надхвърля 20 човека и по устав са избрани още двама в управителното тяло: Стайко Петров за съветник и Никола Данчев за домакин библиотекар. В духа на националния призив за разширяване на тракийското движение до лятото на същата година още младежи са приобщени към благотворителната идея и дружеството в Смолян нараства до

⁴ Пак там, а.е. 2, л. 32.

⁵ Днес не съществува.

57 човека. Сред тях има и жени - съпруги, сестри и други близки родственички на записалите се в дружеството младежи. Един е спомагателен член - Васил Н. Кедиков от широколъшкото село Солища. Макар и с редовно членство има хора, на които работата или учението пречат да са активни с присъствие на срещите и в други дейности. Такива са занаятчията обущар Стайко Петров, който се отказва от мястото на съветник в управителния орган, учителят в Соколовци Христо Ф.[Филев] Табаков, ученикът в Художественото училище в София Анастас Петров [Стайков] и др. Съветникът Стайко Петров е заменен в дружественото ръководство от Петър Д. Даскалов, чиновник.

В трудните от икономическа гледна точка следвоенни години много от членовете на дружеството имат финансови проблеми и не могат да се издължават за членски внос и за другите дружествени разходи. По протоколни решения периодично различни хора са освобождавани от заплащане. Често младежите отсъстват от сбирките. И още един проблем възниква - тези младежи са обществено най-активните и се включват и в други подобни дружества и в различни обществени инициативи, изискващи лични разходи. От централното ръководство настояват за издължаване, а членовете са в затруднение. Така три месеца след основаването изборният за касиер заявява желание да напусне поста си поради трудностите при събиране на дружествените средства, но оставката му е осуетена. По причина на ширещата се всеобща бедност в Смолянско излиза предложение за основаване на взаимоспомагателен фонд към дружеството за случаи на безработица, болести, бедствия и пр. Прието е той да се формира от месечни вноски от 5 лв. и 20% от приходите от организираните дружествени вечеринки. Създадена е комисия за изработване на правилника му: чиновниците Янчо Григоров и Петър Н. Белев и Георги Н. Пампоров, застрахователен агент. На редовно общо събрание на дружеството, проведено на 13 юни с.г., този правилник е утвърден.

Въпреки колебливите първи стъпки относно присъст-

вието на членовете на сбирките и неуредените финансови въпроси тракийското младежко дружество „Беломорец“ се заема с различни организационни задачи и дейности. На 21 март 1926 г. заедно с дружество „Тракия“ и с военните е организиран общ молебен за годишнината от превземането на Одринската крепост. По същия повод на 28 март от своя страна младежите тракийци правят панихида за падналите там български герои.

Ръководството на дружество „Беломорец“ съставя проектобюджет на стойност 9400 лв., който е подложен за гласуване и приет на общо събрание на 4 април. Взето е решение за наемане на стая на първия етаж в къщата на Костадин Милушев за клуб и читалня на дружеството, поддържан съвместно с дружество „Тракия“ в града. Клубът ще се ползва свободно от гражданите по специално разписан правилник. Месечният наем възлиза на 250 лв., като 150 лв. се заплащат от бюфетчика, а по 50 лв. - от двете дружества. На 14 април е обявена подписка за събиране на книги за библиотеката и е определена комисия за целта: Янко Григоров, Петър Н. Белев, Петър Г. Табаков. Тези дейности съвпадат с общотракийската агитационна седмица, насочена към разширяване на дружествата с призив за привличане на нови членове и още абонати на съюзния вестник на ТМВС „Завет“. Препоръката на върховното ръководство е да се използват агитационни дни в навечерието на великденските празници.

На 30 април 1926 г. управителното тяло на дружество „Беломорец“ посреща представители на учреденото в съседното село Райково Младежко тракийско благотворително дружество „Родопска слава“⁶. Пристигат председателят Костадин Харитев, секретарят Коста Руменов и още двама от управителното тяло. Провежда се среща с цел подготовка на съвместна агитационна седмица в района. Посочени са членовете от двете дружества, които заедно да посетят и ор-

---

⁶ Марева, Т. Градиво към тракийското младежко движение в България. Младежко тракийско дружество „Родопска слава“ в Райково /1926-1934/. - Тракия, т. XI, с. 225 - 247.

ганизируют младежите в околните селища Левочево, Чокманово и Устово. Това са места с активни македоно-одрински организации до 1912 г., т.е. там има благоприятна среда за разпространението на идеите на тракийското движение. За посещенията са определени: в с. Левочево - Петър Даскалов и Янко Григоров от смолянското младежко тракийско дружество, заедно с Коста Руменов и Борис Василев от райковското дружество; в с. Чокманово и Устово - Тодор Чолаков и Петър Белев от Смолян и Хараламби Данаилов и Атанас Папратилов от Райково. Младежко тракийско благотворително дружество е образувано само в с. Чокманово. Констатирано е, че в другите две населени места младежите вече членуват в дружествата „Тракия“⁷.

Съвместна дарителска акция на двете тракийски дружества в Смолян за Великден през 1926 г. събира близо 2000 лв. от 78 човека. В благодарствен списък са посочени поименно дарителите и сумите. Най-голям благодетел с 300 лв. е Борис Балькчиев, предприемач от София, развиващ дърводобивен и дървопреработвателен бизнес, следван от няколко административни началници с по 50 лв. Преобладават дарения по 20 и 10 лв., но има и такива по 5 и 6 лв. - напълно обяснимо за беден край като Родопите⁸.

Дарителски списък е съставен и за първите книги, карти и картини, поставили начало на обществената читалня към дружеството⁹. Най-щедър е застрахователният агент Георги Н. Пампоров, член на младежкото дружество, който, въпреки че има лични финансови затруднения към момента, дарява 14 книги, две карти и газена лампа. Открояват се младежите тракийци Калин Тошев и Тодор Дорков с по 12 книги. Райчо Данчев, председателят на дружество „Тракия“, е дарил 10 книги. Единствената жена дарителка записана тук е г-ца Рада Капосузова/ Капсъзова. В съставените по-късно описи

---

⁷ Тези сведения са налични в архива на Райковското младежко тракийско дружество: ДА - Смолян, ф. 469К, оп. 1, а.е. 3, л. 3-5.

⁸ ДА-Смолян, ф.71К, оп. 1, а.е. 6, л. 8

⁹ Пак там, а.е. 7, л. 35-36.

на обществената библиотека на тракийските младежи могат да се проследят книгите по съдържание - има класически произведения като Омировата „Илиада“, художествена литература за малки и големи, религиозни четива, патриотични книги като „История на Македоно-одринското опълчение“, учебници като „Землеописание“ и „Обикновена история“, доста полезна книжнина за модерното стопанство и т.н.¹⁰

През април 1926 г. е отправен призив за общотракийски протест за противопоставяне срещу ратифицирането на турско-българския договор за приятелство¹¹. От дружествата по места спешно се изискват протестни телеграми и масово присъствие на подготвяния Втори редовен конгрес на ТМВС с надлежно упълномощени представители. Смолянските младежи решават да изпратят Анастас Петров с гласувани 1000 лв. разходни средства и Петър п. Михалев - със 700 лв. За тази цел на членовете е определена извънредна вноска по 30 лв. Първоначално насроченият за септември в Нова Загора конгрес е отложен и проведен в Харманли в края на годината. Избраните от Смолян младежи „беломорци“ нямат събрани средства за участие. По настояване на дружество „Тракия“ в града, тъй като това е първият конгрес, на който редовно учреденото дружество в Смолян ще бъде представено, в Харманли е изпратен дружественият секретар Калин Тошев, чиновник по професия. Той получава право на 800 лв. за разходи, като изтегли сумата от общинския бюджет срещу гаранция от дружеството. Делегатът има поръчение да настоява пред конгреса определената годишна вноска за дружеството към върховното ръководство в размер на 2000 лв. да бъде намалена.

В първия тримесечен отчет на дружество „Беломорец“ за периода февруари-април 1926 г. са посочени 41 действителни членове, от тях 3 жени, 1 спомагателен. Петима са

---

¹⁰ Пак там, а.е. 4, л. 40.

¹¹ Това е т. нар. Ангорски договор, спогодба за приятелство и сътрудничество между България и Турция, подписана на 18 октомври 1925 г. в Анкара (тогава Ангора).

освободени от членски внос поради бедност, а на един е отпусната парична помощ. За дейност са отчетени добре организираната и широко посетена от гражданството съвместна вечеринка с дружество „Тракия“ по време на великденската агитационна седмица; съставяне на комисия за дарения на книги за библиотеката; участие в продажбата на билети за томбола на тракийския околийски комитет, откриването на клуб с читалня в града. Съвместно с младежкото дружество в Райково е учредено такова в Чокманово и е посетено Левочево, където не е основано младежко дружество. Младежите „беломорци“ разполагат освен с помещението за клуб и със стая в училището при храма „Св. Георги“ за канцелария. Чрез дарения са набрани 95 тома книги за библиотеката, имат още 19 движимости - мебели, принадлежности и предмети¹². В бланковия отчет към ТМВС от 5 юли 1926 г., подписан от председателя Тодор Атанасов и секретаря Калин Тошев, е проследим социалният състав на Младежкото тракийско благотворително дружество „Беломорец“ в Смолян: общо 57 членове, 48 мъже и 9 жени. 23 са чиновници, 26 работници, 1 земеделец, 3 занаятчии (по всяка вероятност 4 от жените са домакини и не е посочено занятието им). Само един е неграмотен. Абонатите на съюзния орган - вестник „Завет“, са 23¹³.

По устав общосъюзният празник на тракийското движение се отбелязва на 19 август, когато е обявено Преображенското въстание. Младежите в Смолян решават честването на 23-годишнината през 1926-а да бъде съвместна проява с членовете на дружество „Тракия“. Прието е да се празнува в неприсъствен ден, на 22 август, неделя. За падналите герои в Преображенското въстание да бъде отслужена панихида в черквата „Св. Дух“ в Горно Смолян, разположена в близост до казармата, кметството и други институции. Членовете на дружеството, облечени празнично, с парадни калпаци - родопски гугли, са приканени да се съберат в 6 ч. сутринта в

¹² ДА-Смолян, ф. 71К, оп. 1, а.е. 5, л. 6-7.

¹³ Пак там, а.е. 6, л. 9.

клуба и под строй със знамето да отидат до храма. Набелязана е задачата да се направи „снимка на членовете“ след службата, което е изпълнимо. Тодор Данчев [Палагачев], музикант и фотограф, е член на дружество „Беломорец“, а седмица по-късно по декларация е приет още един музикант и фотограф - Атанас Тодоров Керетчиев-Даракуля. За съжаление засега такава снимка не е открита. Вечерта „тракийци“ организират литературно-музикална програма с вход свободен и събиране на волни пожертвования от гражданите. На последвала редовна сбирка на дружество „Беломорец“ при докладването на разходите за празника като разчет на младежкото дружество са посочени следните пера: за наем на Военния клуб за вечеринката - 300 лв.; за диригента Шопов, който е и режисьор на програмата - 200 лв.; за отпечатване - 200 лв.; за кордела на знамето - 20 лв., общо 720 лв. Средствата са покрити с постъпленията от вечеринката. Дружество „Тракия“ е дало почерпка за официалните лица и гостите от Райково. Направен е разход от 800 лв., една четвърт от който трябва да разплати младежкото дружество. Да добавим и това, че двете тракийски дружества в Смолян имат общо знаме, закупено с дарителски средства, на стойност 628 лв. По устав „дружеството има знаме от червен плат, с краска изгряващо слънце в средата, отдолу разтворена книга, под нея датата на основаването, а наоколо името на дружеството и местонахождението му“¹⁴. За съжаление знамето на смолянските „тракийци“ не е запазено.

В края на 1926 г. с настъпването на зимата ентузиазмът към дружествените срещи съществено спада и на официално насроченото общо събрание на 28 ноември 1926 г. отсъстват 37 човека, някои без причина, както е отбелязано в протоколната книга. Но най-активните продължават да поддържат тракийската кауза и за Никулден от честитки при именници за благотворителност са събрани 107 лв.¹⁵

Призивът „здрав дух в здраво тяло“ е всеобщ за дружест-

---

¹⁴ Пак там, а.е. 1, л. 29.

¹⁵ Пак там, а.е. 5, л. 11.

вения живот на интелигенцията в България през 20-30-те години на ХХ век. В такава посока е решението на тракийските младежи в Смолян да учредят футболно дружество „Родопец“, с което се поставя начало на този спорт в района. Публично оповестяват този акт в началото на 1927 г. Записани са около 30 членове, всички от тракийското младежко дружество „Беломорец“. За негов председател е избран Петър Г. Табаков и за капитан на отбора - Георги Лаз. Добрински¹⁶.

По почин от други места в страната в началото на 1927 г. сред членовете на смолянските тракийски дружества се заражда идеята за изграждане на „Дом-паметник“ на тракийци, за да се помни делото на предшествениците борци за освобождение. На 9 януари на съвещание на настоятелството и контролния съвет на дружество „Беломорец“ това е обсъдено и дотогавашният председател Тодор А. Чолаков е избран за делегат в строителния комитет на същия. Въпросният комитет започва да действа експедитивно и амбициозно. В архива на Градския общински съвет се намира следа за писмо от 14 март 1927 г. с искане на право за безвъзмездно добиване на камъни за градежа от общинската кариера в местността Беклийца, северозападно от черквата „Св. Георги“. Следващото искане на строителния комитет за тракийски дом е от 16 март е молба за отстъпване на „200 кв.м общинско място до площада в долната махала“. По приложения проект общинските управници констатираат, че замислената сграда е монументална и с голямо обществено предназначение. Затова на 27 март 1927 г. е дадено разрешението за 200 куб. м материал¹⁷.

Тези мащабни строителни замисли се случват в обстановка, при която смолянските младежи „тракийци“ губят голяма част от членовете си. На общо събрание от 23 януари 1927 г. се посочва големият брой неотчетени членове - от общо 58 човека 37 не са платили вноските за повече от 5 ме-

¹⁶ Родопс, год. VI, 1927, бр. 1, л. 6.

¹⁷ ДА-Смолян, ф. 11К, оп. 1, а.е. 16, л. 36 гр.

сеца. По финансовия разчет на секретаря Калин Тошев е посочен значим дълг на стойност 1147 лв.: за съюзния празник на Преображение Господне на дружество „Тракия“ се дължат 200 лв.; за наем за клуба читалня на хазяина Костадин Милушев - 150 лв.; за недобори по дружествените вноски към ТМВС - 668 лв.; за абонамент на вестник „Тракия“ - 129 лв.

Успоредно с действията за изграждане на тракийски дом в Смолян възниква сериозен въпрос пред местните дружества. Помещението на клуба читалня е превърнато в кръчма и е невъзможно общото ползване. Решението е да се покани бюфетчикът да освободи помещението и наемът да остане изцяло за сметка на тракийските дружества. Това не се случва и по-скоро тракийските дейци затварят обществената читалня.

На 19 април 1927 г. управителните органи на дружество „Беломорец“ заседават за съставяне програма за ежегодната агитационна седмица. Отчита се слаб интерес сред младежите за записване на нови членове. Поради отсъствие от града на много голяма част от действителните такива не се предвижда организиране на вечеринка. Отбелязват Великден със свикване на организационно събрание на 24 април от 12 часа, отворено за гражданството, на което Васил Д. Пампоров, вече като секретар на дружество „Тракия“ изнася сказка за стремежите на тракийската младеж.

На общо събрание, проведено на 26 юни 1927 г., се отчита голямо намаляване броя на членовете в дружеството при дължим облог към върховното ръководство от 2000 лв., което е отхвърлило отправеното искане за намаляване на сумата на 500 лв. Решено е членският внос да се вдигне на 20 лв., да се закрие взаимоспомагателната каса и по този начин да отпадне вноската за нея. За повдигане духа на тракийците младежи и привличане за каузата на още членове на 10 юли 1927 г. е проведено общо гражданско събрание в училището при черквата „Св. Георги“. Поканен е да говори Хараламби/Ламби Данаилов /баща на големия актьор Стефан Дана-

илов - б. р./ от райковското младежко дружество, районен представител на ТМВС и известен като завладяващ оратор. Словото му на тема „Нашата задача“ разглежда целите на тракийските младежи и необходимостта от подобно общонародно движение. След него взема думата околийският началник Ан. Бояджиев, който се изказва с благодарност към общественополезните дейности на тракийските дружества в града.

През лятото на 1927 г. Върховният съвет разпраща призив за дружествено празнуване на 2 юни, Ден на Ботев, както и покана към младежите тракийци от цялата страна масово да се присъединят към общонародните чествания във Враца. Друга национална инициатива в този период е провеждането на III редовен конгрес на ТМВС във Варна от 14 до 16 август с.г. Същевременно е предвидено освещаване на знамето на тракийските младежи във Варна, което при заявки да прерасне в общо освещаване на новоиздадените дружествени знамена от страната. Поканата за конгреса завършва с думите: „Нека нашето съществуване се почувства и гласът ни се чуе от Черно до Бяло море.“ От Смолян като делегати на дружество „Беломорец“ са изпратени Гого Табаков и Калин Тошев, общински чиновници, а като гост - занаятчията общущар Стайко Петров. На конгреса във Варна дружеството в Смолян е обложено със 700 лв. към ТМВС за 1928 г.

В съхранените до наши дни архивни документи за дейността на Младежкото тракийско благотворително дружество „Беломорец“ има аналитичен отчет за 1927 г. от 23 януари, когато е избрано ново настоятелство, до 15 септември¹⁸. Предназначен да се представи на общо събрание с цел обсъждане на „дружната изминала и бъдеща работа за постигането на идеалите, които Тракийския младежки съюз гони“, отчетът е подготвен от петчленно настоятелство в състав: Петър Н. Белев - председател, Петър Д. Даскалов - подпредседател, Калин Тошев - секретар, Никола Данчев - касиер и Тодор Ан. Чолаков - домакин библиотекар. В дружеството

---

¹⁸ ДА-Смолян, ф.71К, оп. 1, а.е.5, л.7-8, 22.

членуват 25 души, само мъже. Представен е анализ на социалното им положение: „работници - 5; земеделци - 1, ученици - 1, музиканти - 1, чиновници - 15, занаятчии - 2”. Те са грамотни хора, сред които преобладават с прогимназиално образование - 13, следват ги 8 човека с основно образование, 1 със средно, 2 с непълно средно и един с незавършено висше образование. Председателят и управителното тяло смятат дейността на младежкото тракийско дружество в Смолян за посочения период за незадоволителна. Основна причина е „отсъствието на членовете от града, били са из България, където са търсили прехраната”. Отчитаният организационен период е по-къс, само 7 месеца и половина. Развитието на дружествения живот се спъва и от незаинтересованост към каузата и забавена отчетност на някои от членовете на управителните органи. Посочено е, че в този период дружеството е разполагало със стая в училището в долната махала за канцелария. В същата махала за два месеца под наем е ползвано помещение, обзаведено като читалня. За съжаление след това собственикът го преустройва в кръчма и общополезната дейност на младежите тракийци да се поддържа читалнята е преустановена. А наличният фонд е впечатляващ - 165 книги и брошури, събрани изключително с дарения, както и получавани по абонамент 5 списания и 5 вестника. За този период са проведени две организационни събрания с отворена покана към гражданството. За благотворителност са отпуснати 481 лв. от дружествената каса за закупуване на детско костюмче за великденските празници, дарено на сираче. За особено важна се счита проявата да се организира и проведе „манифестация до с. Райково, където дружеството е участвало в осветяване на знамето на тамошното младежко дружество „Родопска слава”. Това се случва на 20 юли 1927 г., когато по стар стил е честван храмовият празник Св. Неделя на горнорайковската черква. За тържествата излиза обява покана в „Пашмаклийски окръжен вестник“, в която се упоменават очакваните високопоставени гости - Н.В. Царят, официални лица от окръжните държавни администра-

ции, представители на върховната тракийска организация и на всички тракийски дружества в окръга¹⁹. Дружеството е изпратило двама делегати и един гост на III редовен конгрес на ТМВС във Варна и двама гости на официалната церемония по освещаването на знамето на пловдивското тракийско младежко дружество, които са присъствали и на конгреса на тракийската организация, проведен по същото време там.

В главната протоколна книга с дата 9 октомври 1927 г. е отразено второто годишно общо събрание. То е важно за историята на Тракийското младежко благотворително дружество „Беломорец“ в Смолян, защото взема решение за обединение на двете тракийски дружества в града, за което следва да се поиска разрешение от върховното ръководство. Този акт е продиктуван от затрудненията по финансови причини, отсъствието или незаинтересоваността на членовете и най-вече - заради съвместното организиране и изпълнение от „тракийци“ на повечето от плануваните дейности.

През ноември 1927 г. тракийските дружества в България, включително и младежките, получават призив от върховните ръководства да бъдат легализирани чрез т.нар. частни устави. Съставени на основа съответните типови устави, те носят името и местоположението на съответното дружество, датата на приемане от общото събрание. Утвърждават се от Министерство на вътрешните работи и на народното здраве и се докладват на окръжните управители и околийските началници. Изискването е обвързано с приетия през 1922 г. закон за задължителното регистриране на дружествата. Причината е Ньойският договор и свързаната с него забрана за създаването на военни или подобни на тях организации, откъдето и изискването правилниците за учредяване на сдружения да се утвърждават от министъра на вътрешните работи. Въпреки решението за обединение, частният устав на дружество „Беломорец“ е приет на заседание на общото събрание на 6 декември 1927 г. Изпратен е на 14 декември до министерството в София и утвърден на 28 декември. Влиза

---

¹⁹ Пашмаклийски окръжен вестник, год. III, 15 юли 1927 г., бр. 14, с.4.

в сила от 1 януари 1928 г.²⁰ През декември се решава да се преместят книгите за създадената от младежите тракийци обществена читалня в заведението на Гаврил Д. Капасъзов, ако и то не се превърне в кръчма.

Последният протокол, вписан надлежно в протоколната книга на дружество „Беломорец“ в Смолян, е от 11 март 1928 г. В него е отразено проведеното при отсъствието на много от членовете общо събрание, председателствано от Петър Вълчев²¹. Представено е окръжно на ТМВС за разпространение в чест на предстоящия Ден на Тракия на значки, картички и други агитационни материали. Създадена е комисия за изпълнение на задачата в състав Гого Табаков, Петър Д. Даскалов и Стайко П. Харбалиев. Те са натоварени и с отговорността да работят съвместно с такава комисия на местното дружество „Тракия“ за подобаващо отбелязване на празника в града. На събранието с тайно гласуване е избран нов член на управителното тяло. В ръководството отново влиза Тодор Анастасов Чолаков, първи председател при учредяване на дружеството, който заменя секретаря Калин Тошев. По тази причина на 18 март 1928 г. е съставен акт за приемане-предаване²² между двамата, в който е посочен подробния опис на архиви и други предмети, принадлежащи на дружеството: протоколна книга - завършена; по един изходящ и входящ дневник; подшити 6 тома дела за изходящи и за входящи писма за годините 1926, 1927 и 1928; правилник за взаимоспомагателна каса; списък на дарители на книги; печат и знаме.

На 22 март 1928 г. новият секретар на дружество „Беломорец“ Т. Чолаков подготвя покана за замисленото от ръководството тържествено шествие по повод Деня на Тракия: на 25 март с дружествени фуражки или по изключение с родопски гугли да се съберат за манифестация, присъствието е задължително за всички организирани тракийски младежи

---

²⁰ ДА-Смолян, ф. 71К, оп. 1, а.е. 6, л. 18.

²¹ Пак там, а.е. 2, л. 31гр., 32.

²² Пак там, а.е. 7

в града²³. Но главният въпрос за обсъждане стои отворен - може ли да съществува самостоятелно дружество „Беломорец“? Решението на ръководството от 29 април с.г. е да няма сливане и да се издължат на местното дружество „Тракия“ за Деня на Тракия със сумата от 500 лв. Тогава обсъждат и предстояща задача за залесяване на празни места в града с акации и борчета²⁴. Обаче общото събрание от 29 юли 1928 г. взема обратно решение - да се пристъпи към обединение: „По организационни причини дружеството преминава изцяло към редовете на благотворително дружество „Тракия“. И понеже то от днес престава да съществува, то всички книжа деловодни и счетоводни, инвентарни предмети и налични парични суми да се предадат на дружество „Тракия“ като дружеството да ликвидира всички свои вземания и давания”²⁵. На следващия ден -30 юни, всички присъстващи в града редовни членове на Младежкото тракийско благотворително дружество „Беломорец“ в Смолян удостоверяват с подпис личното си мнение за бъдещето му. От общо 18 посочени членове повечето се подписват за сливане, само учредителите Петър Белев и Петър Табаков са против, а 5 човека трайно отсъстват от града. Документът е удостоверен от председателя Петър Вълчев, секретаря Тодор Чолаков и скрепен с печата на дружеството²⁶.

Последният документ на дружество „Беломорец“ в Смолян е от дата 1 април 1930 г. - акт за предаване на библиотеката и документи на дружество „Тракия“ в града²⁷. Освен документите и няколко снимки са съхранили паметта за „тракийци“ в Смолян. Те са предадени във фонда на Държавния архив през 1972 г. от Шина Данчева, членувала в младежкото дружество и по-късно омъжена за Райчо Данчев, председател на дружество „Тракия“ в Смолян.

---

²³ Пак там, а.е. 7, л.37.

²⁴ Пак там, а.е. 4, л. 1.

²⁵ Пак там, а.е. 4, л. 1 гр., 2.s

²⁶ Пак там, а.е.5, л. 7.

²⁷ Пак там, а.е. 4, л. 40.

За сравнително краткото си съществуване в самостоятелно дружество младежите „тракийци“ от Смолян се заемат с няколко значими дела, които оставят диря в обществения живот на града. Основават една обществена библиотека за модерна обнова, стават част от групата, поставила темелите на обществена сграда - по-късно доизградена като дом на читалището, обогатяват културния живот на града със сказки и вечеринки, основават първия футболен клуб в Смолянско и т.н. Най-ревностните последователи на каузата продължават да действат активно като членове на дружество „Тракия“ и като благотворители. Голяма част от тях се приобщават към градежа на читалището.

**Ръководствата на дружествата „Тракия“ и „Беломорец“
изпращат тракийски функционер след посещение в Смолян,
18 февруари 1928 г. ДА-Смолян, ЧП 260-4.**

Тракийски празник в Смолян [1926 г.] ДА-Смолян, ЧП 260-6.

Представители на тракийските дружества в Смолян, Райково, Левочеве, Устово, Славейно на съюзния празник Преображение Господне, 1928 г. ДА-Смолян, ЧП 260-7.

**Тракийски празник в Устово, на който присъстват
представители от дружествата в Родопите, 1928 г.
ДА-Смолян, ЧП 260-10.**

КРАЕЗНАНИЕ

ТАМ, ОТКЪДЕТО ЗАПОЧВА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА *Вълче поле - селото с недописана история*

Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър)

**Първото българско селце, в което българските войници
влизат на турска територия преди началото
на Балканската война - Вълче поле
Снимка: авторът**

През 2023-а се навършиха 110 години от разорението на тракийските българи, при официалните чествания отново се преповтарят само известни събития. За пореден път се подминава трагедията на малките селища, сред които е и изгореното село Вълче поле или Курткъой, както се е наричало в миналото. Затова целта на настоящата публикация е да обърне внимание на неговата история, защото то е първото българско село, в което влизат нашите войници на турска територия, и от тукашния връх Курткале (днес Шейновец)

започват епохалните битки на Балканската война. Когато за първи път посетих селото през март 2017 г., обстановката беше тягостна: безлюдни улици и занемарени къщи, тук-там се мяркаше някой изоставен български старец или тумба от безпризорно скитащи цигански деца. В селото още има паметници и плочи на герои, които са пазели границата на България, но тяхната история е забравена или поне изглежда, че никой не се интересува от нея.

Балканската война от 1912-1913 г. е преломно и трагично събитие в нашата история. Тя е естествено продължение на съпротивата на българския народ за отхвърляне на несправедливите решения на Берлинския договор, наложен от Великите сили след Освободителната Руско-турска война от 1877-1878 г. По силата на тези решения село Вълче поле е било върнато в пределите на Османската империя. За съжаление възделенията за национално обединение не получиха своя завършек през Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Но тогава още никой не е подозирал за тези „национални катастрофи“, които щяха да пречупят гръбнака на голяма част от българското землище, което се простираше в Османската империя от Източните Родопи до Мала Азия.

По това време българският народ от двете страни на границата живее, образно казано, в „трепетно очакване“, а българското главно командване извършва стратегическа военна подготовка. След сключването на политически съюз между балканските държави за война срещу „турците“, в Хасковския край, на чиито гранични територии се предвижда разгръщането на началните военни действия, се вземат строги мерки за наблюдение и охрана на държавната граница. Според изследванията на д-р Красимира Узунова още на 17 септември 1912 г. с разпореждане № 996 на щаба на действащата армия до командира на сборната конна бригада се заповядва да се заеме с. Ярджилик (Малко брягово) на югоизток от гр. Харманли, като се държи под наблюдение установената линия с. Корашлии (Славяново), с. Козлудере

(Орешец), с. Диниклии (Лозен), с. Хебибчево (Любимец). Много преди обявяването на мобилизацията командващият Втора армия има за задача под формата на военни учения да прикрива придвижването на основните сили и да не позволи на турската кавалерия изненадващо да проникне в долината на р. Марица.¹

Така на 19 септември 1912 г. по заповед на министър на войната в района на Харманли започва съсредоточаването на частите на 1-ва отделна армия, включваща 1-ва Софийска дивизия, 10-та сборна дивизия и придадения към тях хасковски отряд. Строго забранено е обаче навлизането в турска територия, независимо от плановете за нападателна война.²

Според спомените на ротмистър Светослав Акрабов от Пловдивския 3-ти конен полк тяхната част потегля от Пловдив и с товарен влак от гара Филипово пристига на военно учение край Харманли. *„След пладне бях позадрямал в палатката си. Изведнъж стана раздвижване, тичане насам натам, чуваха се възклицания, една глъчка, която се превърна в голямо буреносно ура! Моят ординарец, който се въртеше около палатката, веднага се втурна при мен и със сериозно лице извика „мобилизация“. Изскочих от палатката. Войниците са също въодушевени. Моцно българско „ура“, неспирно се носи по биваците на всички полкове“.* Още през нощта срещу 18 септември 18-та конна бригада получава заповед да достигне с. Бисер (Ярджали) и да доближи линията Корашли-Хебибчево, като влезе в тясна връзка с 8-а погранична рота при с. Урумкьой. Когато ешелоните на Втора армия заемат изходни позиции, конната бригада се измества към с. Корашли за охрана на фланга на пехотните части.

Настъпва решителният момент за навлизане в турска

---

¹ Узунова, Красимира. Хасковският граничен район в подготовката и началото на Балканската война 1912-1913 г. - В: сборник „90 години Балканска война“, Кърджали 8-9 октомври 2002, с. 380.

² Пак там, с. 381.

територия. „Трябваше да се промъкнат смелчаци в тила на турските отбранителни постове и застави, и за това се взе решение едно отделение да се промъкне през нощта срещу 5 октомврий в близкото крайгранично българско село (става въпрос за сегашното Вълче поле, б.м.) и като заеме с упорита съпротива селската черква, да всее смут в тила на турците. Към полунощ отделението успя да се промъкне в селото и, невидяни от никой, навлязоха в църквата. Мъчителни часове на очакване. Войниците трескаво работят да приспособят храма за отбрана. Очите на изписаните светци кротко ги наблюдават. Отдельонният командир усърдно търси да намери входът, от който започват извитите тесни каменни стълби, водещи за камбанарията”.³ На тази историческа черква, изиграла такава важна роля в първите дни на войната, ще се спрем по-подробно нататък в изложението.

Започва мъчителното очакване на сигнала за военните действия. На 5 октомври призори командирът на 8-ма пехотна дивизия генерал-майор Д. Кирков получава задача да премине турско-българската граница и да настъпи по двата бряга на р. Марица, като заеме гара Мустафа паша и селата Мезек, Караба (Петрота-Орестиада) и Лефке, като овладее склоновете на Източните Родопи. Първи започват бойните действия частите на 30-ти пехотен полк, чиито войници са служили в пограничните дружини и познават добре терена.⁴ Тук на преден план изпъква споменатият вече връх Куркале (Шейновец), като най-високото естествено защитено място в околността. Неговото стратегическо значение е оценено още в древността, за което свидетелстват и останките от крепостна стена. Точно там, на седловината, турският пост и заставата са свързани с постоянна телефонна връзка с ротата в с. Курткьой (Вълче поле) и с Мустафа паша (Свиленград).

---

³ Акрабов, Светослав. Спомени. - В: Загинали за родината. С., 1942, кн. 7, с. 11-12.

⁴ Узунова, Красимира. Хасковският граничен район, цит. съч., с. 382.

В деня на нападението в заставата на връх Курт кале има 100 войници и две роти. Командирът на полка Петър Рашков решава да атакува с Втора пехотна дружина, включваща 5, 6, 7 и 8-ма пехотна рота под командването на майор Иван Стефанов. Към тях се присъединяват 9 и 10 пехотни роти от дружината на майор Петър Топкаров и един тежкокартечен взвод. Съотношението на силите е 3:1 в наша полза, като се разчита на положителен ефект за сломяване на бойния дух на противника.⁵ По това време връх Курткале е с отвесни и непристъпни склонове от юг и северозапад, на места изгорени от противника за разчистване на обзора, а към средата е опасан с полуразрушена стена, останала от римско време. Върхът обхваща площ около 1200 кв. м, достъпен само по една пътека, като на билото се намират землянки за бойни и хранителни припаси, както и жилище за граничарите от заставата.

Овладяването на родопския гребен започва още на 4 октомври вечерта, без да се навлиза в турска територия. Изкачването тръгва от Малко градище с опитни водачи, като войниците оставят раниците си в селото.⁶ На 5 октомври призори 7-а пехотна рота под командването на капитан Георгиев достига на 200-300 крачки от турския пост на седловината към върха. Независимо от предпазните мерки, турските постови кучета разкриват навлизането и противниковите граничари откриват огън. Благодарение на устремната атака обаче само за 40 минути Курткале пада в български ръце. При овладяване на граничното било загиват 15 и са ранени 24 български войници. Оцелелият противник се оттегля към с. Курткьой (Вълче поле), където има помощна рота към заставата с около 50-60 войници. В същото време 5-та пехотна рота овладява връх Чадър тепе, а 8-ма пехотна рота - гребена на Острите камъни.⁷

---

⁵ Узунова, Красимира. Хасковският граничен район, цит. съч., с. 382-383.

⁶ Пак там, с. 383.

⁷ Пак там, с. 383-384.

Местна легенда разказва, че по време на атаката турският гарнизон се бил укрепил на недостъпно място в планината близо до връх Шейновец. Българските войници многократно атакували турците, но предводителят им бил застанал между две скали и успешно отбранявал позицията, като прострелвал всеки осмелил се да излезе в атака. Турчинът имал петзарядна карабина и след всеки 5 изстрела сменял пълнителя. Скоро това било забелязано от смел български войник, който издебнал смяната на пълнителите, изтичал до скалите и успял да промуши турчина с щика си. Така позицията била превзета.

Османските войници, които отстъпват в своя територия към турската застава Курткьой, (Вълче поле), попадат на нова изненада и в така да се каже „курткапан” - вълчи капан. Когато откъм Курткале най-напред гръмва първата пушка, предварително навлезлите в турската зона и прикритите в черквата на с. Вълче поле доброволци са в готовност. В записките си ротмистър Светослав Акрабов от пловдивския 3-ти конен полк отбелязва: *„Войниците заеха позиции по прозорците. Не се мина дълго време по цялата погранична линия започна пукотевица. Селските псета силно залаяха и из селото започна да се чува глъч. Църковният двор немаше ограда. Неиде из селото пламнаха, но скоро загаснаха лампи. Затреця. Бурни залпове, тътнеж, безкрайно ехо изпълниха доловете. Започна да се чува протегнат дружен вик „ура”, който заглъхваше в нощта. Един от войниците като стрела изтича по стълбите, водещи за камбанарията, и като сграби в ръцете си въжето, залюля с всичката си сила селската камбана. Гръм и камбанен звън разтърсиха околността. Няколко кушуми прелетяха през камбанарията. Турските часови, които пазеха спящите по къщите турски войници, първи откриха огън по камбанарията. Те стреляха отдолу.*

Войникът, прикрит в камбанарията, лудо задърпа въжето на камбаната. Воят на камбаната се смеси с честите пушечни залпове и неразбрани човешки викове. По върхо-

вете на планината пламнаха пожари. Това бяха турските погранични постове. Руменият зрак на изток се разля широко и слънцето чаровно смаяно и строго се яви на небото, право срещу бълващата огън света сграда. Тогава българите от селото грабнаха пушките и встъпиха в борба с потеснителите. Чинеше ми се, че тая светкавична борба, тоя могъщ камбанен зов, грохотът на оръдията, картечниците и пушките, събудиха полето, долините, земята по течението на Марица и Гунджа. Цялата българска земя да възвести борбата за свободата на роба. Започнатата неравна борба се превърна в стихия. Разливат се ехтежите, носят се далеко, потъват в усои и гори, и зоват, подканят, заклеват за вихрен полет, час по-скоро да се унищожи врага, да се спечели победата. И целият глух западен свят да чуе героизма на българският войник, да чуе започнатата неравна борба. В бурните отсечени залпове, в клокотенето на картечниците гинат синове на земята, що ги е откърмила. Гори крайнината на селото. Пушечните гърмежи стават по-редки. Боят продължава далеко на север и юг. Към пладне селото е вече освободено. Границата е преминалата. Камбаната отново тържествено забива, за да възвести свободата.

Цялото село изпълни църковния двор. Сияющи и тържествуващи, селяните посрещнаха първия дълго очакван ден - денят на свободата! Отделението на храбрият ефрейтор Райчо Николов се присъедини към своя ескадрон. То изпълни свето своята задача. Така смело започнаха войната ескадроните на 3-й конен полк”.⁸

От дистанцията на времето днес ние възприемаме главно героизма на тази епопея, но забравяме човека зад нея. Ротмистър Акрабов е имал своите мечти за бъдещето и тревогите дали ще го доживее: „По модрите върхове на Родопите почна да се раздипля червения воал на идещата зора. Тръпна! Още малко ще завие страшна буря, която ще разкъса тоя нежен покой и тая вълшебна красота! Какво ще

⁸ Акрабов, Светослав. Спомени, цит. съч., с. 14-17.

*стане? Каква ще бъде съдбата на моята Татковина, на тоя град, на цял народ, настръхнал и страшен? Дебнящ в тая дивна нощ чуква часът за разплата с вековния угнетител, с когото ще се захване неравен, дързък кървав двубой! Ще видя ли друга такава нощ, когато премине бурята - неволно си питам”*⁹

Аналогични са и думите на подпоручик Антон Каблешков, който е командвал взвод в състава на Шести конен полк.¹⁰ Ескадронът на подпоручик Каблешков на 6 октомври влиза в превзетото с. Курткьой, заселено от българи. В първото писмо до близките си той споделя: „Става вече трети ден, откакто сме на турска територия... Почти никакво съпротивление... Тези дни нощуваме из долината на р. Арда. Турските села са пусти, всичко е останало из къщите. В българските села картината е трогателна. При влизането бият камбани, само че всички техни мъже са събрани за турската войска”.¹¹ Според данните в изследването на Неделя Недкова подпоручик Каблешков влиза с авангарда на конната бригада на 5 октомври в с. Урумкьой (Ефрем), а на следващия ден в Курткьой.¹² Така излиза, че селото е освободено на 5 октомври 1912 г., а не че **на 4 октомври вечерта първите български войници са вече там**. По това време в селото е имало 90 семейства.¹³

Около 13 ч. същия ден цялата Тунджанска дивизия преминава границата. Започва свещената война за освобождаване и обединяване на българските земи, една от заветните

---

⁹ Пак там, с. 11-12.

¹⁰ Каблешкова, Райна, Анна Илиева. Антон Каблешков - офицер - кавалерист участник в освобождението на Източните Родопи. - В: Сборник 90 години Балканска война. Кърджали, 8-9 октомври 2002, с. 323.

¹¹ Пак там, с 324.

¹² Недкова, Неделя. Подпоручик Антон Каблешков - героят от Урли, Пловдив, 1914. Вж. също Пловдивски общински вестник, бр. 14/9. IV. 1914 г.

¹³ Така е отбелязано в Милетич, Любомир. Разорението на Тракийските българи през 1913 година. Изд. БАН, София, 1918; II фототипно издание, Културно-просветен клуб „Тракия”, София, 1989.

цели на младата ни държава. Първият ден на войната е отразен във в. „Мир“ под заглавие с големи букви „Победоносното навлизане на българската армия в Турция“ и „Първа победа“. В информацията се съобщава и за сраженията при село Вълче поле: *„Любимец, 5 октомври, 10 ч. Днес стана първото сериозно сражение в похода към Одрин. Преди да настъпят към Мустафа паша нашите войски нападнаха височините при с. Курт къой, наречени Курт кале, където турците бяха укрепени. След много умело нападение и непродължително сражение, турската войска се разбяга в безредица, като остави убити един офицер и 3 войници. От наша страна убити няма. Ранени са само 14 войници от Шейновския полк, почти всички леко. Веднага те бяха отправени с железницата във вътрешността за лечение. Царят, уведомен за храбростта им, ги награди с ордени за храброст...”*¹⁴

Учителят Димо Чанков, който изследва този район във връзка с освобождението на Ивайловград, също пише за ситуацията, свързана със селото: *„Сборната конна бригада на полк. Танев с 2 погранични роти стига село Вълче поле с походно положение към близкото село Малки Воден. В направлението към река Арда започват да действат и части от 8-ма пехотна Тунджанска дивизия с командир генерал-майор Димитър Кирков - 51-и и 30-и Шейновски полк. Три дни по-късно дивизиите на Втората българска армия се укрепяват на заетата линия между реките Тунджа и Арда”*.¹⁵ Впоследствие бойните действия се развиват на юг към Одрин, а малката битка при село Вълче поле е забравена. В академичните издания акцентът се поставя върху героизма на българските летци поручик Радул Минков и подпоручик Продан Топракчиев в боевете за гара Караагач, а някои въодушевени български историци пишат, че това е *„първата*

---

¹⁴ Вестник „Мир“, бр. 3676 от 7.X.1912 г.

¹⁵ Чанков, Димо. Войски и чети отвоюват Ивайловград. - в. „Нов живот“ от 20 ноември 2003, с. 5.

в света бомбардировка”,¹⁶ което не е вярно.¹⁷ Кулминацията е превземането на Одринската крепост на 11-13 март 1912 г. от Втората българска армия, допълнена с две сръбски дивизии - наемници, чиято роля също се преиначава.¹⁸ Така стигаме до Лондонския мир и граничната линия Мидия-Енос, зад която зрее друга война, защото враговете български не спят. На 19 май 1913 г. в Солун е сключен окончателен съюзен договор между Сърбия и Гърция за общи действия срещу България, с цел да не допуснат българско владение на запад от р. Вардар. На 28 юни 1913 г. в съюза срещу България се включва и Румъния. Почва Междусъюзническата война.

Със започването на Междусъюзническата война на 30.VI. 1913 г., освободените български земи се подлагат на кървава реокупация. Турция нарушава линията Енос-Мидия и жестоко се саморазправя с мирното българско население, като го изгонва или избива. Османските войски и башибозушките формирования не срещат съпротива - всички български войски недалновидно са изтеглени и изпратени на другите фронтове, спокойни, че турците ще останат верни на подписания договор. На 10 юли 1913 г. турските войски влизат без бой в Одрин, който е на 45 км от с. Вълче поле, а на 27 юли 1913 г. са вече в Ортакьой (днес Ивайловград).

При реокупацията Османската империя започва да излива гнева си за своето военно унижение, нанесено ѝ от мла-

¹⁶ Колев, Валери. История на България по дати. Съст. В. Кацунов, Пл. Митев, В. Колев, Е. Калинова, И. Баева С., 2008, с. 224. Виж също: в: Миланов, Йордан. Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945. Том 1. С., 1995; Неделков, Димитър. История на българската военна авиация. С., 2012; Тангълов, Димитър. Кога за пръв път българската авиация ползва самолета за бомбардиране на противника? - Военноисторически сборник, Т. 1., 1990, с. 141-147.

¹⁷ Първото хвърляне на бомби е станало от балони през юли 1849 г. от Австрия срещу италианците над Венеция. Във войната между Италия и Османската империя, през т.нар. Неаполитанска война, на 1 ноември 1911 година, италианците за първи път са използвали самолети за хвърляне на бомби.

¹⁸ На всеки войник от тези сръбски наемници България е плащала по един златен български лев на ден.

дата българска държава, над мирното българско население из целия район. Несигурната обстановка и зверските убийства от страна на всевъзможни башибозушки формирования принуждават населението да се спасява с бягство в свободна България. Прогонени са около 100 000 българи. Върволица от бежанци минава и покрай с. Вълче поле. Мнозина от тях са настигани и съсичани по бродовете на река Арда. Тук ще цитираме един случай от подложеното на отмъщение село Покрован, в който се споменава и Вълче поле.

При бягството *„башибозуците настигнали на пясъците на реката Никола Куманов, който бягал с четиригодишния си син Димитър на гърба. Отнели детето от ръцете му и го захвърлили настрана, а самият баща посекали с ятаганите си пред очите на обезумялото от ужас дете“*. Предаваме картината по разказа на Яна Стайкова и Кръстила Иванова - в този момент скрити в гората участнички в бягството. Димитър Николов - детето на Никола Куманов, също си спомня за трагичното бягство. Разказът му е записан на 28.08. 1980 г.: *„По това време всеки бягаше да се спасява в България, като минава границата през връх Света Марина. Ние с татко също сме побягнали една нощ. Трябвало е да пресечем река Арда. Това е ставало най-удобно до мястото, където днес е Андоновата воденица. Там реката е по-широка и по-плитка. Обаче турците ни усетили и тръгнали да ни преследват. Настигат ни точно на пясъците на Арда и там убиват баща ми. Оставили само мене, тъй като малки деца избягваха да убиват. Не се знае колко време съм стоял там, но вероятно след няколко дена аз съм се намерил в покрайнините на село Ибрюерен. Тук хората били изпокрити по къщите си. В тревата край селото ме намерили.*

Една жена отвори един купенец (прозорец) и ме запитва от къде съм. Като разбра, че съм от Покрован, тя ми каза: „Виж, вашето село цялото гори в пушеци и пламъци!“ Този момент добре си спомням, както и събитията оттук нататък. Дотук нещата са ми разказани от други хора участници и съвременници на събитията. Повъртях се из селото

и срещнах други жени, които бяха излезли от къщите си, печаха в огъня лук и ядяха. Дадоха и на мене. След това се образува една група от бегълци, които искаха да преминат границата и да се спасят в България. Аз се присъединих към тях. Кои бяха те, никога не помня и никой не ми се обади по-късно, може би защото се срамуваха от постъпката си, която ще разкажа. Това ставаше пак нощем. Преминахме реката като аз бях качен на гърба на един човек. На същото място преминахме реката и видяхме трите трупа, които се бяха подули и миришеха. На разсъмване бяхме на отсрещния бряг и понеже се беше развиделило, влязохме в Караянчовата сая от село Деве дере (Камилски дол). Тук останахме през целия ден. Аз съм заспал, та чак до вечерта. Привечер ме видели, че още спя, те ме изоставили и заминали за България. Някъде към село Куртален (Вълче поле) срещнали Христо Димов Ялъмов от Покрован, чието семейство било в село, а той сам избягал. Разпитвал за жена си, за децата си и очите му били все към Покрован обърнати - как да ги изведе и спаси. Те му казали, че това сега е много опасно, затова ще направи голям хаир, ако спаси изоставеното от тях в Караянчовата сая дете. Без да се колебае, той веднага тръгнал към саята. Аз го усетих, като драскаше с кибрит, за да ме види, понеже вътре беше тъмно. Аз още съм спял и той след като ме събуди, даде ми и хляб да ям. Качи ме на гърба си и поехме към границата за България”.¹⁹

От подобни откъслечни сведения една цялостна картина на събитията е събрал проф. Любомир Милетич. Според него един отряд, воден от „Енвер-бей, продължил нашествието си от Одринско през Мустафа паша в посока към старата българска граница, а други негови части се упътили западно към Ортакойско. Тогава твърде зле пострадали освен град Мустафа паша, но и няколко от българските села,

---

¹⁹ Маринов, И. Османските нашествия и мирното българско население (из историята на село Покрован, Ивайловградско). - В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII век. В. Търново, 1992, с. 316-317.

които не успели навреме да избягат. Българското население в Мустафапашенско сравнително беше значително”.²⁰ Авторът посочва, че в село Курткьой е имало 90 семейства само българи. В околията заедно с града живеели около 700 гръцки семейства, които „не само не са били закачани, а на-против - те се явили в помощ на турците”, и „взели явно или прикрито участие” в извършените над българите грабежи и жестокости.²¹ Според разкази на очевидци Л. Милетич пише: „Духът на турската войска, която плахо бе влязла в Одрин, беше се надигнал много, след като се бе разбрало, че реокупацията ще им се удаде, без да навлече някои сериозни протести от страна на Великите сили. Това повдигане на духа у турските военачалници и войници, разбира се, главно се изрази в жестоки гонения, убийства и грабежи над българското население, не успяло да избяга през старата българска граница. След войската вървели турски башибозуци. Грозната вест, че турците колят и палят, се е разнесла като мълния, но при все туй жителите на някои села не успели да избягат”.²²

За нашето изследване от значение е съобщеното от Милетич, че тогава **било изгорено и Курткьой**. „Жителите на село Курткьой избягали с покъщината и с добитъка си до старата граница над село Алвандере (сега Малко градище - б.м.) и там се спрели в гората. Тогава се чули гърмежи от към Мустафа паша, където турците вече били навлезли. Селяните в село Алван дере, да сплашат турците, за да не дойдат в тяхното село, взели силно да гърмят. Курткьойци, като чули гърмежите и от към Алван дере, помислили, че турците им отсекли пътя, че са влезли вече в Алван дере. Станала невъобразима паника, бяг на вси страни през гората към старата граница, като оставили колата си с покъщината и част от добитъка. Само 15 от натоваре-

---

²⁰ Милетич, Любомир. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, с. 45.

²¹ Пак там.

²² Пак там, с. 45-46.

ните коля спасили и малко добитък. Турците сетне скоро пристигнали, изгорили селото и разграбили всичко. Когато минах през Курткьой, селяни ревностно си правиха нови жилища. Имаше направени 10-тина нови къщи, но още бяха непокрити, защото нямало керемиди. Над селото стърчаха зидовете на голяма турска казарма, която била разрушена през първата война, 1912 год.”²³

Според разказа на друг очевидец - Тодор Костов, който е бил учител в Деведере и в селата Попово и Гьокче бунар (Сив кладенец): „Курткьойци успяха да спасят добитъка си, понеже са близо до границата”.²⁴ По устни сведения от укрилите се в гората хора само един човек се е върнал в Курткьой, „за да вземе нещо от къщата си”, но е бил убит. Това е единствената жертва, която селото дава по време на тези погроми.

По силата на Цариградския мирен договор между България и Турция от 16 септември 1913 г. Османската империя си връща Източна Тракия с Одрин.²⁵ По щастлива случайност село Вълче поле остава пак на границата, но този път в пределите на свободна България. Изгорено и опустошено, то започва бавно да се съвзема и да гледа към неясното бъдеще.

Какво оцелява в тези жестоки времена и каква е съдбата на **първия герой - черквата „Св. Георги”**. Заставам пред боядисания в бяло храм, който с нищо не напомня за отминалите сражения. Всичко е запустяло, сякаш замряло във времето. Само ако се заобиколи храмът старият градеж напомня за миналото. Тъжна и незаслужена съдба. Кое ще надделее - забравата или паметта!? Поглеждам нагоре, но не към връх Курткале, а към черквата. Нейната не много висока камбанария е първата височина, която е превзета от българската войска още **преди** да е обявена войната на „кръста срещу

---

²³ Пак там, с. 46.

²⁴ Милетич, Любомир. Разорението, цит. съч., с. 55.

²⁵ България получава Малкотърновско, Свиленград и излез на Бяло море на запад от устието на река Марица.

полумесеца”.²⁶ По всичко личи, че храмът не е пожален от пожарите през юли 1913 г. Когато Любомир Милетич минава през селото, в записките си отбелязва само зидовете на разрушената турска казарма, но не споменава за черквата. Извън написаното от ротмистър Св. Акрабов²⁷ други сведения няма. Напразно търся местни предания - все безуспешно. Всичко тъне в забвение. Само Яна Манолова споменава за „малкия храм-параклис, строен около 1830 г.“²⁸ и нищо повече.

В по-новите документи, като например описанието на Старозагорска епархия от 1955 г., към чийто диоцез е и с. Вълче поле, за черквата не се споменава нищо конкретно.²⁹ В изследване на Румен Ваташки за католическите мисии в България, където се уточняват границите на Свиленградската духовна околия, черквата не се споменава като гранична.³⁰ През 1978 г. по разпореждане на Св. Синод всеки енорийски свещеник трябва да събере сведения за историческото минало на поверените им черкви и в получената справка изненадващо четем, че храмът „Св. Георги” в с. Вълче поле е построен през 1916 или 1926 година.³¹ Грешката на свещеника, който е приходящ, а не местен жител, идва от това, че той се е подвел по датировката на наличните в храма икони, които са от тези години. **С опожаряването на селото през 1913 година е изгоряла и черквата,** за което свидетелстват малкото обгорени икони.

---

²⁶ Вж. Гарена, Петър. Военното духовенство на България. Том II. Документално приложение. С., 2007, с. 676-680 - пълен текст на статията на Маринов, Д. - в. Мир от 13 октомври 1912 г.

²⁷ Акрабов, Светослав. Спомени, цит. съч., с. 11-12.

²⁸ Манолова, Я. Селото на скалните светилища. С., 2014, с. 120. Забележка - на с. 338 тя споменава и за местността Света Петка с предположение, че е имало „вероятно параклис“

²⁹ Ковачев, М. Поглед към Старозагорска епархия. - Духовна култура, 1955, кн. 10, с. 48. Описанието е във връзка с посещението на Българския Патриарх Кирил в Стара Загора.

³⁰ Ваташки, Румен. Българската православна църква и римокатолическите мисии в България (1860-30-те години на XX век). Шумен, 2006, с. 122-125.

³¹ Окръжно архиерейско послание №1137/6.06.1978 г.

След възстановяването на храма иконите също са обновени - старите са поправени с нови надписи или са закупени нови, което ще конкретизирам в инвентарния опис по-долу. Действащият свещеник не е отразил наличието на стара черква през османския период в това чисто българско село.

В теренните си проучвания понякога съм се натъквал неочаквано на ценни архиви, които поради липса на политика за опазване на културното наследство безвъзвратно се унищожават. Така например на 9 март 2020 г. отидох при архиерейския наместник на гр. Свиленград отец Константин, с надеждата да ми помогне с някои материали за черквите, които бяха към неговото архиерейско наместничество. Наличният архив обаче се оказа твърде малък - имаше предимно счетоводна документация и служебна кореспонденция. Вече на двора на архиерейското наместничество, като се разприказвахме по целта на моето изследване и особено като му споделих за една икона в с. Башклисе в Беломорска Тракия, (а неговите родители бяха тракийски бежанци от това село), той се разчувства и се сети, че има една заварена деловодна книга, която можел само да ми я покаже на място и да я прегледам в негово присъствие. Върнахме се в канцеларията му, където отецът много важно извади голяма връзка ключове, отвори огромната църковна каса и измъкна една дълга, премачкана през средата книга, тъй като не можеше да се побере разгънатата в сейфа. Оказа се, че в нея е описан инвентарът на доста черкви и си е заслужавало да се пази под ключ, защото някои от храмовете отдавна са ограбени или изцяло съборени. Така можах да извлека някои сведения за черквите в селата Вълче поле, Кочаш, Бориславци, Малки Воден, Мезек, Ламбух, Малко градище, Камилски дол.

С оглед темата на публикацията прилагам в препис **инвентарното състояние на храма в с. Вълче поле към 1964 г.**³²

---

³² Вж. НА-БАН. Ф. 345, оп. 1, Личен фонд Камен Гаренов (отец Петър Гарена) - Препис на инвентарното състояние на храма в с. Вълче поле към 1964 г. по документацията на Архиерейското наместничество в гр. Свиленград, направен от о. Гарена на 9 март 2020 г.

Старозагорска епархия. Храм „Св. В. М. Георги“, с. Вълче поле, Свиленградска духовна околия, Хасковски окръг

Храмът е иззидан от камък, с размери - дължина 15 м. и ширина 9,50 м.

Строен е през 1926 година.³³

Майсторът на храма е Тома от Македония.³⁴

Състояние и степен на запазеност на храма - има забележка, че има повреди по зидовете и притвора.

Храмът по тогавашните сведения е бил действащ. Сега обаче, към 2023 г., се отваря само на големи религиозни празници, а Богослуженията са периодични.

Иконостасът е направен от дърво през 1927 г., с височина 2,90 м и широчина 8,40 м.

Майсторите на иконостаса са двама - Васил Шопов и Димитър Узунов.³⁵

Състояние и степен на запазеност - добро.

Опис на Иконостасните икони - големи:

1. Икона на Иисус Христос с Инв. № 3 и стар Инв. № 31. Нарисувана е върху дърво през 1927 г., с размер - 1,05/0,65 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е много обгорена, но изкърпена. Намира се на иконостаса.

2. Икона на „Пресвета Богородица“ с Инв. № 4 и стар Инв. № 32. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 1,05/0,65 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е много обгорена, но изкърпена. Намира се на иконостаса.

3. Икона на „Св. Йоана Предтеча“ с Инв. № 5 и стар Инв. № 33. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 1,05/0,65 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е много обгорена, но изкърпена. Намира се на иконостаса.

---

³³ Става въпрос за възстановяване. Годината също не е ясна дали е 1916 или 1926, тъй като цифрата е нечетлива.

³⁴ Майсторът е Тома Василев от с. Власци, Македония. Вж. сведение за с. Кочаш - построения там храм е от 1921 г.

³⁵ Димитър Атанасов Узунов е от Свиленград.

4. Икона на „Св. В. М. Георги” с Инв. № 6 и стар Инв. № 34. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 1,10/0,60 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

5. Икона на „Св. Николай” с Инв. № 7 и стар Инв. № 35. Нарисувана е върху платно през 1927 г. с размер - 1,05/0,60 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

6. Икона на „Св. Йоан Кръстител” с Инв. № 8 и стар Инв. № 36. Нарисувана е върху платно през 1927 г. с размер - 1,05/0,60 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е „по средата съдрана”.³⁶ Намира се на иконостаса.

7. Икона на „Св. В. М. Димитрий” с Инв. № 9 и стар Инв. № 37. Нарисувана е върху платно през 1927 г. с размер - 1,05/0,60 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

8. Икона на „Св. Атанасий Велики” с Инв. № 10 и стар Инв. № 38. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 1,05/0,60 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

9. Икона на „Св. Архидякон Стефан” с Инв. № 11 и стар Инв. № 39. Нарисувана е върху дърво през 1932 г. с размер - 1/0,50 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

10. Икона на „Св. Архангел Михаил” с Инв. № 12 и стар Инв. № 40. Нарисувана е върху дърво през 1932 г. с размер - 1/0,50 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

11. Икона „Тайната вечеря” с Инв. № 13 и стар Инв. № 41. Нарисувана е върху дърво през 1935 г. с размер - 0,53/0,96 м. Не се знае кой е зографина. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

Опис на Иконостасните икони - малки:

1. Икона на „Рождество Христово” с Инв. № 14 и стар Инв. № 42. Нарисувана е върху платно през 1940 г. с размер

³⁶ Така, както съм го прочел - б.м.

- 0,57/0,57 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

2. Икона на „Свето Кръщение Христово“, с Инв. № 15 и стар Инв. № 43. Нарисувана е върху платно през 1940 г. с размер - 0,57/0,57 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

3. Икона на „Св. Троица“, с Инв. № 16 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

4. Икона на „Свето Възнесение Господне“, с Инв. № 17 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

5. Икона на „Свето Богоявление“, с Инв. № 18 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

6. Икона на „Рождество на Пресвета Богородица“, с Инв. № 19 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

7. Икона на „Възкресение Христово“, с Инв. № 20 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

8. Икона на „Свето Рождение Господне“, с Инв. № 21 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

9. Икона „Вход на Иисуса Христа в Иерусалим“, с Инв. № 22 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

10. Икона на „Сретение Господне“, с Инв. № 23 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

11. Икона на „Въведение Богородично“, с Инв. № 24 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

12. Икона на „Рождество Христово“, с Инв. № 25 и стар Инв. № 97. Нарисувана е върху платно през 1952 г. с размер - 0,55/0,31 м. Зографин е Кирил Кънчев от гр. Калофер. Иконата е в добро състояние. Намира се на иконостаса.

Опис на Празничните подвижни икони:

1. Икона на „Разпятие Христово“, с Инв. № 26 и стар Инв. № 1. Нарисувана е върху дърво през 1933 г. с размер - 1,70/0,95 м. Не се знае кой е зографин. Иконата е в добро състояние. Намира се в Светия олтар.

2. Икона на „Св. Богородица“, с Инв. № 27 и стар Инв. № 45. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 0,39/0,30 м. Не се знае кой е зографин. Иконата е в добро състояние. Намира се в Светия олтар.

3. Икона на „Св. св. Кирил и Методий“, с Инв. № 28 и стар Инв. № 46. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 0,75/0,60 м. Не се знае кой е зографин. Иконата е в добро състояние. Намира се в Светия олтар.

4. Икона на „Св. Ап. Петър и Павел“, с Инв. № 29 и стар Инв. № 47. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 0,40/0,30 м. Не се знае кой е зографин. Иконата е в добро състояние. Намира се в Светия олтар.

5. Икона на „Св. В. М. Георги“, с Инв. № 30 и стар Инв. № 48. Нарисувана е върху дърво през 1927 г. с размер - 0,77/0,52 м. Не се знае кой е зографин. Иконата е в лошо състояние, от половината надолу платното е съдрано. Намира се до иконостаса.

Опис на Богослужebните предмети, съсъди, утвари и други.

1. Антиминс, с Инв. № 31 и стар Инв. № 1. Изработен от плат през 1926 г. с размер - 0,35/0,57 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Антиминсът е в добро състояние. Намира се на Светия престол в олтара.

2. Дарохранителница, с Инв. № 32 и стар Инв. № 13. Изработена от метал през 1932 г. с размер - 0,24/0,09 м. Предоставена от Св. Синод на БПЦ. Дарохранителницата е в добро състояние. Намира се на Светия престол в олтара.

3. Напрестолен кръст, с Инв. № 33 и стар Инв. № 4. Изработен от метал през 1928 г. с размер - 0,27/0,17 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Напрестолният кръст е в добро състояние. Намира се на Светия престол в олтара.

4. Водосветен кръст, с Инв. № 34 и стар Инв. № 8. Изработен от метал през 1932 г. с размер - 0,20/0,08 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Водосветният кръст е в добро състояние. Намира се на Светия престол в олтара.

5. Напрестолен кръст - голям с разпятие, с Инв. № 35 и стар Инв. № 108. Изработен от метал през 1932 г. с размер - 0,50/0,30 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Напрестолният кръст е в добро състояние. Намира се в олтара. Има една забележка в скоби, от която става ясно, че е „с дървена дръжка“.

6. Кандило - висящо, с Инв. № 36 и стар Инв. № 93. Изработено от метал през 1932 г. Предоставено от Св. Синод на БПЦ. Висящото кандило е в добро състояние. Намира се в олтара - навярно виси над Св. престол.

7. Осмолъчки с херувимчета - 2 бр., с Инв. № 37 и стар Инв. № 106. Изработени са от метал през 1932 г. с размер - 0,40/0,36 м. Предоставени от Св. Синод на БПЦ. Осмолъчките са в добро състояние. Намират се в олтара. Има една забележка в скоби, от която става ясно, че са „с дървени дръжки“.

8. Св. дискос, с Инв. № 38 и стар Инв. № 3. Изработен от метал през 1932 г. с размер - 0,08/0,18 м. Предоставен от Св.

Синод на БПЦ. Дискосът е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

9. Св. чаша (Потир), с Инв. № 39 и стар Инв. № 2. Изработен от метал през 1932 г. с размер - 0,28/0,10 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Потирът е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

10. Копие, с Инв. № 40 и стар Инв. № 5. Изработено от метал през 1932 г. с дължина - 0,21 м. Предоставено от Св. Синод на БПЦ. Копието е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

11. Лъжичка за св. причастие, с Инв. № 41 и стар Инв. № 4. Изработена от метал през 1932 г. с дължина - 0,21 м. Предоставена от Св. Синод на БПЦ. Лъжичката е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

12. Звездица, с Инв. № 42 и стар Инв. № 9. Изработена от метал през 1932 г. с размер - 0,06/0,12 м. Предоставена от Св. Синод на БПЦ. Звездицата е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

13. Свещник, с Инв. № 43 и стар Инв. № 12. Изработен от бронз през 1932 г. с височина - 0,26 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Свещникът е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

14. Покровци - малки - 2 бр., с Инв. № 44 и стар Инв. № 6. Изработени от плат през 1953 г. с размер - 0,47/0,47 м. Предоставени от Св. Синод на БПЦ. Покровците са в добро състояние. Намират се в олтара - на жертвеника.

15. Покровец - въздух - 1 бр., с Инв. № 45 и стар Инв. № 7. Изработен от плат през 1953 г. с размер - 0,45/0,52 м. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Покровецът е в добро състояние. Намира се в олтара - на жертвеника.

16. Св. Плащеница, с Инв. № 46 и стар Инв. № 2. Изработена от плат през 1959 г. с размер - 1,15/1,40 м. Предоставена от Св. Синод на БПЦ. Плащеницата е в добро състояние. Намира се в св. олтар.

17. Кандила - висящи - 2 бр., с Инв. № 47 и стар Инв. № 105. Изработени от метал през 1959 г. Предоставени от Св.

Синод на БПЦ. Кандилата са в добро състояние. Намират се в храма.

18. Кандило - висящо - 2 бр., с Инв. № 48 и стар Инв. № 93. Изработено от метал през 1932 г. Предоставено от Св. Синод на БПЦ. Кандилото е в добро състояние. Намира се в храма.

19. Свещник - дървен - 1 бр., с Инв. № 49 и стар Инв. № 24. Изработен от дърво през 1926 г. с размер - 1/0,18 м. Предоставен или изработен от Димитър Николов Димов. Свещникът е в добро състояние. Намира се в храма.

20. Свещник - входен - 1 бр., с Инв. № 50 и стар Инв. № 107. Изработен от желязо през 1926 г. с размер - 1,30/0,25 м. Изработен от железаря Георги Димитров. Свещникът е в добро състояние. Намира се в храма.

21. Свещници - големи - 2 бр., с Инв. № 51 и стар Инв. № 24. Изработени от камък през 1926 г. с размер - 1/0,18 м. Изработени или подарени от Иван Атанасов Гълъбов и Димитро Николов Мавров. Свещникът, който е от южната страна на иконостаса, е счупен, а този, който стои от северната страна, е здрав. Намира се в храма.

22. Камбана, с Инв. № 52 и стар Инв. № 22. Изработена от метал от братя Алексееви от гр. Пловдив през 1912 г., с размер - 0,78/0,66 м. Камбаната е в добро състояние. Намира се в двора на храма. На камбаната има надпис, който сочи: „Храм Св. Георги с. Куртулен 1912 год. м. юлий”. Знае се, че камбаната е отлята на място в селото от бронз, който е подарен от християните.

23. Кадилница, с Инв. № 53 и стар Инв. № 14. Изработена от метал през 1930 г. с размер - 0,16/0,07 м. Предоставена от Св. Синод на БПЦ. Кадилницата е в добро състояние. Намира се в храма.

Богослужбни книги:

1. Свето Евангелие, с Инв. № 54 и стар Инв. № 3. Отпечатано е през 1910 г. в Солун от Семерджиев. Въпреки че книжното тяло е в добро състояние, то не е в употреба. Намира се в библиотечния шкаф на храма.

2. Свето Евангелие, с Инв. № 55 и стар Инв. № 1. Отпечатано е през 1925 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро и е в употреба. Намира се на Св. Престол в храма.

3. Служебник - стар, с Инв. № 56 и стар Инв. № 15. Отпечатан е през 1928 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро, но не е в употреба. Намира се в библиотечния шкаф на храма.

4. Служебник - нов, с Инв. № 57 и стар Инв. № 109. Отпечатан е през 1957 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Св. Престол в олтара.

5. Требник - стар, с Инв. № 58 и стар Инв. № 16. Отпечатан е през 1929 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

6. Требник - нов, с Инв. № 59 и стар Инв. № 82. Отпечатан е през 1949 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

7. Апостол, с Инв. № 60 и стар Инв. № 20. Отпечатан е през 1926 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

8. Цветослов, с Инв. № 61 и стар Инв. № 18. Отпечатан е през 1929 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

9. Парамийник, с Инв. № 62 и стар Инв. № 19. Отпечатан е през 1939 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

10. Катавасийник, с Инв. № 63 и стар Инв. № 21. Отпечатан е през 1939 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

11. Октоих, с Инв. № 64 и стар Инв. (не е отбелязан и съвпада с предходния № 21). Отпечатан е през 1868 г. в Цариград. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

12. Цветен Триод, с Инв. № 65 и стар Инв. № 23. Отпечатан е в Москва, без да е посочена годината. Състоянието на книжното тяло не е добро - има повреди и разкъсвания.

Намира се на Певницата в храма.

13. Постен Триод, с Инв. № 66 и стар Инв. № 24. Отпечатан е през 1902 г. в Киев. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

14. Общ Миней, с Инв. № 67 и стар Инв. № 22. Отпечатан е през 1924 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

15. Часослов - стар, на „славянски” (църковнославянски) език, с Инв. № 68 и стар Инв. № 4. Отпечатан е през 1929 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

16. Часослов - нов, на „славянски” (църковнославянски) и на български език, с Инв. № 69 и стар Инв. № 131. Отпечатан е през 1941 г. от Св. Синод на БПЦ. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

17. Типикон, с Инв. № 70 и стар Инв. № 114. Отпечатан е през 1909 г. от свещ. Иван Неделчев в Стара Загора. Състоянието на книжното тяло е добро. Намира се на Певницата в храма.

Богослужбни одежди:

1. Богослужбни одежди - комплект, с Инв. № 71 и стар Инв. № 25-29. Ушити от плат през 1930 г. Предоставени от Св. Синод на БПЦ. Одеждите са в добро състояние. Намират се в Св. олтар на храма.

2. Епатрахил, с Инв. № 72 и стар Инв. № 104. Ушит от плат през 1930 г. Предоставен от Св. Синод на БПЦ. Епатрахила е в добро състояние. Намира се в Св. олтар на храма.

Забележка: Горните сведения са дадени писмено на 10 февруари 1964 г. Подписани са от председателя на църковното настоятелство свещ. (подпис не се чете), и от още трима настоятели. Сведението е заверено от „Началник отдел” към Старозагорската митрополия.

Прибягвам до това подробно описание, защото някои събития са се забравили, много неща в храма са се променили и отново има опасност пак да се забравят или изгубят във времето. Заставам днес смирено пред този ням свиде-

тел на една героична епоха, в която националният идеал на българина не можа да се осъществи. Този малък храм не е величав паметник на културата, но неговото национално значение е огромно за запазване на народностното самосъзнание.

Разбира се, **на 5 октомври всяка година в селото честват деня на своето освобождение.** Изкачват се горе на връх Курткале, откъдето би трябвало да се открива широк хоризонт. Но истината е, че границата е преместена само с няколко километра. По ирония на съдбата днес сме съседни вече с Гърция, с която някога воювахме срещу турците, но други спечелиха от нашата саможертва. През Първата световна война 1914-1919 г. загинаха войници и от с. Вълче поле: Георги Димов Георгиев - 18.VIII.1916 г.; Христо Панайотов Иванов - 20.X.1916 г.; Начо Митев Тодоров - 28.IX.1916 г.; Дамян Драганов - 13.XII.1916 г.; Атанас Пеев Георгиев - 18.III.1917 г.; Димитър Добрев Тодоров - 30.V.1917 г.; Димитър Сребрев Костадинов - 27.VII.1917 г.; ефрейтор Начо Димитров Джисов - 24.II. 1918 г.; Христо Мавродиев Иванов - 30.III.1918 г.; Коста Караджов Костадинов - 10.X.1918 г.; Костадин Иванов Костадинов - 2.XI.1918 г.; Петър Мавров Атанасов - 20.III.1919 г.³⁷ За пореден път съседите ни бяха облагодетелствани от българския героизъм. Имената на героите останаха в историята, но дали паметта за тях е жива? Достойни ли са днешните жители на селото да бъдат истински наследници на една древна земя, обгърната с мистика, възход и погром?!

Много въпроси от моите не теренни, а почти пътни бележки остават без обстоен отговор. Изследователите сякаш подминават това селище, оставяйки някакви фрагментарни данни. Затова тук ще съберем онова, което е оцеляло в народната памет, в научната литература и в краеведските проучвания.

Какво е името на селото в древността никой не знае, макар останките на пътища, светилища и крепости да сочат

³⁷ Данните са от паметната плоча, сложена в центъра на селото.

живот още от времето на траките. През територията на съвременната Хасковска област, към която се числи и с. Вълче поле, през античността и средновековието преминават **множество пътища**. Един от тях - главният път Виа Сингидунум, свързващ Сердика (София) с Византион (по-късно Константинопол, сега Истанбул) се използва още от V в. пр. Хр., и има важно стратегическо значение. Покрай него много други второстепенни пътища опасват региона. Един от тях, свързващ Одринското поле с вътрешността на Източните Родопи, преминава през северния край на с. Долни Главанак, където са и най-запазените участъци от него в протежение на 1 км. „*Върху калдъръма е намерена монета на Филипопол от А. Пий*“.³⁸ Трасето на пътя на българска територия преминава между селата Дъбовец и Вълче поле. Оттам продължава между селата Бориславци и Малко Брягово към село Голяма долина и село Долни Главанак. Тук пътят преминава през селото, след което продължава южно от с. Тополово навътре към България.

В Одринското поле се събират стари пътища, които водят към горните течения на реките Арда, Тунджа и Марица. В едно ново проучване, отнасящо се древните пътища по река Арда, подробно е описано, че „*пътните артерии са съществували още от времето на траките по тези естествени пътища, но са изградени със солидни каменни настилки през римската епоха. Те продължават да служат дълги векове след това, като общата им посока е запазена до днес*“.

Авторът уточнява, че преди известно време е открит друг път, който започва също от Одринското поле, с основно направление на запад, по левия бряг на р. Арда. Той пресича сегашната държавна граница в землището на с. Дъбовец или Вълче поле, където е лошо запазен. От видимия участък при с. Долни Главанак личи, че пътят е бил с ширина „*около 3.60 м до 4 м.*“ и че е „*съществувал далеч преди римското*

³⁸ Чапъров, Божидар. Тракийски династични центрове в Маджаровското рудно поле и древните пътища по река Арда. Находки и интерпретации. - В: Хетеротопия и природни ресурси. С., 2012, с. 152-155.

завоевание”.³⁹

Тези пътища са свързвали не само селищата (открити и укрепени), но и близките светилища и некрополи. В защитения участък при завоя на Арда още от времето на неолита - V хил. пр.н.е., в местността Могилата възниква селище. Размерите на селищната могила - над 9 м височина и диаметър 180 м, керамиката по повърхността и случайните находки от монети и вносни предмети в околността говорят за активен живот до края на каменномедната епоха IV-III хилядолетие пр.н.е.” Въз основа на това Божидар Чапъров подчертава, че *„пътищата северно и южно от река Арда са били много оживени и то най-вече през втората половина на I хил. пр.н.е. Те са служили за връзка между долините на Струма и Вардар с Горна Места, Родопите и Маричината низина”*. Според него обаче тези пътища не са служели за пряка връзка между населението *„от Равнинна Тракия в Одринско с това от Неврокопско поле. Но тези пътища... са част от онази стара пътна мрежа в Родопите, по която се е доставяло всичко необходимо за съседните земи от Беломорието и Маричината низина”*.⁴⁰

Като цяло регионът не е проучен археологически, пътищата са непроходими и трудно се достига до местата, към които са водели. **Местните хора обаче си спомнят:** *„Имаше един стар широк черен път, който идеше някъде от запад, откъм Глухите камъни, минаваше през Кушкая и водеше право към Курткале. Много пъти вървахме по него. Много странно беше, че на едно място той пресичаше „портата“. А „портата“ не беше никаква порта: един висок скален зъбер започва да се издига още щом пресечем реката край Кушкая нагоре, все нагоре и на изток по гърба на хребета, който свършва точно срещу Курткале“*.⁴¹

---

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Чапъров, Божидар. Тракийски династични центрове, цит. съч., с. 152-155.

⁴¹ Манолова, Яна. Древни хора по чуки и градища в Североизточните Родопи. С., 2010, с. 23-27.

Това тракийско съоръжение в близост до сегашната ни граница с Гърция е **най-забележимото в района**. Върхът Курткале (Шейновец) се намира на Родопската верига - Гората и на север от Вълче поле. От там е най-добрият поглед върху цялата околност. През военни времена стратегическото място е било важен наблюдателен пункт. От крепостта Курткале е имало ясна видимост и към една друга крепост, находяща се в местността Гробето при село Долноселци, Ивайловградско.⁴² При ясно време от тук се вижда Бяло море. Тук първо са изградили крепост древните траки, през Средновековието тя е била допълнително укрепена и разширена, поради което археолозите ги разграничават като две крепости - тракийска и средновековна. После ги наименували с две имена: Курткале - Вълча крепост - Крепост на вълците, а понякога Курткьой калеси - Крепостта при селото на вълците.⁴³ (Буквално - на Вълчето село крепостта). В по-ново време българите ги назовават Самоградно и Константиново кале, а впоследствие се появяват наименованията Шейновец и Соколец.

Последно за военни цели крепостта се е използвала по време на Балканската война, когато българите я превземат от турците през нощта на 4 срещу 5 октомври 1912 г. И понеже войниците, които я атакуват и дават първите жертви, са от 30-и Шейновски полк, впоследствие върхът е преименуван в тяхна чест на Шейновец, със заповед № 2186 на Министерството на народното просвещение от 1942 г. Същевременно е издигнат и величествен паметник на загиналите войници. През 1997 г. тук е построена радио- и телевизионна кула с височина на антенната система 70 метра. Очевидно някой не е знаел, че върхът е преименуван, поради което му слагат още едно име - Соколец, с писмо на Държавния съвет № 02-

---

⁴² Иванов, Никола. Из рудни находища и старинни развалини в Покрованска община, Ивайловградска околия. - в. „Арденска дума“, бр. 438 от 1939 г., тук цитирано по Г. Кулов....

⁴³ Френски пътеписи за Балканите - Ами Бусе. Сборник маршрути от Европейска Турция (1836, 1837, 1838).

09-5 от 25 юли 1989 г., без да е отменено предишното Шейновец.⁴⁴ Парадоксално е, че сега по документи не може да се уточни, какво име носи върхът - Шейновец или Соколец и кой му е кръстникът - царското Министерство на просвещението или социалистическият Държавен съвет... Хората обаче продължават да си го наричат със старото българско име Курткале, защото в езика на прабългарите хан Кубрат е от рода на „вълците“.

Първи „проучвания“ на района и конкретно какво има на тази височина, **правят иманярите** още в стари времена. Легенди за съкровища непрекъснато битуват сред местното население. Особено упорито се копаело около могилата Малтепе (Иманярската могила) край Мезек. Периодически откриваните сребърни и златни монети и предмети поддържат упоритостта на иманярите в продължение на векове. Така през 1902 г. Ангел Чобана от село Мезек, копейки непосредствено до могилата, попада на бронзова фигура на глиган. За находката се разчуло, но на уверенията на откривателя, че статуята е бронзова никои не вярвал. В София упорито се носели слухове, че „вепърът“ е златен и че комитите ще го пренесат в България (по това време Свиленградско е в пределите на Турция) и „*ще го използват за целите си*“. По това време се подготвяло Преображенското въстание и пари са трябвали много. Александър Кипров, който бил ръководител на Македоно-одринската организация в Свиленградско, пръв се заинтересувал от находката и проучил случая по т. нар. *глиганска афера*. Предполагайки, че това е „една свиня от чисто злато, тежка повече от 200-300 стотинки“, той заминава за Мезек. Възнамерявали са фигурата да се разтопи на кюлчета и после „*да се купят пушки и топове за цяла Македония и Одринско*“. Ангел Чобана от Мезек се оказва организиран член на революционната организация и предоставя иманярското си откритие - „*почти естествена*

---

⁴⁴ Киселкова, Александра. Промени в наименованията на физикогеографски обекти в България 1878-2014 г. - факти и проблеми. - В: Българска Енциклопедия. С., 2015.

величина на млад буен нерез”. Но... местният ръководител на Македоно-одринската организация пише: „Видях, че не е от злато и интереса изчезна от мен...”⁴⁵ Вестта за тази находка обаче активизира местните иманяри и те предприемат масирани разравания по върха на Курткале.⁴⁶

Интересът към региона се засилва в периода между двете световни войни. Така например в 1930 г. в юбилейния сборник „Българското село” се обръща внимание, че в старата „крепост „Курт кале” е открита малка църквица, в която са намерени два малки кръста и каменна икона, стари пари и бронзови статуйки. В околността има могили, неразкопавани - „Лъките”⁴⁷

Първ по-системен **професионален научен интерес към Източните Родопи** проявява археологът Иван Велков, който през 1932 г. провежда разкопки при с. Мезек, Свиленградско. Оттук той предприема две експедиции във вътрешността на планината, като извършва теренни обхождания по маршрутите: Курткале, с. Малко градище, Вълче поле, Мост, Горна Крепост (крепостта Перперикон), Средна Арда, Широко поле (крепостта Моняк) и Устрен (крепостта Устра). Впечатленията си под формата на доклад той представя на 26 януари 1933 г. пред географското дружество при университета в София. Теренните му обхождания дават за първи път добра картина на крепостната система в Източните Родопи през Средновековието. Той разделя крепостите на три групи по местонахождение и значение, като добавя, че „също така и по течението на р. Марица са известни крепостите Фере, Димотика, Мезек, Курткале и

---

⁴⁵ По-подробно съм описал този случай в изследването ми за с. Мезек в том X на изследването ми „Източните Родопи” в XIV тома (под печат).

⁴⁶ Петров, Ирко. Един малко известен документ за дейността на Александър Кипров. - В: Сборник Тракия, Хасково, 2002, с. 170. Забележка: Познавах в младежките си години лично Ирко Петров и той ми е разказвал много подобни истории, включително и тази. Тук обаче се позовавам на по-късната му публикация.

⁴⁷ Юбилеен сборник „Българското село”. С., 1930, с. 426-427.

др.”.⁴⁸ Пътните си бележки Иван Велков предоставя отчасти на широката общественост в публикация във в. „Зора“ от 9 юни 1932 г. Редколегията на сп. „Родопа“ също проявява интерес, особено към неизвестните дотогава крепости, като апелира: „Поради това желателно е повече внимание и повече грижа към тия старини от страна на нашите учени”.⁴⁹

Интересни са критичните наблюдения на проф. Иширков, който отбелязва: „Земите и населението, които влязоха в границите на България и днес образуват по долината на р. Арда, Пашмаклийски и Мастанлийски окръзи. Понастоящем Западна Тракия, останала в Гърция, е населена преимуществено с гърци, пришълци от Мала Азия. По своето местоположение и по своите физикогеографски условия, Западна Тракия е представлявала особен интерес и значение и за траки, и за римляни, и за старите гърци и византийците, а и за турците. Това се вижда най-вече от съществуващите тук множество големи крепости по бреговете на Бяло море, а и по Беломорската равнина в подножията на Родопа, както и по долините на реките Марица и Арда.

Тая страна не е била оценена само от българската държава, защото на това място, особено в Родопската област, горе, са водени чести боеве, които са решавали и съдбата на границата между България и Византия, без от наша страна да се отиде по-далеч на юг. А допускаме и предположението, че нашите прадеди не са имали кураж и възможности да задълбочат надолу в една страна, пазена от толкова многобройни крепости, макар населението ѝ да е било българско”.⁵⁰

---

⁴⁸ Велков, Иван. Прочути крепости. С., 1938, с. 43-49, 81-84.; Велков, Иван. Няколко тракийски и средновековни крепости по средна Арда. - ИИД, XVIII, 1940, с. 70-78.

⁴⁹ Сп. Родопа, бр. 3, год. XII от 1 март 1933, с. 5.

⁵⁰ Караманджуков, Христо. Родопите и Даръдере в Западна Тракия - черти и насоки в самосъзнанието на българите там. - В: Златоградски страници. Варна, 2020, с. 168.

Въз основа на предишни проучвания⁵¹ и свои наблюдения, археологът от хасковския музей Димчо Аладжов прави следното обобщение за Курткале: „На връх Курт кале (704 м н. в.) има тракийска и средновековна крепост. Средновековната стена е от каменни блокове. На десетина метра от външната стена върви друга, успоредна на първата (вътрешна?). Двете стени опасват върха от изток и юг, на места все още добре запазени, а другаде без никакви надземни останки. От юг е главната врата, сравнително добре запазена. На север и северозапад крепостта е добре защитена от редица високи остри скали. В западния край на вътрешното пространство се намират развалини от водохранилище (щерна) - елипсовидна постройка в земята, с размери 6x10 м. В крепостта се намират обилни фрагменти от тракийска и средновековна керамика”.⁵²

В следващо издание на своите изследвания археологът Д. Аладжов допълва, че „руините, които виждаме днес, датират от средновековната епоха. При археологическите разкопки е открит фрагмент от глинена остроудънна амфора. От направените редица проучвания става ясно, че е от 3-4 век преди Хр. и се предполага, че крепостта е съществувала от по-рано, още от античността... Направените досега разкопки не са достатъчни, нужни са по-задълбочени проучвания, има още много неизяснени неща, по-подробното изучаване на средновековния некропол може да доведе до важни открития за нашата древна история и да бъде открито античното селище, което учените предполагат, че се намира в местността”.⁵³

⁵¹ Филов, Богдан. Куполните гробници при Мезек. - ИАИ, XI, I, 1937. с. 79-93.; Миков, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. - ИАИ, XIX, 1955, с. 15-48; Захаров, А. Ценна старина. - сп. Наша родина, С., 1958, бр. 4, с. 20.; Аладжов, Д. Релефи на тракийския конник в нашия музей. - в. Хасковска трибуна, бр. 139 от 21 ноември 1963 г.; Аладжов, Д. Ценен тракийски паметник. - в. Шипка, бр. 168 от 29 август 1992 г.

⁵² Аладжов, Димчо. Селища, Паметници, Находки от Хасковския край. Хасково, 1997, с. 48-51.

⁵³ Аладжов, Д. Прочути, забравени, неизвестни крепости от Хасковския край. Хасково, 2001, с. 92-93.

Заради своята значимост средновековната крепост е обявена за археологически паметник. На това основание „Тракийската крепост със светилище на вр. Курткале, (и) средновековната крепост от XI—XII в.” много отдавна са отбелязани и в някои пътеводители.⁵⁴ Съвременните туристи са информирани и със снимков материал, че до върха се стига най-лесно „откъм с. Мезек, откъдето започва асфалтов път, който води до мястото. Откъм с. Вълче поле също има път, но той е черен и е труднопроходим дори за повисоки автомобили”.⁵⁵ Но някои места в землището на с. Вълче поле, свързани с античността и средновековието, продължават да са труднодостъпни и трябва да се отиде пеша.

В планинската околност освен крепости **има и езически светилища и некрополи.** Светилищата обикновено са по върхове и пещери. В подножието на крепостта Курткале има следи от тракийско светилище в скалата - култови трапезовидни ниши от двете страни на входа на светилището. Според археолога Д. Аладжов „тук са намерени останки от мраморен релеф на тракийски конник, което показва, че светилището е използвано и през римската епоха”.⁵⁶ А в спомените на местните хора се разказва: „Много пъти слизах в пещерното светилище под непристъпните скални зъбери от северозападния край на крепостта. От двете страни на входа на светилището имаше дълбоки пещеровидни ниши, вероятно скални гробници или с някакво друго сакрално предназначение. А вътре беше светло, защото имаше процеп отгоре. Отвъд насъбраната вода имаше мраморна плоча с релеф на тракийски конник, който се поклащаше в галон, оглеждайки се във водата. Тази плоча видях отново преди 30 години. Тя бе свалена оттам от един иманяр от Вълче поле, който я беше зазидал пред камината

---

⁵⁴ Панайотов, И., Н. Папазов, К. Страшимиров. Родопи - пътеводител. С., 1973, с. 196.

⁵⁵ Евтимова Виолета. Фотопътеводител на Източните Родопи. Кърджали, 2003, с. 247-248.

⁵⁶ Аладжов, Д. Селища, паметници, находки, цит. съч., с. 48-51.

си откъм обратната страна“.⁵⁷

Искам да допълня още нещо за тези **пещерни светилища**. Почитането и използването на естествените пещери (спелеоатрията) като особено място за извършване на религиозни практики е тясно свързано с развитието на религията въобще и води началото си от палеолита.⁵⁸ В повечето случаи пещерите-светилища у нас са били обект на случайни посещения и описания, по-голямата част от публикуваната информация има фрагментарен характер. Единствен, засега, опит за по-цялостно разглеждане на пещерите-светилища в България дължим на Г. Антоу, който прави някои изводи относно разпространението им.⁵⁹ Според него изборът на пещерите за извършване на култови обреди и ритуали е обусловен от съчетанието на сложен комплекс от естествени природни компоненти със силно въздействие върху мистичното светоусещане на човека.⁶⁰

Разграничаването на пещерите-светилища от временните пещерни убежища е видимо различимо - докато светилището е сравнително достъпно и удобно за ритуали, то пещерите за обитаване са със скрити или много труднодостъпни входове и до използваните помещения се достига през тесни и ниски галерии.

През последните години у нас продължават откритията и броят на известните пещери-светилища нарасна двойно. Според Алексей Жалов от пещерния клуб в София *„разшири се техният ареал на разпространение и етническият им обхват“*. Правейки *„опит за обобщаване и систематизиране на наличните данни“*, Г. Антоу споменава и пещерни-

⁵⁷ Манолова, Яна. Древни хора по чуки и градища в Североизточните Родопи. С., 2010, с. 23-27.

⁵⁸ Илиаде, М. История на религиозните вярвания и идеи. С., 1997, с. 14

⁵⁹ Антоу, Г. Някои изводи от разпространението на пещерите светилища по нашите земи. - В: Научно-практическа конференция по туризъм, алпинизъм, ориентиране, пещерно дело и защита на природата. Научни доклади. МНП-София, 1981, с. 233-247.

⁶⁰ Антоу, Г. Някои изводи от разпространението, цит. съч., с. 233-234.

те светилища при с. Вълче поле. Важното в нашия случай уточнение е, че „*понякога пещерите не са самостоятелни култови обекти, а център или част от по-големи светилищни комплекси*”. Като типичен пример са посочени Източните Родопи - „*Най-древните пещери-светилища по нашите земи са локализирани в Северозападна и Югоизточна България, но тяхната концентрация е най-голяма в Източните Родопи*“.⁶¹

За такива пещери-светилища или пещери аязма от античността се сочат „*две пещери под с. Вълче поле, Хасковско - на тракийския бог Херос*“.⁶² За една такава пещера говори и краеведът Яна Манолова.⁶³

Относно некрополите и могилите, които са в земята и нишите по скалите, на първо място нека споменем **тракийската гробница**, която се намира на 200 м на запад, в подножието на връх Курткале. Хасковският археолог Димчо Аладжов изнася „нови данни”, които, по датировката личи, че не са много нови - „*от последните проучвания, непосредствено на изток от с. Вълче поле се издига гол хребет - Бърчина-та. На върха му има могила, вис. 3-4 м, с диам. 20-25 м. През 30-те год. могилата е разкопана от иманяри. В южната ѝ половина била намерена правоъгълна гробница от дялани каменни блокове*”.⁶⁴

За иманярите, които са я открили, по-точни сведения дава археологът Ирко Петров, който също е от Хасково. Според него вестта за откритата гробница при с. Мезек и публикациите в пресата „*активизирали местните иманяри и любители на старини и на 30 януари 1931 г. една група селяни от село*

---

⁶¹ Жалов, Алексей. Спомен за пещерите светилища в България. В памет на Георги Антонов. - В: Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”. Част първа - Етнология и пространство. С., 2007, кн. 5, с. 143-164.

⁶² Жалов, Алексей. Спомен за пещерите светилища в България, цит. съч. // <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://hinko.org/hinko/Downloads/10/X-53.pdf>

⁶³ Манолова, Яна. Древни хора по чуки и градища, цит. съч., с. 23-27.

⁶⁴ Аладжов, Димчо. Селища, Паметници, Находки, цит. съч., с. 48-51.

Куртулен⁶⁵ (сега Малко градище), открили в една могила на връх Курт кале (Шейновец) втора тракийска гробница⁶⁶. Местните хора също знаят, че тези иманяри са от с. Вълче поле и в детските им спомени е запечатано промушването „през дупките, направени от селските иманяри, в гробницата на южния склон на Курткале“, като все са се надявали да намерят нещо „в празното каменно помещение“.⁶⁷

Според археолога Георги Нихризов тази гробница е „от втория период на РЖЕ“ (ранножелязната епоха ?), отнасящи се към периода V - IV в. пр. Хр. Той отбелязва в района 12 гробници - „от тях девет при с. Мезек,⁶⁸ една при с. Вълче поле“,⁶⁹ като я посочва в местността „Курт кале“.⁷⁰ Тракийската гробница при с. Вълче поле се оприличава с „гробницата в Мезек, но без „дромос“ (покрит коридор)“.⁷¹ От куполната гробница, открита на връх Курткале, почти нищо не е останало, освен името, с което я наричат хората - „църквичката“.

Яна Манолова, която изследва местния фолклор и е родом от същото село, пише: „Много тракийски старини по различни места днес се наричат от местното население „църква“, „цръква“, „цръквище“. Така тракийската гробница под връх Курткале, северно от с. Вълче поле, се нарича от вълчеполци „църквичката“.“⁷² Следователно тукашните

⁶⁵ Авторът посочва с. Куртулен с ново име Малко градище, което не е вярно. Малко градище е със старо име с. Алван-дере. Б.м., о. Гарена

⁶⁶ Петров, Ирко. Един малко известен документ за дейността на Александър Кипров. - В: Сборник Тракия, Хасково, 2002, с. 170.

⁶⁷ Манолова, Яна. Древни хора по чуки, цит. съч., с. 23-27.

⁶⁸ Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. - ИБАИ, XI, св. I, 1937, 7 - 79, 84 - 89; Велков, И. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 33 год. - ИБАИ, XI, 1937, 123 сл., 128 сл., 135 -142.

⁶⁹ Филов, Б. Куполните гробници, цит. съч., с. 79 - 84.

⁷⁰ Нихризов, Г. Могилните некрополи в Източните Родопи. -В: Първи международен симпозиум „Севтополис“, „Надгробните могили в Югоизточна Европа“, Казанлък, 4 - 8 юни 1993 г.

⁷¹ Окръжна секция Еврос. Област Еврос, община Ивайловград. Еврос, 2001, с. 22.

⁷² Манолова, Яна. Древни хора по чуки и градища, цит. съч., с. 157-164.

хора свързват думата „църква“ не само с християнската религия и със сградата, където се отдава почит на Бога, „а с тайнството, при което се установява връзка между човеците и Бога”.

Това неминуемо се отразява върху доста мъглиявите им понятия за християнство. Например, постите, които налага Църквата за въздържание от блажна храна с цел укротяване на телесните страсти и душевно възнасяне към Бога, в с. Вълче поле се представят в елементарен практически план. Една легенда разказва, че някога Света Богородица била пчеларка и произвеждала много мед. За да може да продаде меда си, наложила Богородичния пост. По това време св. Никола бил рибар, св. Петър градинар, а Иисус Христос - свинар. По нейния пример те въвели Никулденския, Петровския и Коледния пост, „за да могат и те да продават своята риба, плодове и зеленчуци и свинско месо...”⁷³

За друг подобен остатък от езическо време в местните ярвания на с. Вълче поле ми разказа през 2014 г. студент от тамошния край. „Докъм 1980 г. в селото се е провеждало уникално кукерско шествие, наричано „Бубошари”. При провеждането на шествието са се избирали цар и царица, които са развеждани из селото с двуколесна каруца. Шествието приключвало с изоставянето на каруцата в средата на селската река, от където царят и царицата е трябвало да излязат сами. „Бубошарите” са носели страшни животински маски и дебели дървени тояги, с които налагали всеки срещнат за здраве”.⁷⁴

Две години по-късно, през 2016-а, етнографът Магда Милчева публикува списък на „кукерски игри в Хасковско

⁷³ Различни варианти на това съвсем битово християнство съм слушал в храм „Св. Богородица” в Хасково, докато там служеха о. Димитър Евтимов и о. Антоний Енев. Художничката на икони Илияна Бецинска си беше направила свой „електронен православен календар” и също беше отбелязала тази легенда.

⁷⁴ Георгиев, Г. Село Вълче поле. Реферат. Специалност БЕИ ПУ Филиал Л. Каравелов. Кърджали, 2014. Вж. НА-БАН. Ф. 345, оп. 1. Личен фонд Камен Гарена.

(християни)“ и посочва, че в селището Вълче поле названието на обичая е „Бабушере“, а обредните лица са: кадъна, невяста, бабушаре, цар. Изпълнява се в понеделник след Сирница.⁷⁵ В тази смесица от езически вярвания, както се вижда, тракийската колесница е заменена с каруца, а животинските маски (би трябвало да са вълчи), тоягите и особено боят е характерно нещо за прабългарите, които впоследствие превземат с безжалостни битки тези земи от византийците. И, както се вижда, това няма нищо общо с християнството, постите и смирението...

Според археолога Георги Китов *„надгробната могила е най-трайният и най-характерният елемент в тракийската погребална практика“*.⁷⁶ Затова многобройните могили при с. Вълче поле са предизвиквали интерес и у други учени. Районът в граничещите с долината на р. Марица северни и източни дялове на Източнородопския масив е изследван подробно от Георги Нихризов. Неговото заключение е, че *„тракийската култура се развива в синхрон и под влиянието на тази в равнината, като същевременно притежава специфики, характерни за планинските райони. Не е извършена пълна регистрация на надгробните могили на цялата територия, но досегашните наблюдения в части от нея дават основания да се твърди, че степента на наситеност с могили не е по-ниска от тази в долината на Марица“*.⁷⁷ Това говори, че през ранножелязната епоха процесът на консоли-

⁷⁵ Люнчева-Милчева, М. По пътя на Слънцето и Месеца. Ст. Загора, 2016, с. 139-140.

⁷⁶ Китов, Г. „Долината на царете“ в Казанлъшката котловина. - Анали, бр. 2-3, 1994, 47.

⁷⁷ Позоваването е на редица изследвания като: Велков, И. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 33 год. - ИБАИ, XI, 1937, 120 - 123; Аладжов, Д. Селища, паметници, находки. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, 6, Хасково, 1974; Същият, Хасково в древността. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, 9, С., 1979; Аладжов, Д., Д. Балабанян, Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. - Тhracia, VI, 1984, 185 - 235; Нехризов, Г., Ж. Величков. Терени обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковска област. - АОР - 1989, Кюстендил, 1990, 180 сл.

диране на тракийската народност в Източните Родопи е в напреднала фаза. И „започва унифициране и на погребалните практики на населението на Източните Родопи, изразено в появата на надгробни могили в цялата територия, процес, който напълно завършва през римската епоха”.⁷⁸

Според местния археолог Димчо Аладжов „на около 2 км североизточно от Вълче поле, под вр. Голака, се намира местността Коначетата, където на едно възвишение има могилен некропол от десетина могили с диам. от 5 до 10 м и вис. 1 м, с повърхност, натрупана с ломени камъни. В една от тях през 1967 г. иманяри намерили „огнище“ с пепел, въглени и керамика - три малки панички и едно гърне”.⁷⁹ По сведения на Яна Манолова и сега на мястото се виждат фрагменти от сива керамика и друга груба непречистена глина.⁸⁰ Към тази картина Д. Аладжов допълва: „В местността Егреците има няколко надгробни могили: едната е вис. 3,5-4 м, с диам. около 25-30 м - неразкопана. На изток от нея се виждат други две могили с подобни размери, разположени по билата, спускащи се от Курт кале. Тракийски надгробни могили има и на юг от селото на Кушките, Чукаря, Чуката, Гургенатларъ и изобщо из цялото землище на Вълче поле”.⁸¹

На границата на землището между Вълче поле и с. Камилски дол на повърхността на една от могилите, в местността Трите чуки, е открита голяма мраморна надгробна плоча с релеф на тракийски конник с посветителен надпис. За ценен тракийски паметник допълнителни сведения дава хасковският археолог Димчо Аладжов: в двора на историческия музей в Хасково може да се види голям тракийски надгробен паметник от римската епоха. Той представлява мраморна плоча с вис. 2 м, шир. 80 см и дебела 12 см. Отгоре плочата е оформена като фронтон, под който в квадратно поле с голямо майсторство е изобразен тракийският конник.

⁷⁸ Нехризов, Г. Могилните некрополи в Източните Родопи, цит. съч.

⁷⁹ Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 48-51.

⁸⁰ Манолова, Яна. Древни хора по чуки, цит. съч., с. 23-27.

⁸¹ Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 48-51.

„Конят е устремен напред, с предните крака стъпил върху жертвеник. С лявата си ръка конникът държи поводите, а дясната е вдигната за поздрав. Движението е подчертано от развятата хламида (наметало) на конника... Срещу него са се насочили две змии, увити около едно дърво, а под коня се вижда глиган, пресрещнат от две хрътки. Зад гърба на конника личи фигурата на слуга (или оръжено-сец)... Макар изработен от едрозърнест мрамор, какъвто има в големи количества наблизко (релефът е намерен в землището на с. Вълче поле), релефът издава вещата ръка на своя създател, работил в III в.

Под релефа е издълбан кратък надпис, започващ с обръщение и благопожелание: „На добра среща (пътнико)”, след което от надписа научаваме, че Дидис Аполодор е поставил тази паметна плоча за чедото си Аполодор. В долния край на плочата е оформен „зъб” за закрепване в правоъгълно гнездо, което показва, че тя е стояла изправена”.⁸²

Както вече се спомена, тази плоча е намерена при разораване на хълма на една от могилиците, в местността Трите чуки, в началото на 1950 г. Тогава са я открили в двора на черквата в с. Вълче поле. Тук, облеганата на стената на храма, тя преседява няколко години, приемана от населението като изображение на св. Георги. През 1958 г. каменната плоча е пренесена в историческия музей в Хасково, където може да се види и сега.

За да се видят обаче и другите тракийски каменни изображения трябва да се отиде отново в **с. Вълче поле при многото скали и още по-много ниши**. Може би най-известни са скалите **Кушкая**. В различни туристически и географски указатели днес се опитват да наложат името Птичи камък. Местните хора обаче продължават да ги обозначават както преди, не защото повече обичат турския език, а защото това име е с по-точно съдържание. В буквален превод на истина Кушкая означава „птичи камък“, но турският език е иносказателен и понякога трябва да се прави смислов пре-

⁸² Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 48-51.

вод. Защото турците наричат „камък“ с думата „таш“, а за канара използват „кая“. В словосъчетание обаче изразът получава смисъла на величествени скали - или величествените скали на птиците Кушкая. На „птиците“, има се предвид на големи птици, а не на някакви „птичета“, което в българския език пък има смисъла на малки пиленца, независимо от какъв вид са.

В спомените на местните хора Кушкая също са мистични, величествени скали - Скалите на птиците: *„Най-често пасяхме воловете около близките величествени скали на 1,5 км северно от селото - Кушкая. Там, в пространството между двата огромни скални масива, беше огнището, където печяхме сланинката за обяд. И всеки път, когато изкачвахме стръмнината към скалите, се питах на кого е било нужно да издигне този толкова стръмен хълм, а отгоре му, сякаш нарочно, да забодее тия великански скали. Какви същества са обитавали тук някога тези руини, когато днес само орли се виеха над тях“*.⁸³

А нагоре „един висок скален зъбер започва да се издига още щом пресечем реката край Кушкая, все нагоре и на изток по гърба на хребета, който свършва точно срещу Курткале. Този скален зъбер е толкова висок и дълъг, че се вижда така величествен от селото, както се виждат и Кушкаяиските камъни. Той се нарича **Съракълдър (наредени камъни)**. А кой ги беше наредил? Портата всъщност бе мястото, където скалният зъбер прекъсваше за малко, отваряше се разстояние от 5-6, а може би и около 10 метра без скали, след което Съракълдър отново продължаваше още по-висок, назъбен и недостъпен. Много пъти се опитвахме да вървим покрай самата южна страна на Съракълдър. Това беше невъзможно. По цялото протежение на стената са нахвърляни остри дребни и по-едри камъни в една дебела 50-60 см и широка 3-4 м каменна редица, по която е невъзможно да се ходи нормално. При това всичко е обрасло с тръни и вечнозелени бодливи храсти. А когато

---

⁸³ Манолова, Яна. Древни хора по чуки, цит. съч., с. 23-27.

*се опитвахме да се изместим малко по-надолу от нея, рискувахме да се търкулнем по урвата, толкова беше стръмна. Виждах, че скалният гребен Съракълдър се състоеше, освен от естествени скали, и от други огромни скални късове, насложени върху тях. А кой и как ги е изкачил там?*⁸⁴

Действително масивът е много внушителен. Разположен е на малък хребет и се простира в посока изток-запад подобно на орел с разпънати крила. Скалните форми предизвикват в човешкото око и други интересни асоциации. Ето професионалната гледна точка на археолога Д. Аладжов: „От северната страна голямата скала се издига на 25-30 м, а на юг тя е почти двойно по-висока - около 50 м. Тук скалите са изключително живописни, застинали в странни форми: едната от тях прилича на приведен човек, носи името „Бабата“. Встрани по билото се виждат натрупани едри камъни от зид. Вътрешното пространство е терасирано. *Ив. Велков* предполага, че тук са били жилищни помещения. *Навсякъде се намират останки от глинени съдове, хромели и хавани...*; *керамиката от това място вероятно е от ранно-желязната епоха*”.⁸⁵

По време на разкопките, извършени през 2005 г., са разкрити останки от сгради, керамика и част от крепостен насип. Обитаемата площ е около 25 декара южно от Кушкая. По намерените артефакти археолозите установяват, че теренът е бил активно населен през сравнително дълги периоди от време. Проведените проучвания на обекта дават основание за предположението, че той е бил част от тракийски култов комплекс, който по някакъв начин е свързан с намиращото се в близост светилище Глухите камъни. Други учени обаче са скептични и смятат, че все още е трудно да се каже дали, как и доколко Кушкая е бил свързан с Глухите камъни.⁸⁶

Счита се, че районът около Кушкая е бил обитаван през

---

⁸⁴ Манолова, Яна. Древни хора по чуки, цит. съч., 23-27.

⁸⁵ Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 48-51.

⁸⁶ По-подробно по въпроса вж. Евтимова, В. Фотопътеводител на Източните Родопи. Кърджали, 2003, с. 243-244.

различни епохи — късната бронзова епоха (XVI - XI в. пр. Хр.), ранната желязна епоха (X - VI в. пр. Хр.), части от късната желязна епоха (III - II в. пр. Хр.), части от периода на римската античност (III - IV в.), както и през Средновековието. Неговото интерпретиране като укрепено селище на този етап от проучванията изглежда най-вероятно и съответства на труднодостъпното му местоположение. По време на археологическите разкопки са разкрити две жилища от късната бронзова и ранножелязната епоха, както и една укрепителна стена. На места проучените пластове достигат до 1,4 м, което свидетелства за продължително обитаване.

Едно от жилищата е датирано от късната бронзова епоха. В него са намерени каменна брадва, кремъчни ножове, стъргалки, върхове от стрели, остатъци от работни инструменти. Това дава основание да се смята, че е било обитавано от занаятчия, който изработвал сечива от камък и кремък. Второто жилище е датирано от ранната желязна епоха. Открито са значително количество керамика и остатъци от съдове, както и глинени печати, които се ползвали за изработване на щампована украса върху керамични предмети. Комплексът е бил ограден от крепостна стена, минаваща по западния ръб на билото.

Но какво са търсили траките тук? Археолозите отговарят категорично - **злато и желязо.**

Най-ранното теренно доказателство в Европа за добив на златна руда от коренни находища, датирано между XV и XI век пр. н. е., е в местността Ада тепе, Крумовградско. Това показват проучванията на екипа от археолози на д-р Христо Попов. През 2004-2005 г. те провеждат спасителни разкопки на възвишението. Според заключенията на Хр. Попов „*в българската археология съществува празнина в проучването на първите звена в археометалургичната производствена верига за периода на бронзовата и желязната епоха, а и за по-късните от тях периоди. Знаем много малко за технологията на добив и първична преработка на рудата, за металургичните съоръжения, използвани при топенето*

на метал, и за техните конструктивни характеристики - а това са първите стъпки в производството, преди да се стигне до крайните продукти, които впечатляват широката публика".⁸⁷

По следите на металургията на Древна Тракия през 2008 г. са проведени проучвания под ръководството на археолога Георги Нехризов и геолога Васил Атанасов. По българо-немския проект „Желязо и злато” за проучване на рударството в Източните Родопи те **откриват железни рудници край с. Вълче поле** и с. Камилски дол. Интерес предизвиква пещта за добив на желязо, на която се натъкват край рудниците. Археолозите подчертават, че в древността желязото се е ценяло много по-високо от златото заради непознатата дотогава здравина на изработените от него предмети.⁸⁸ Открити са и специални тракийски съоръжения за утаяване на изкопаните смеси, дълбани на ръка, с почти идеални квадратни форми.

В района на с. Вълче поле се срещат и нерудни (неметални) полезни изкопаеми. Един от тях е минералът мусковит. Това е вид бяла слюда, съдържаща се практически във всички типове гранитни пегматити.⁸⁹ В Кърджалийския регион има няколко находища, които са част от обширно пегматитово поле, разположено в района между яз. „Ивайловград“ и с. Хухла. Районът е изграден от двуслюдени шисти, гнайси и амфиболити. Пегматитовите тела идват като послойни подсичащи жили с различна големина - дебелина до 10-15 м и дължина - до 100 м. Забелязва се зоналност на жилите, като в централните части е развит по-едрозърнест пегматит и съответно - едрокристален мусковит. Минералът е познат от древността и е използван още тогава като заместител на непознатото по това време стъкло за прозорци. Притежава удивителна способност да

---

⁸⁷ Попов, Христо. Траките изкусни рудари. - в. Перперикон, бр. 45 от 6-12 декември 2008, с. 5.

⁸⁸ Гогова, Тонка. Ада тепе - най-старата златна мина. - в. Нов живот, бр. 214 от 11 ноември 2008, с. 2.

⁸⁹ Пегматит - вид магмени скали.

се отцепва на все по-фини люспи.⁹⁰

Многобройните трапецовидни ниши, които изпъстрят скалите край с. Вълче поле, са безспорно дело на човешка ръка. Те се срещат само в Източните Родопи, по долината на река Арда и нейните притоци. Относно предназначението им най-възприемано е мнението, че са дълбани с някакво култово предназначение и че са във връзка с култа към мъртвите у древните траки.⁹¹ Ив. Велков допуска, че в нишите **при с. Вълче поле** са били поставени оброчни плочки с изображението на някое почитано от траките божество.⁹² Местното турско, да кажа и селско население, което не се интересува от научни изследвания, определя предназначението им по свой начин и ги нарича „кованкая” - т.е. „скалите с пчелните кошери”, понеже на това им приличали тракийските ниши.

В североизточна посока от село Вълче поле, навътре в планината, в местността Кованкая се вижда **монолитна скала** със зеленикав цвят, с вис. 40-50 м, издигаща се над реката. На южната страна на тази скала, на 7 м от земята, има фурнообразна гробница с дълбочина около 3, 5 м. Вляво от нея една до друга са издялани трапецовидни ниши. Вдясно, успоредно на тях, има три други ниши. Ниши има и на източната, западната и северната страни на скалата - 24 на брой - всички са недостъпни. Тази величествена скала е описвана от местни археолози и от местни краеведи.⁹³ Може би защото стърчи самотна, (наоколо няма други скали), сякаш е донесена от някъде другаде. И понеже не се знае кой може да я поставил тук в тракийско време - траките нямат оставени писания, а и в преразказаните сведения за тях в „Старогръцки легенди и митове” не пише нищо, тя е **наречена** по името

⁹⁰ Василева, Стефана, Стела Тодорова. Богатството на един южен град. Кърджали, 1994, с.14-21.

⁹¹ Миков, В. Произход на куполните гробници в Тракия. - Сб. в чест на Г. Кацаров. Част втора, ИАИ, Т. XIX, с. 28.

⁹² Велков, И. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. - Сб. в чест на А. Иширков, София, 1933, с. 150.

⁹³ Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 48-51; Манолова, Яна. Древни хора по чуки, цит. съч., с. 23-27.

на един български мит - **Кралитарков камък**. Това пък ни доближава до времената, когато тези земи са били владение на старите българи до идването на новите тюркски племена.

Друг **неизяснен въпрос** от стари времена, за който подхвърля археологът от Хасково Димчо Аладжов, са капаците на някои от полупланинските кладенци в Източните Родопи. Той предполага, че „са взети наготово от долмените (предния камък), което се вижда от формата на отвората им, но това е въпрос, който заслужава специално разглеждане (наблюдения на автора при с. Долни Главанак, с. Вълче поле, с. Елена и др.)”.⁹⁴

След траките остават техните загадки и настъпва безвремие в историческите извори. За историята на селото не се споменава нищо. Преди идването на турците за района на с. Вълче поле се говорят само две неща: за **някакво римско имение** от типа на вила „Армира”, намиращо се под селото. **И още**, че там някъде се е провела **средновековна битка**, „вероятно между кръстоносци и войници на цар Калоян!?”. Но това засега е само фолклор, докато не се проведат нови разкопки.

Но битка все пак е имало. Във... фолклора, но не е била по времето на Калоян. И ако приемем, че фолклорът е народна история, то историзмът на фолклора се проявява най-силно в преданията. В този ред на мисли ще цитираме едно предание за **Черноменската битка през 1371 г.**, която отваря пътя на тюркските племена към Родопите. Говори се, че „от Смолянските села слязъл гъдулар-невец, който съобщил, че се събрали седем краля с войските си, за да помогнат на Димотишкия император Кантакузин срещу турците. Няколко дни след това дошли Вълкашин и Углеша и се срещнали на височината „Курт кале” край Свиленград. Решили да ударят в гръб турците, обсадили Одрин, затова Углеша потеглил югоизточно от Черномен, а Вълкашин - югоизточно от Свиленград. През нощта войската на Вълкашин била нападната от турците, сам Вълкашин бил тежко ранен и

⁹⁴ Аладжов, Д. Селища, паметници, цит. съч., с. 73-80.

умрял по пътя, като го носели към Прилеп. Погребали го някъде по брега на Арда. Убитите Вълкашинови войници били погребани в общ гроб - сега тази местност се нарича „Сръб сандък“. Войската на Углеша била нападната по-късно и в битката войводата бил ранен на седем места. Част от войниците заедно с него се оттеглили, а пленените, след като отказали да сменят вярата си, били избити в местността, която днес се нарича „Касап дере“.⁹⁵

Така за първи път се заговаря в народната памет за Вълчата крепост, но и за **Вълчето село** - т.е. по тогавашния език на българите Курткале и село Курт... След многото вариации по наименованието на селището могат да бъдат много и както ще видим това наистина е било така, но вълкът си е вълк, т.е. името „курт“, както са го наричали българите, си остава. И това е всъщност старото българско име и на крепостта, и на селото, защото няма как преди превземането на района названието Курткале да е било сложено от тюркските нашественици, а впоследствие по погрешка да е било припознато като турско - на турски би било Куртхисар.

Нещо повече по този въпрос споменава и проф. Петър Мутафчиев: „А преданието за Курт Кале до Мезек говори, че този Кастел бил построен от некой си цар Куртю, който имал сестра Меда (Мейда), която един див козел тласнал надолу от една канара, която била до вода, в която се огледвала. В спомен на нея, брата ѝ княз Курт - издигна този палат“.⁹⁶

Ако трябва да привлечем и други примери с това българско име ще споменем, че хан Кубрат - владетелят на Стара Велика България от 632-665 година, също се е наричал Курт. Името Курт се споменава и в „Именника на българските князе“.

---

⁹⁵ Вайселов, Георги. Отражение на историческите събития в преданията от Източните Родопи. - В: Ахридъ. Кърджали, 1983, с. 59.

⁹⁶ Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. 1-2. С., 1943, с. 30; същият, Лекции по история на Византия, раздел Средновековна история, Балканска история. С., 1993.

Преди да цитираме различните наименования на селището в хронологичен ред, ще споменем и една друга наивна представа от по-ново време: *„Турците го наричат „Курт-кой“ - „Вълча могила“; съществува обаче предание, че някоя си мома Елена Куртова изнесла някъде от реката голям камък и го поставила на средата на сегашното село върху други три камъка, и турила начало на селото - оттам и името“*.⁹⁷

Името обаче, както ще видим, е много по-старо и няма нищо общо с хубавата „мома Елена“. А че селото е древно и съществувало отпреди „турците“ да дойдат, няма никакво съмнение. Обикновено **датират създаването на селището около 1326 или 1330 г.** Това е условно датиране и се базира на първото известно писмено споменаване на селото в „Документ за границите на поземления имот на „Черменския вакъф“ от 1562 г. Без да коментирам предполагаемите датировки, ще посоча споменаването на селото **между 1500-1550 година** по наличните засега документи.

След окончателното завладяване на България през есента на 1396 година, след битката при Никопол и падането на Видин, след 30-годишна съпротива над българската земя се чува само един стон - „Виран“ - разрушение и развалини. Сто години по-късно, през първата половина на XVI век (между 1500 и 1550 г.), на територията на източния дял на Тракийската низина, което нас ни интересува, остават да съществуват предимно малките и средно малките по големина селища с ниска гъстота на населението. По изследванията на Милена Петкова-Енчева *„мюсюлманите общо за територията на този дял от Тракийската низина са 92,8%, като основната част от тях са живели в малки и средно малки селища, вероятно новоустановени“*. А *„смесени и в изцяло християнски села“*, са едва 7,2%. Те живеят *„в устойчиви, стари селища, вероятно установени преди идването на османците на Балканите, разположени в низината, но в преобладаващата си част в близост до планините“*, т. е. в

---

⁹⁷ Вж. Юбилеен сборник „Българското село“. С., 1930, с. 426-427.

села както в зоната до 200 м, така и в пояса от 200 до 600 м надморска височина. А в тези параметри влиза и село Вълче поле, което е с надморска височина 299 м. Според авторката това опустошително обезлюдяване от страна на християнския елемент - т.е. българското население, е в резултат на това, че „територията на низината е била арена на нестихващи военни конфликти през Средните векове и преди и по време на османската инвазия. Военните действия, разиграли се на тази територия в продължение на няколко века, са били деструктивни по отношение на поселищната мрежа. Същевременно тези земи най-рано са включени в пределите на Османската империя”.⁹⁸ Едва след края на междуособиците от началото на XV в. се наблюдава стабилизиране на политическата обстановка и се създават по-благоприятни условия за възстановяването на поселищната мрежа.

Едно от тези мъчително съживяващи се български села е и отбелязано от турците със старото му име с. Курд, но с добавката Ашък - т.е. „Курд Ашък” с друго име Виран - дн. с. Вълче поле, Хасковска област - записано в регистрите на Османската империя от първата половина на XVI век: „глави на пълноценни домакинства - 5”; „неженени 0”; „служители на култа 0”.⁹⁹

След няколко десетки години с. Вълче поле се споменава отново **през 1562 г.**, в един документ от 15.01.1662 г., в превод на Р. Стойков, който показва вакъфите на Ханъм султан с вакъфските селища и броя на немюсюлманските домакинства в каза Чирмен. „Този вакъф е основан в 1562 г. от султаншата, майката на Осман шах“. През 1911 г.¹⁰⁰ две от

---

⁹⁸ Петкова-Енчева, Милена. Поселищна мрежа и гъстота на населението в източния дял на Тракийската низина през първата половина на XVI век. - В: Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Част 1. Миналото - исторически ракурси. С., 2008, с. 266.

⁹⁹ Петкова-Енчева, Милена. Поселищна мрежа, цит. съч., с. 280.

¹⁰⁰ Когато редактирах материала си, се консултирах с проф. Лизбет Любенова и тя ми обърна внимание на тази датировка, в смисъл, че за читателя няма да е много ясно какво искам да посоча. Годината 1911-а е времето, когато е поискана тази справка от въпросните села.

селата на този вакъф, намиращи се в Свиленградска каза, поискват от министерството на султанското дефтархане в Цариград да им издаде документ за границите на вакъфа. Селата са Вълче поле (1562 г. Курт виран) и Карабаа (1562 г., писано Карабаос). Канцеларията издава худутнама¹⁰¹ на вакъфа „*буквално преписано от регистъра на султанското дефтархане*“.¹⁰²

Позовавайки се на същия горесцитиран документ, преведен от Р. Стойков, виждаме, че сто години по-късно, на 15.01.1662 г., са налични по-подробни сведения за вакъфите на Ханъм султан с вакъфските селища и броя на немюсюлманските домакинства в каза Чирмен. И тук „*Курт Дабрал* (Куртолен - с. Вълче поле, общ. Любимец) - *е регистрирано с 29 ханета*“.¹⁰³

Въз основа на проучените от Елена Грозданова¹⁰⁴ османски регистри за данъка джизие за годините 1635-1636 и 1652-1662 могат да се очертаят границите на разглеждания вакъф, намиращ се в каза Чирмен. В него са включени селата: Курт виран (днешното Вълче поле), Ак виран с друго име Урум Ефрем (днешното Ефрем) и др. Според тълкуването на Анастас Разбойников прибавката „виран“ означава развалина, развалини. Турците често я употребяват, когато искат да определят, че някое село е до развалини, понякога крепостни. В съседство с Ефрем е било Курт виран (по-късно Курткьой, Куртолен у българите, днешното Вълче поле). В Източните Родопи много селища са били с тази прибавка (виран, видоизменено -ьорен, -орен). „Ак“ е „бяло“ - „Ак виран“ - бели развалини, крепост.¹⁰⁵ Всъщност този документ от 15.01.1662 г. потвърждава, че **населението на с. Вълче поле тогава е било чисто българско.**

¹⁰¹ От „худут“ - граница, а „худутнаме“ означава крепостен акт, в който се определят границите на мерата.

¹⁰² Янков, Георги. История на с. Ефрем. С., 2013, с. 26-28.

¹⁰³ Янков, Георги. История, цит. съч., с. 26-28.

¹⁰⁴ Грозданова, Елена. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989.

¹⁰⁵ Янков, Георги. История, цит. съч., с. 28-32.

В едно от най-новите изследвания за селищните имена в Османската империя е посочено, че през **1857 година** селото е било записано само със старобългарското си име „*Курт*” - „(има надписа на арабски, който не съм разчел - б.м.) „*Kurt - 1857, prob. Вълче поле, vil., dist. of Хасково*”.¹⁰⁶

Руско-турската война от 1877-1878 г. не променя името на селото, но животът на хората се обновява. Някои се изселват от Османската империя. Примерно след **1882 г.** в хасковското село Конуш започват да се заселват български семейства от съседни и по-далечни села. „*Идват хора и от Вълче поле - Георги Ламбов и Георгица Ламбрева, Атанас Пеев*”.¹⁰⁷ След Балканската война, за която вече по-горе писахме, когато все пак границата се измества с няколко километра, Вълче поле остава окончателно в границите на България. Старото му старобългарско име обаче не се запазва, а започват нови преименувания на селото и нови изпитания за жителите му.

След **1912-1913 г. с.** Курткьой, за което разните български чиновници мислят, че думата „курт” е турска, преименуват селото, което от „вълче село” (курткьой), започва да се нарича „вълче поле” - т.е. замества се думата „село” - „кьой” с думата „поле”. От своя страна, турската администрация също започва да го отбелязва с новите изменения и вместо Курт кьой започва да се записва като Курт-алан¹⁰⁸ - т.е. прибавят и те българската дума „поле” - „алан”. За местното население обаче селото си остава „*селото на вълците - Курткьой* или местният побългарен вариант „*мястото, (селото) на вълците - Куртолен*. Ползвали са се обаче двойствено и двете имена - Вълче поле и Куртолен.”¹⁰⁹

¹⁰⁶ Андреев, С. Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в Българските земи през XV- началото на XX век. С., 2013., с. 256.

¹⁰⁷ Вж. Марчо Латунов Запрянов. Село Конуш, Хасковска област. Хасково, 2010 г.

¹⁰⁸ Acroğlu M. Türker. Bulgaristan'da türkçe yer adları kılavuzu. Ankara., 2006, с. 659.

¹⁰⁹ Вж. Юбилеен сборник „Българското село”. С. 1930 г., Раздел III, Статистически сведения за населените места. Като пример „село Куртолен, 1926 г”

Непосредствено след балканските войни в района се настаняват малоазийски и тракийски български бежанци. Някои се заселват и във Вълче поле.¹¹⁰ Ето един печален епизод от живота по онова време:

През световната икономическа криза от **1929-1933 г.** местното население и особено бежанците рязко обеднява, шири се свръхбезработица. Това в най-голяма степен се отнася за бедните планински селца в Източните Родопи като Черешак, Дъбовец, Вълче поле, Бориславци и Малки Воден.

Бежанците започнали да изсичат поголовно вековните дъбови гори, за да спасят семействата си от глад. По късна доба карали с волските си коли вършина и дърва в Свиленград, за да си купят по някое чувалче с брашно и да нахранят многобройната си челяд с клисав ръжен или царевичен хляб. Назначените горски стражари се чудели как да увардят горите от браконieri.

По това време за държавен горски стражар бил назначен Кънчо Колев Колев от село Александрово, Старозагорско, завършил в родното си село основното си образование, а след това и класическата гимназия в Стара Загора. През 1926 година завършва висшето си образование в Париж - специалност „Лесовъдство“. Научава перфектно френски и италиански език. Бил възпитан във френски финес, но и със западна дисциплина и изпълнителност. През 1927 г., Кънчо е назначен към харманлийското лесничейство и отговарял за селата от Източните Родопи. Към браконьерите и закононарушителите бил безкомпромисен. Съставял им много актове и те не го обичали.

В студената, ветровита и снежна утрин на 22 октомври 1929 г. Колев е трябва веднага да замине за района си около с. Вълче поле, където имало браконieri. Колкото навлизал в планината, снегът ставал все по-дълбок. Като се спуснал на 2 км от връх Света Марина, по пътя за село Черешак, Кънчо забелязал следите на браконьерите, но и те го видели. Еди-

---

¹¹⁰ Любен Петков. От Малко Търново до Ивайловград. В: Алманах Юг. 1988 г. кн.1, с. 69.

ният от тях имал пушка. Гръмнал с нея и повалил горския стражар. Конят се подплашил и избягал по пътя за Черешак. Кънчо, тежко ранен, със сетни сили се опитал да се издърпа от канавката и да се скрие в гората. Но браконьерите го настигнали, доубили и наскли на парчета. Белият кон на Кънчо влязъл в с. Черешак със спуснати юзди и без своя стопанин. Двама мъже от селото го хващат и по следите намират разчлененото тяло на държавния горски стражар. След това отиват при кмета на с. Куртолен (днес село Вълче поле) Хр. Петров, който в 20 часа на същия ден съставил акт за смърт.¹¹¹

През това време селото е било център на община с две приходящи села - Хамзач (сега Дъбовец) и Керезлик (бившето село Черешак) и жителите им са се занимавали със земеделие. В юбилейния сборник „Българското село“ през 1930 година пише: „Разположено в и. Родопи, сев. Склонове. Обикновени селски пътеки, отстои на 4 км от шосето Любимец-Ортакьой. И. 23 км от ж.п. гара Свиленград. Има полумасивни постройките, покрити с керемиди, двуетажни и обикновено първия етаж служи за обор на добитъка, а втория за живеене. Засяват житни растения и тютюн. Занимават се главно със земеделие и **горене дървени въглища**. В околността каменовъглена мина, не експлоатирана. Има църква, училище, общ. Управление. Нужда от сграда за училище, пътища и водопровод.”¹¹²

Горенето на дървени въглища се оказва стара и устойчива практика за района. Дори в най-ново време, през 2006-2007 година, отново се заговори за това производство. Държавните власти в Хасково¹¹³ бяха уведомили собствениците на площадки за производство на дървени въглища в региона за необходимостта да организират дейността си в съответствие с новите изисквания по Закона за чистотата на атмосферния въздух. Съгласно последните промени в него до март

---

¹¹¹ Вж. Атанас Куманов. Горският стражар Кънчо Колев предчувствал смъртта, целунал за сбогом дъщеря си.

¹¹² Вж. Юбилеен сборник „Българското село“. С. 1930 г., с. 426-427.

¹¹³ РИОСВ -Хасково

2008 г. следваше да се преустанови производството на дървени въглища по открит способ. Регионалната екоинспекция в Хасково имаше информация, че на територията, контролирана от нея, работят 8 площадки за производство на дървени въглища. Четири от тях се намират в община Ивайловград. Там дървени въглища се произвеждат в селата Покрован, Дъбовец, Белополяне и Мандрица. Две площадки има и в село Вълче поле, община Любимец.¹¹⁴

През 1934 година двойственото име Куртолен, Вълче поле премахнато. С министерска заповед № 2820, обнародвана в Държавен вестник на 14. VIII. 1934 г., селото започва да се нарича само с едно име - Вълчепол.¹¹⁵ По време на **Втората световна война** отново границата около с. Вълче поле се раздвижва, или да кажем променя, когато ставаме съюзници на Райха. Никой не се интересува какво е това „райх“, но българските войници прекрочват границата към българските земи на Беломорието, а българският народ започва да нарича тогавашния водач на държавата Борис III Цар Обединител. От 20 април 1941 година, когато Втора българска армия влиза в Беломорска Тракия и в Източна Македония, България е „обединена“ до... края на 1944 година. В Беломорска Тракия е имало и войници от с. Вълче поле.¹¹⁶ Когато войната се губи, границите се връщат на старото си място, но без старата царска власт.

Република България прави ревизия на завареното наследство, реконструира администрацията и гледа в бъдещето, без да мисли да разширява границите си. Издава се сборник „Република България“, от който става ясно, че при тези промени с. Вълче поле вече не е община. Община е с. Малки Воден, „в състава на която влизат селата Бориславци, Вълчепол, Дъбовец, Ставри Димитрово и Черешак. Поминъкът на насе-

---

¹¹⁴ Вж. в. Нов живот от 16 март 2007 г.

¹¹⁵ П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 59-60

¹¹⁶ Вж. Яна Манолова. Древни хора по чуки и градища в Североизточните Родопи. С. 2010 г., с. 23-27.

лението е земеделие и тютюнопроизводство.”¹¹⁷ Споменава се за „кредитни кооперации - в Малки Воден, Бориславци и Вълчепол.” И се подчертава, че „през време на Отечествена-та война”, когато пък вече сме съюзници на Съветския съюз, от района „в Първа българска армия са взели участие 120 души, от които 5 са паднали убити.”¹¹⁸ От с. Вълче поле загинали по време на Втората световна война са сержант Никола Желязков Янчев на 28 години и редник Димитър Христов Маврев на 30 години.

Устремена в бъдещето, новата социалистическа държава на свой ред също променя част от старите имена на селищата. По забележка на НСИ № 19 - „през 1951 година село Вълчепол се преименува на село Вълче поле с Указ № 47, обнародван на 9 февруари 1951 година”.¹¹⁹

По онова време светът е разделен на две - едните строят „социализма”, другите развиват „капитализма”. Има провокации - границата е размирна. **Орисията на с. Вълче поле, като гранично селище** от прабългарско време досега, продължава. Продължават да падат и убитите за честта на Родината под девиза „Нито крачка назад - зад нас е България!”.

Местният краевед Яна Манолова описва една местност: „Връщах се от града, Свиленград, където учех в гимназията, и вървах пеша 30 км, пресичайки целия рид Гората, за да си дойда за съботната забава в село - тогава така вървахме. Но като се изкачвах от с. Мезек нагоре, се изгубих. Внезапно се озовах на едно място, обрасло с гъста вечнозелена ниска растителност - пърнар. Тя рядко се среща в нашата гора... Вместо да изляза на Курткале, за да се спусна през Колерек надолу към селото, се намерих на Сараборун, един друг връх на изток от него, на самата граница.”¹²⁰ Тук се губят не само

¹¹⁷ Сборник Република България. С. 1947., с. 716.

¹¹⁸ Сборник Република България. С. 1947., с. 716.

¹¹⁹ Вж. НСИ - Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 - население. Книга 1 - Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 318.

¹²⁰ Яна Манолова. Древни хора по чуки и градища в Североизточните Родопи. С. 2010 г., с. 23-27.

децата, губят живота си и няколко граничари.

През първата половина на март 1952 г. група от четирима диверсанти преминава границата от гръцка на българска територия близо до гранична пирамида 371, намираща се на 5 км източно от с. Вълче поле. След като преминават през граничната бразда, мъжете се спускат по т.нар. бандитска пътека, която заобикаля връх Сараборун от югозапад, преминава през връх Малкия Голак по посока на връх Шейновец (Курткале) и вътрешността на страната. Маршрутът им от границата до западното подножие на Сараборун преминава през левия фланг на участъка на гранична заставка „Круша“ и е в близост до десния фланг на участъка на заставка „Орел“. Застава „Круша“ се намира на 3 км югоизточно от с. Вълче поле, а заставка „Орел“ - високо в планината (Североизточни Родопи (ридът Гората) на 3 км източно от Шейновец.

В близост до Сараборун е кошарата на овчаря Атанас Горастев. Бандитите се опитват да го вербуват за тяхната кауза, като му поставят различни задачи с уговорката, че на връщане ще проверят как ги е изпълнил. След това те продължават към Шейновец и вътрешността на страната. Овчарят информира граничарите от заставка „Круша“, но вече е късно - минали са 2 часа, диверсантите са далече и няма възможност за адекватна реакция. Тъй като се предполага, че и на връщане ще използват същия маршрут, командването на Гранични войски взема решение да се направи засада на пътеката, по която се движат бандитите. В подкрепление на граничарите от заставка „Круша“ са докарани войници от съседните застави. Местността остава блокирана 20 денонощия. Чака се преминаването на бандитите.

В състава на засадата са и граничарите младши сержант Асен Илиев, ефрейтор Георги Стоименов и редник Стоил Косовски. Илиев служи на заставка „Орел“, Косовски на „Круша“, а Стоименов - през една заставка на юг от „Круша“. В 6 ч. сутринта на 31 март 1952 г. около Сараборун има гъста мъгла. На връщане бандитите са трима. Попадат на засадата. Заповядано им е да се предадат. Те не се подчиняват и

започва престрелка между тях и граничарите. Бандитите се пръскат моментално и всеки сам започва да търси начин да се измъкне от засадата. Стреля се напосоки, защото мъглата е много гъста. Постепенно част от боя се пренася и по склоновете на Сараборун. Пръв пада убит Стоил Косовски, докато хвърля граната. Георги Стоименов е тежко ранен, след края на боя на път за болницата умира. Асен Илиев се отделя от останалите незабелязано и тръгва да пресече пътя на бандитите на граничната бразда близо до пирамида 371, където излиза „бандитската пътека”. Никой не забелязва кога Асен се отделя от другите. След края на боя го откриват убит до Кралимарков камък, намиращ се на 200 м северозападно от гранична пирамида 372. Близо до него лежи мъртъв и единият от бандитите. Двама от бандитската група са убити в престрелката, третият е ранен и заловен жив.

В престрелката при връх Сараборун загиват младши сержант Асен Илиев,¹²¹ ефрейтор Георги Стоименов и редник Стоил Косовски. И на тримата посмъртно е присвоено званието младши лейтенант и са удостоени с правителствени награди. Заставите, на които служат тримата граничари, започват да носят техните имена. Във всяка една от тези три застави има паметници и паметни плочи на загиналите граничари. Днес тези паметници се съхраняват в музея на граничарите, намиращ се Граничнополицейски участък-Ивайловград (бившият граничен отряд). На малка поляна западно от Сараборун е вдигнат паметник на тримата загинали граничари. Той стои там и днес. През 1982 г. в центъра на с. Вълче поле също е открит паметник на тримата загинали граничари. Всяка година на 31 март граничари от различни поколения се събират, за да почетат паметта на загиналите.¹²² Далеч от този внушителен паметник, на една странична плоча е записано и името на сержант Георги Николов Атанасов от с. Вълче поле, на 25 години, загинал „при охрана на границата”.

---

¹²¹ Асен Илиев е от с. Караманово, Русенско.

¹²² По <http://bg.wikipedia.org/> - „Престрелка при връх Сарабурун”

Във Вълче поле идват нови заселници. Когато **през 1958 година** строят язовир „Ивайловград“, на хората от с. Малки Воден им плащат къщите и им нареждат да се изселят. Една жена разказва: „Ама нали това цял живот сме правили, не мръднахме. Другите събориха къщите си и пренесоха материалите за нови къщи във Вълче поле, Бориславци... Ние останахме. Децата ни отидоха миньори в Маджарови, ние не мърдаме.“¹²³

И хора ще има, но докога!?!...

Строителството на социализма и спокойният трудов живот (макар и при неговата затвореност в граничната зона) в с. Вълче поле продължава до началото на **”демократичните промени”** в края на 1989 г. Тогава социалният живот постепенно замира в много подобни глухи планински и гранични села. Стават промени в Единния класификатор на административно-териториалните и териториални единици (ЕКАТТЕ). Държавен вестник, бр. 37, от 5 май 2000 година, обнародва Решение 56 на Общинския съвет Любимец от 27.03.2000 г., с което се **закрива кметството в с. Вълче поле** поради намаляване на населението.

Намаляват и животните. През август 2007 г. в село Вълче поле, община Любимец, за пръв път след 60 години в България се появи болестта бруцелоза. Започват изследвания на всички хора, които са били в контакт с животни. Първото установено заболяване е на 62-годишната Роса Иванова която е изпратена на лечение в болница в Пловдив.

Уж за мое улеснение попитах писателя Иво Георгиев, който работи в Агенцията по храните в Кърджали, какво представлява тази болест. Той обаче, не по писателски, а по много научен начин ми обясни, че работата е сериозна и да внимавам, защото **„заболяването бруцелоза** представлява зооноза, т.е. развива се у животни и у хора. То се причинява от бактерии от рода бруцела - аеробни, грам-отрицателни, с кръгловата форма. Бактериите отделят токсично вещество

¹²³ Любен Петков. От Малко Търново до Ивайловград. В: Алманах Юг. 1988 г. кн.1, с. 69.

(ендотоксин) и са силно устойчиви във външната среда. Те се развиват и размножават в крави, овце, кози и свине, диви животни. У бременните животни предизвикват аборт. В околната среда бруцелните бактерии попадат посредством околоплодните води и ципи, заразен плод и заражена плацента, изпражнения и урина. Бруцелните бактерии се откриват и в млякото и месото. Инфектирането на човека става най-често при консумиране на заразени или замърсени продукти (месо, мляко и други). По-рядко замърсяването става чрез кожата и лигавицата по въздушен път - при обработка на кожи, стригане на вълна.

Попадналите в човешкия организъм бруцелни бактерии достигат по лимфен път до най-близките лимфни възли. Там те се размножават и чрез кръвта проникват в черния дроб, далака, костния мозък и други вътрешни органи. След инкубационен период от 1 до 3 седмици се появяват първите болестни признаци - втрисане и повишаване на телесната температура до 39-40 градуса, обилни изпотявания, главоболие, ставни и мускулни болки, болка и зачервяване на гърлото. Тези признаци се изясняват остро или постепенно. Въпреки високата телесна температура общото състояние на болните не е силно нарушено.

Характерен признак е увеличаването на много групи лимфни възли - по шията, под мишниците, в ингвиналната област и по други места. Увеличават се черният дроб (хепатомегалия) и далакът (спленомегалия). Артериалното налягане се понижава. Нерядко се развива възпаление на мозъчната обвивка (менингит) и на мозъка (енцефалит).

Съществува и т. нар. хронична форма, при която повишената телесна температура се наблюдава месеци и дори години, а черният дроб и далакът са трайно увеличени. При хроничната форма на бруцелозата се засяга опорно-двигателният апарат, като се развива артрит на големите стави. Особено често се засягат тазобедрените и коленните стави, което нерядко води до обездвижване. У заболелите бременни жени бруцелозата предизвиква аборт”.

Тъй като при това заболяване смъртността достига до 2-4%, Вълче поле е поставено под карантина. Тогава в селото 114 овце и кози бяха умъртвени по хуманен начин. Питам се какво значи „хуманен начин“?

Мой познат, който работи в болницата на Кърджали и е родом от Вълче поле, направи следното заключение: „Простата работа, тия от нашето село не се научиха да пият прясното мляко сварено“.

В селското землище за селскостопански нужди са построени 9 микроязовира. ¹²⁴ Относно пълненето на тези водоеми случайно ми попадна една справка, която съм запазил в архива си: В бюлетин № 30, от 1986 година, на „Окръжно бюро за Хидрометеорологично обслужване - Хасково“ са дадени данни за измерванията на температурите, скоростта на вятъра и валежите. Във Вълче поле е посочено, че е паднал дъжд, съответно: на 22 октомври 2,5 л/м²; на 25 октомври 33,2 л/м²; 31 октомври 11,0 л/м². В заключение се посочва, че „след падналите валежи през десетдневие то се създадох условия за поникването на семената от есенниците и се наблюдаваше поникване при по-голяма част от посетите площи. При сравнително нормални темпове протичаше развитието на трайните насаждения... Продължаваше прибирането на реколтата...“¹²⁵ Сега на полето край тези язовири **няма кой да работи**. Пейзажът се променя: - западат жилищни сгради

¹²⁴ Забележка на о. Гарена: По моето преброяване язовирите са: 1. Урения; 2. Курица; 3. Язовирът при воденицата; 4. Язовир „Вълче поле“; 5. Язовир до заставата; 6. Язовир „Кошарника“; 7. язовир „Марков чаир“; 8. водоем „Старата кория“; 9. язовир „Синанца“. Нямах възможност да ги опиша в подробности, а и обхващат на тази статия не ми позволява разширение на текста.

¹²⁵ Забележка на о. Гарена: През есента на 1986 година, когато работех като кореспондент на в. „Хасковска трибуна“, бях написал статия за метеорологичната станция в Хасково. По всяка вероятност текстът ми е публикуван, но не можах навреме да направя справка за библиографията ми. Черновата записка обаче е запазена заедно със „Бюлетин за времето и състоянието на земеделските култури в Хасковски окръг за времето 21-31 октомври 1986 год.“ В случая ползвам този бюлетин и тези записки. Вж. НА-БАН. Ф-345, оп. 1, а.е.... Камен Гаренов (отец Петър Гарена)

(и обществени, и частни), пътищата са разбити, обрастват и се запушват (секат се просеки само за дърварите).

Някога непристъпната в района българска държавна граница, за което вече писахме, е пробита отвсякъде. През септември 2013, когато властите търсеха военни сгради за бежански лагери (предимно от войната в Сирия), оказа се, че на територията на община Любимец има само една гранична заграда, в посока Ивайловград, в с. Вълче поле, „но сградата е разрушена и от 20 г. не функционира”.

Един **ням свидетел** на събитията в с. Вълче поле от 1854 година досега, продължава да е 15 метра високата бяла тополя в местността Старите гробища¹²⁶ и може би ще види отново някакво бъдеще **или бавното умиране на едно българско село**, създадено по Аспарухово време.

Най-голямата болка за потомците на местното население е, че Вълче поле не само обезлюдява, но се и обезбългарява. Ще цитирам част от тези мнения с известно стеснение, не заради изказа, а заради фактите: „Същевременно са внесени над 300 роми в кавички от Северна България, които зверски изсичат гората и продават дърва и въглища в Гърция! Кметицата ги държи, за да гласуват за нея и защото ѝ се плаща от местен бизнесмен! Срам! Съсипаха още едно чисто българско село! Който не е идвал, той не знае какво нещо са циганите. Знаете ли колко къщи са ограбени от тях? Не, не знаете, така че първо отидете, постойте там поне един месец. Само лятото е хубаво, като ги няма, те тогава са на палатки. На Коледа на Великден и на всички български празници те са там да празнуват с нас, ама ако ние идем на техните празници и събирания ще има бой и скандали. Както ние не можем да понасяме тях, така и те нас, тъй че всичко зависи от българите, които са и по-малко, много по-малко от

---

¹²⁶ Справка: Регистър на вековните дървета в България Registar Vekovni Darveta. 1. Дървесен вид - бяла тополя; 2. Дата на обявяване - 5.5.1974; 3. Населено място - Вълче поле, м. Старите гробища; 4. Община - Любимец; 5. Възраст, години - 120; 6. Височина, м - 15; 7. Обиколка м - 3,60.

тези, на които им казват „роми”.

Относно това **какво е било движението на населението** във Вълче поле съм направил следната справка: Предполага се, че през 1912 г. в селото е имало около 90 семейства.¹²⁷ Според различните преброявания: през 1926 година броено като с. Куртолен е имало 792 жители, разпределени в 135 домакинства,¹²⁸ към 31.12 1934 година - 898 жители, към 31.12 1946 година - 989 жители, към 1.12. 1956 година - 998 жители, към 1.12. 1965 година - 919 жители.¹²⁹ През 1973 година е имало 813 жители,¹³⁰ към 2. 12 1975 година - 747 жители, към 4. 12. 1985 година - 587 жители, към 4.12. 1992 година - 435 жители, към 1.03. 2001 година - 337 жители, към 1. 01. 2007 година - 350 жители¹³¹ и към 1. 02. 2011 година - 303 жители.¹³² При последното преброяване от 15 септември 2022 година са записани 204 жители. Колко от тях реално живеят тук и колко от тях са местни жители, никой не казва.

Запазилите си от местното население все още помнят някои от обичаите от българското минало на с. Вълче поле. Припомнят си ги, когато се събират. Етнографът Магда Люнчева-Милчева също припомня, когато пише за традиционните селищни събори: „Вълче поле - събор на Гергьовден” - 6 май.¹³³ Тогава на този, някои го наричат „събор - панаир” освен гости, идват и някои от тези, които отдавна са напуснали родния край. И се започват едни спомени, разкази...

---

¹²⁷ По Л. Милетич.

¹²⁸ Вж. Юбилеен сборник „Българското село”. С. 1930 г., Раздел III, Статистически сведения за населените места.

¹²⁹ Вж. НСИ - Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 - население. Книга 1 - Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 312.

¹³⁰ П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 266

¹³¹ Вж. НСИ - Преброяване на населението и ...

¹³² Вж. НСИ - Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 - население. Книга 1 - Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 312.

¹³³ Магда Люнчева-Милчева. По пътя на Слънцето и Месеца. Ст. Загора. 2016 г., с. 141-144.

Как са се препитавали, какво са яли. Интересна храна, която е свързана и с един весел ритуал при раждането на децата, е старият тракийски обичай¹³⁴ „смигалъ” - обредно ястие за здравето на новородено дете. Представлява омесване на сладка пита (смигал), която се разтрошава, смесва се с олио и захар и накрая се раздава. Подобен е и обичаят в Родопите, но тук в края на седянката излизат две баби, които весело се боричкат за здраве.

За веселието на мъжете и дядовците пък се слагат „накладени карпузки” - изключително вкусна туршия, приготвяна в края на лятото от последните малки дини и зелени домати, и служат най-вече за мезе на ракията. Безалкохолното е „бърканица” - разхладителна напитка от мляко и вода, получава се след избиването на маслото в специален съд - бурило, с дървен прът, завършващ с разширена кръгла дървена част. След отделянето на маслото остава бърканицата.

По-сериозни ястия са: „дядо” - сушено месо в пуска, аналогично на банския старец, само че по-вкусно; „вълчеполска баница” - с печени кори, леко намазани с прясно масло, и с плънка от извара или сирене; „цървено варю” - ястие от дребно бобово растение с червени или черни семена (бобчетата); „тиквеник по вълчеполски” - каква е разликата, така и не разбрах. И още може би много други храни.

Припомнят си **какво е било по другите празници** - Сурва, Коледа, Бубошари (за този обичай вече писахме), Прошка, Великден, какво се е правело по Задушница (голяма и малка), но имам записан само един разказ:

„Преди около 40 години празнуването на Коледа е било част от бита и традициите на селото. Коледарите, специално за селото, са се разделяли на две възрастови групи. Малките са ходели на групички от по 5-6 деца, тръгвайки от около 5 часа сутринта, и са обикаляли къщите, пеейки традиционни коледни песни с привързани шарени торбички отпред на гърдите, в които доволните стопани пускали колачета, суше-

¹³⁴ Тук нямаме предвид древните траки, а населението, което живее в Одринска и Беломорска Тракия.

ни плодове, ядки, някоя луканка и дребни монети. Групата на по-големите, ергените, е ходела да пее по къщите отделно от малките и задължително преди да тръгне се е събирала до къщата на Христов Даскалов, където той е излизал, гръмвал е с пушката си и е изпращал коледарите ергени”.¹³⁵

При разговора помежду си по-възрастните все още използват **някои характерни думи от местния „вълчеполски” диалект**. Макар да ги има и в други съседни говори, ще цитираме някои от тях: „рапка” - царевица; „шольмень” - охлюв; „жельва” - костенурка; „фца” - овца; „дрямбала” - джанка; „скаркаль” - скакалец; „оти” - защо; „ноги” - крака; „дрън” - буца, парче; „комат” - къшей, парче хляб; „тукать” - юмрук, удар с юмрук (пр. ударих му един тукать); „скрипя” - стоножка; „сугань” - кромид лук; „зонга” - дъга; „црвъ” - червей; „синия” - ниска кръгла масичка; „ръжанка” - ситно смляна слама; „шайка” - пирон, гвоздей; „първак” - първата (най-силната ракия която потича от казана при изварянето) и „лангюр” - която е последната, най-слабата ракия от казана; „сайван” - плевня, навес за съхранение на сено, слама и др.; „ноанка” - вчера, оня ден; „напенах са” - затичах се, засилих се при бягането; „суннах са” - хлъзнах се, пързулнах се; „саа” - тази, тая; „нашел” - намерил; „упишках се” - набодох се; „забирам” - прибирам, вземам от някъде, (някого или нещо); „хава” - (турцизъм) отнася се за време, настроение, тенденция; „наквасвам се” - намокрям се, може да се каже и „наквасих” - намокрих; „ропа” - дупка, яма; „варю” - фасул; „накладени” - стерилизирани, мариновани (примерно - накладахме зеле за зимата в бъчвата); „бурило” - висок и тесен съд от дърво за избиване на мляко; „комай” - като че ли, струва ми се че, май, че; „тепелюга” - каменна плоча; „каварма” - подобен на сърп инструмент, използван за рязане на трева, царевица и др.

Само че вече някои от потомците на местното население

---

¹³⁵ Григор Георгиев. Село Вълче поле. Реферат. Специалност БЕИ ПУ Филиал Л. Каравелов. Кърджали 2014 г.

започват да бъркат работния инструмент „каварма“ с кавармата за ядене и неорязаните треволяци обрастват изоставените къщи, в които се забравя и **историята на едно от най-старите български села.**

Няма кой да ми разкаже за фолклора, традиционните носии, за свещениците и учителите. Имало е даскал Христон, даскал Ботю, даскал Димо (Даскалов) е бил първият известен учител във Вълче поле. Завършил българската гимназия в Одрин. Работил като учител в селото до 1913 година, когато селото е било изгорено от турците. Кой са били кметове на селото и има ли известни личности от с. Вълче поле?

Трудно се събират сериозни сведения и от медиите. Наслука ми попада едно съобщение: „Издирва се **„Летописът на село Вълче поле“**, започнат от даскал Христон, **изчезнал** от училището на селото около 1980-1990 г., при някой от последните директори“. Навярно там са записани много неща. Може би трябва да се разпитат още хора, (от местните българи). За някои от тези неща е споменавала родената тук Яна Манолова, която съм цитирал нагоре в текста.

В тази връзка се надявам и моите скромни пътни записки да послужат при събирането на една подробна история на селото. Защото Вълче поле се обезлюдява, обезбългарява и... **историята му се забравя. А не бива да е така.**

ПЪТЕПИСИ

МАКЕДОНИЯ БЕЗ БЪЛГАРИ - ОГЪН ДА Я ГОРИ!

4 дни при свои в Скопие, Вруток, Охрид,
Велгощи и Битоля

Недялко Бакалов

От доста време се наговаряхме неколцина приятели, под вещото ръководство на доайена Димитър Шалапатов, светла му памет, да отидем до Вардарска Македония. Във втората половина на юни 2023-а намерението стана факт. За последно бях минавал граничния пункт Гюешево-Деве баир през есента на 2000 г. Установих, че Гюешево изглежда по-добре отпреди, Деве баир пък прилича на Гюешево от началото на третото хилядолетие. Пътят след границата си е все така двулентов и доста разнебитен, макар че вървят опити за разширение, изправят се завои, вдигат се мостове. Поне ги няма противотанковите „таралежи”, които бяха наредени преди Крива паланка при първото ми пътуване при съседите през 1992 г.

Столицата Скопие не впечатлява с нищо. Центърът е доста по-мръсен и непреметен от някои крайни квартали. Площадът с кичозните фигури на антични и по-съвременни герои от постоянно обновяващата се македонска история буди по-скоро усещането за нещо гротескно, за някакъв балкански Дисниленд. Нашият водач, главният редактор на сайта tribuna.mk - Атанас Величков, припомни, че за проекта „Скопие 2014” по времето на премиера Никола Груевски са похарчени близо 800 милиона евро. С тези пари спокойно можеха да довършат железопътната линия до България, която от македонска страна не е помръднала от 40-те години на миналия

век. За Груевски пък се говори, че е избягал в Унгария със „спестени” близо 5 милиарда евро. „Над Скопие в центъра се е разкراчил с по един крак от двете страни на Вардар огромен, гол удбашки задник и неуморно сере барокови сгради и скулптури”, написа безпощадно точно за ставащото в центъра класикът Младен Сърбиновски. Процесът продължава. Довършват дострояването на сградата на Офицерския дом, мрачен символ на сръбското потисничество. Междувременно някои очевидно неудобни фигури са свалени - например тази на Симеон Радев от покрива на външното министерство, на българския войвода Андон Кьосето... Ще има да махат още.

Споменах Наско Величков. Той е българин от Пиринска Македония, родом е от село Крупник, женен за момиче от Прилеп. Неговата история заслужава отделен и подробен разказ. Той минава през антибългаризма на ОМО „Илинден”, завършва право в Скопие, за да прогледне за истината, да стане пламенен родолюбец и да брани българското в своя сайт. Величков беше ден и половина с нас навсякъде в Скопие, намери ни евтин хотел, разведе ни из центъра, отговаряше на всички наши въпроси. Показа ни надрасканото със спрей върху паметника на Самуил - „царя на Македония”. Не смеят да го изтрият, ще излезе, че отричат написаното, обясни нашият водач из скопските потайности. После ни заведе до паметната плоча на Мара Бунева край Вардар. Плочата е метална, до нея е трошената няколко пъти от местни лумпени мраморна. Сложихме стръкчета зеленина за Бог да прости храбрата българка, убила префекта Прелич. Да е жив и здрав Атанас Величков, хубаво е да има такива българи в Македония.

Разминахме се с писателя Младен Сърбиновски, но посетихме родното му село Вруток, Гостиварско, откъдето тръгва голямата българска река Вардар. Видяхме чудесно обновения каменен храм „Свети Архангел Михаил”. Два от старите гробове в черковния двор са на хора от нашия род, сподели братът на Младен - пенсионираният психиатър д-р Мирче. До стената на светата обител е вечното жилище на отец Ар-

кадий Поптомов, Сърбиновски го е направил герой в своята драма „Зидари на нощта”. Преди броени дни на 97 години се бе споминала майката на писателя Ангелина, узнахме от разлепени в центъра на китното село с преобладаващо албанско население некролози. Брат ми е сред тримата най-умни люде в Македония, каза ни д-р Мирче. Изпихме по чаша тиквешка лозова на зелената морава пред къщата на Сърбиновски, отдъхнахме си от мумифицираното Скопие, време беше да тръгваме за Охрид.

На охридската чаршия вече не може да се види златната грамота, която цар Борис Трети дава на Никола Филев за огърлицата от местни бисери, която майсторът изработва за царица Йоанна и за другите му вещи направени бижута. В средата на 90-те години на миналия век грамотата в рамка бе поставена на лично място в дюкяна на фамилията. В двора на храма „Свети Иван Канео” на брега на Охридското езеро по същото време пък нелепо стърчеше паметникът на убит партизанин, днес вече го няма. Робевата къща си е там и пак е стряскащо голяма. Пълно е с туристически групи. Хубен Стефанов от нашия екип, който знае немски, се ядоса здравата, когато чу как екскурзоводка обяснява на група германци на хълма Плаошник, че войници от Вермахта били откупени със злато от охридчани, след като били пленени от българската войска. Охридският кмет Илия Коцарев сигурно се обръща в гроба всеки път, когато чува тази македонистка версия на истинското събитие през октомври 1944-а, в което охридското население спасява българските пленници. Гид с вид на битолски просяк предложи да ни изнесе беседа, любезно му обяснихме, че тяхната история не е нашата история. На гишето за билети продаваха „манастирска” ракия - 5 евро за четвърт литър. Сергия наблизко предлагаше бъклица - матурка на местен диалект. От единия ѝ край звездата на Вергина, от другия - Александър Велики. Момичето ми отвори да я видя. Вътре имаше зелено стъклено шише, маскирано с летвички. Кичозното творение струваше 60 лева. Изядохме около полунощ по 10 кебапчета в албанска гостилница, която одимя-

ваше цялата чаршия, пихме по една студена вода от чешмата край стария чинар и отидохме да спим, за да съберем сили за Битоля.

На път за Битоля се отбихме във Велгощи. Селото е на около 3 километра от Охрид, буквално е като негов квартал. Край черквата „Света Неделя” по щастлива случайност срещнахме наш сънародник, чието име по негова настоятелна молба спестяваме. Той реагира в социалните мрежи при откриването на паметника на разстреляните от сърбите през 1913 г. 13 жители на селото, сред които има и двама негови близки. Скулпторът бил заставен да изсече над имената им символа на македонизма - 16-лъчната звезда на Вергина, за да се внуши, че убитите не са българи, а наследници на античните македонци. Сърбите наричали Велгощи Малката София, те изкарвали на мегдана всички възрастни мъже и за назидаване убили всеки пети от тях.

Смелият българин останал без работа, след като реагира на фалшификацията. Той пази като светиня българския молитвеник на дядо си, който бил подофицер в 11-а пехотна македонска дивизия, къта и негова снимка в униформа. Понякога дядо вадеше войнишкия си шлем (каска, б.а.), слагаше го на главата и гордо казваше: „Аз съм българско момче”, с вълнение сподели събеседникът ни. Той ни заведе до паметника в покрайнините на селото. Запалихме свещ и поставихме набрани от близката поляна цветя. Върху имената на убитите „от сръбския окупатор” имаше следи от блажна боя. Оказа се, че това са останки от българския трибагреник, който местен нарисувал под македонистката звезда. Разделихме се с нашия сънародник, като му пожелахме в най-скоро време да се сдобие с мечтаните от него български документи за самоличност.

Битоля, чието име идва от старобългарското „обител, манастир”, е третият по големина в град във Вардарска Македония след Скопие и Куманово. През селището преминава бистрата река Драгор, над него е планината Баба (Пелистер). На влизане видяхме българското знаме край красива сграда.

Спряхме, за да проверим и така се оказахме в българското консулство. Прие ни лично встъпилият в длъжност преди няколко месеца генерален консул Николай Димитров, дипломат от кариерата, който преди това е бил в Истанбул, добър познат на Димитър Шалапатов. В хода на разговора се оказа, че чрез вуйна си Димитров е свързан с моето родно село Мандра. Междувременно компанията се увеличи с Любчо Георгиевски - председателя на местния културен център „Иван Михайлов”, чиято врата бе запалена от пиромана Ламбе Алабаковски, а после с решение на парламента заличиха битолския и охридския център - средища на българщината. За ваша информация - центърът си работи, само че се влиза от страничен вход. Двете ръце на Любчо са татуирани от местния майстор Миле, дясната отгоре до долу, не успях да разгледам сюжетите, от вътрешната страна на лявата грее образът на Иван Михайлов.

С генералния консул се видяхме отново вечерта. Заедно с него пребродохме легендарния битолски Широк сокак. Главната пешеходна улица бе препълнена с народ, сякаш цяла Битоля бе излязла след душния ден да се поразхлади, да се поразходи, да се види с приятели, да пие по нещо. Заведенията от двата края бяха препълнени, в тях и на улицата преобладаваха младите хора. В края на корзото, както му казват местните, от другия край на пълния с партизански бюстове Парк на свободата, е стената за катерене, подарена от България. Пред нея има информационна табела на български и английски с нашия трицвет и знамето на ЕС. Била строшена преди време, после възстановена, обясни консулт Димитров. Хубен я забърса грижливо. На другия ден, след като си тръгнахме, приятели от Битоля ни известиха, че табелата отново била потрошена.

Консултът ни заведе на българското военно гробище край битолското село Беранци. Четириметровият паметник е с плочи на имената на загиналите през 1917-1918 г. войници, подофицери и офицери от 81-ви пехотен полк. Падналите са основно от Софийско и Трънско, на една от паметните плочи

са мъже с мюсюлмански названия от Тетевенско, Омуртаг, Търговище. До паметника има каменен кръст с две имена, вероятно на офицери. Гробовете са в двора на храма „Свети Атанасий“, от двата край на паметника. Тревата върху тях е напръскана с препарат, изгоряла е и камъните, с които са очертани, ясно личат. С основна заслуга за опазване на военното гробище е историкът доц. Наум Кайчев по времето, когато е бил генерален консул в Битоля, подчерта Николай Димитров.

Любчо Георгиевски ни покани в културния център. В приземния етаж са наредени големи портрети на легенди на ВМРО, сред тях Мара Бунева, Менча Кърничева, Владо Черноземски. Има библиотека със стотици книги, която обогатихме с томове на сборник „Тракия“. В странично помещение е поставено бюрото на Иван Михайлов от Рим, подарено от неговата секретарка Вида Боева. Заговарям се с Драган, сина на Любчо. Питам го в кой клас е. Иначе съм в единайсти, но тази година завърших девети в София, където се преместих да уча, обяснява момчето. Запознавам се с албанец, когото срещам за втори път при идването ми в Македония, той ми обяснява, че е българофил. Албанецът е със зелена тениска със златния украински тризъбец, същата предния ден носеше и Любчо Георгиевски.

Зоранчо Маринков, който е българин от Битоля и работи в нашето консулство, ни води в черквата „Света Богородица“, в чийто двор някога е било и училището „Св. св. Кирил Методий“. Храмът е осветен през 1876 година. Теренът за него и за школото е дарен от битолския лекар д-р Константин Мишайков. Нишата над страничния вход в светата обител, в която е била поставена мраморната плоча на български и гръцки за неговото дарение, днес е празна. Плочата е била строшена на две, но е запазена - може би до времето, когато във Вардарска Македония отново ще отворят очи за истинската си история. Разглеждаме няколко икони, дарени на черквата от сдруженията на битолски занаятчии - тогава наричали тези гилдии еснафи. Дарствените надписи в основата на иконите

са заличени, а по-нагоре са изписани нови, без опасната дума „български”. Само на една от иконите името на българския еснаф е останало, изтървали са го вероятно поради недоглеждане.

В Македония излъчваха пряко футболния мач България-Сърбия, игран по време на нашия престой там. Всъщност срещата бе предавана от сръбските спортни канали. В Битоля, а сигурно и навсякъде другаде във Вардарско, по кабелната телевизия вървят около 15 местни програми. Останалите над 100 са сръбски или със субтитри на сръбски език. От българските присъства само „Фен тв”, предаващ основно попфолк. Тв инвазията на Белград е финансирана с 22 милиона евро, съобщи наш добре информиран източник от града под Пелистер.

Време е да тръгваме обратно към България. По време на четириднешното ни пътуване заложихме не на туристическите и другите атракции. Съзнателно търсехме срещи с хора, които се чувстват българи или симпатизират на българската идея. За контактите ни с тях помогна основно златоградският журналист Ефим Ушев, който другарува с нашенците във фейсбук. Останалите трима от групата също имахме своите македонски приятели - стари и нови. Ако не прът в колелото на македонизма, поне сложихме няколко остри камъчета - да му убиват в лачените обувки, с които крачи към Европейския съюз. „Македония без българи - огън да я гори!”, обичал да повтаря лидерът на ВМРО Иван Михайлов. „Който каже, че не съм македонец, ще му отрежа езика. Който каже, че не съм българин, ще му отрежа главата”. Това пък са думи на Тодор Александров. Паметникът му в скопския квартал „Кисела вода” засега не е махнат. Но не е късно да го сторят.

За по-напряко на връщане минахме през Гърция. 190 километра до Солун, покрай Воден и Лерин, после Кавала, Ксанти до граничния пункт Термес-Златоград. От двата края на пътя се редят перфектно поддържани овощни градини и лозя. Черешите бяха еднакво високи, с капково напояване. Възрастна жена продаваше от едрите плодове в сенчеста от-

бивка. Спътниците ми се отбиха да си купят. Питали я откъде е, отговорила им на чист български: „От Воден съм”. Иначе гръцкото име на града днес е Едеса. Сетих се за една случка с писателя Димитър Талев, за която прочетох преди време. През 60-те години на миналия век, малко преди смъртта си, авторът на „Железният светилник” си купил кола, май че беше „Москвич”. Наел си шофьор, качил семейството и тръгнали към Егейска Македония. Спрели в центъра на Воден или на Лерин. Като видели българския номер, десетки хора наобиколили возилото и дълго време не ги пуснали да тръгнат. За егейските българи ще трябва да направим отделна експедиция.

Почти преди мръкване стигнахме до селото от три махали Термес. То е част от района с българомохамедани, известен и като Скеча - по старото име на Ксанти, чието българско название пък е Царево. На скала край селото има четири издълбани в камъка вани, в които тече гореща минерална вода. Граничният пункт е на 3-4 километра. Това превръща мястото в къпалня на открито за десетки жители на Златоград, Мадан, Рудозем. Заварихме коли със смолянски номера и при нашето пристигане. Натопихме уморените си нозе в лековитата вода. По тъмно бяхме на границата. Оставихме Ефим в Златоград. Малко след полунощ се прибрахме в Хасково. Върнахме се от малката в голямата България. А може би е по-правилно да се каже обратното? Продължавам да мисля над привидно риторичния въпрос.

**Паметникът на убитите от сръбските окупатори през 1913 г.
13 българи от село Велгощи, Охридско**

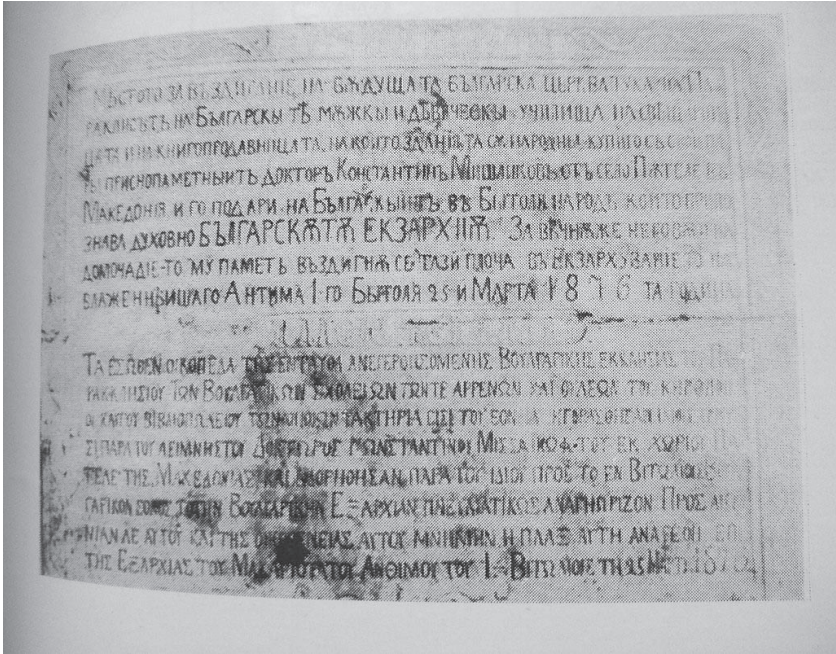

Драган и Любчо Георгиевски пред бюрото на Иван Михайлов

**Паметникът на загиналите през Първата световна
120 български воини от 81-ви пехотен полк в битолското
село Баренци. Вляво на снимката е Николай Димитров,
генералният ни консул в Битоля**

**Плочата за дарението на д-р Константин Мишайков,
свалена от македонистите**

Снимки: Ефим Ушев, архив

КАК ПРАВИХМЕ „БУГАРСКА ПРОПАГАНДА” НА СТРУЖКИТЕ ВЕЧЕРИ НА ПОЕЗИЯТА

„Минаха години, без да те забравя аз...” Когато чуя тая стара градска песен, винаги се сеещам как я слушах през август на далечната 1999-а край Охридското езеро. Тогава министър-председател на България беше Иван Костов, в Македония начело на изпълнителната власт бе Любчо Георгиевски. Усеещаше се чувствително затопляне на отношенията между двете съседни държави. Част от този процес бе гостуването на българска писателска делегация на Стружките вечери на поезията. Последно на тази културна проява бе идвал Георги Джагаров през 60-те години на миналия век, когато е начело на СБП. Джагаров влязъл в залата, но се оказало, че няма къде да седне. Бащата на моя приятел Братислав Ташковски - Любен, станал и му отстъпил своя стол. По-късно сливналията влязъл в междубългарски спор с местни културтрегери, може и да са пийнали преди това. Македонците се разлютили и тръгнали да го мятат в Охридското езеро. Спасил го пак Любен Ташковски. След това си отлежал в кауша заради отървания български поет, разказа ми синът му.

При нашето гостуване нямаше подобни ексцесии. Домакините бяха подчертано дружелюбни. Делегацията беше около трийсетина души, водач бе потомъкът на Леонид войвода - Румен Леонидов. От участниците си спомням Кирил Кадийски, Николай Кънчев, Марин Георгиев, Бойко Ламбовски... До последно чакахме на границата Блага Димитрова, но тя вече беше тежко болна и не успя да дойде. Нямах участие в проявата, пътувах по приятелска линия и с цел медийно отразяване. В Струга пристигна културната министърка Емма Московка. В автобуса ни бяха и двама американски поети - Уилям Мередит и Ричард Хартайс. Двамата янки бяха свързани от нежна

мъжка дружба и го демонстрираха съвсем открито. По-младият Ричард синовно се грижеше за Уилям и сериозно ерозираше нашия балкански пуританизъм. Поетът повечето време спеше със специална маска на очите, която слагаше и махаше приятелят му. Сънят на Мередит се прекъсваше от честите позиви да си пусне тънката вода, както изискано се е изразил в своите спомени Григор Пърличев. Автобусът спираше и се търсеха закътани места из кюстендилските села преди ГКПП Гюешево. Американският поет бе носител на връчваната веднъж на 5 години Международна Вапцарова награда. На кръглия златен медальон бе заварена дебела верижка от същия благороден метал, украшението стоеше в специална кутия с кадифе от вътрешната страна. При официални поводи Хартайс вадеше медальона от кутията и тържествено го окачваше на шията на Мередит. Така стана и при неговата изява в стружкия Дом на културата, Уилям се качи на сцената с инвалидна количка.

Българската поетична изява мина отлично. Излизахте нашият поет и прочиташе или рецитираше своето стихотворение. След него македонски актьор повтаряше почти същото. Кирил Кадийски си бе забравил очилата, актьорът (глумец на македонски) му услужи братски със своите. Георги Господинов май не беше дошъл, май направо прозвуча македонският превод на „Черешата на един народ“: „И таа година, дедовото, не ке бидит Априлско востание“. Публиката изръкопляска въодушевено и сякаш облекчено след тия стихове. На четенето беше Доста Димовска, вицепремиер и вътрешен министър. Почерпката беше в мотела на Коцареви, които тогава още не бяха станали македонисти. Пихме бяло вино, замезвайки с охридска змиорка - ягула, в компанията на прочутия френски поет Ив Бонфоа, който бе удостоен със „Златен венец“ в Струга през 1999-а.

Това, което ви разказвах досега, беше предисторията, истинската история предстои. Домакините глезеха учас-

тниците и гостите с богата културна и друга програма. Част от нея бе пътуването с корабче до манастира „Свети Наум“, последвано от щедра почерпка край Билянини извори. Корабчето изглеждаше доста неугледно, беше мой набор - произведено през 1958 година в унгарския град Секешфехервар, сигурно преди Охридското е порило водите на езерото Балатон или на река Дунав. През цялото време до акостирането на отсрещния бряг си повтарях наум, че езерото на места е дълбоко над 300 метра. Тоалетната не глезеше с лукс. След като я бяха ползвали неколцина пътници, човек от екипажа спускаше с въже кофа край борда и после я плисваше в отходното място.

Доплавахме благополучно. На поляната край Билянини извори бяха наредени маси. Върху тях се появиха чинии с пържена пъстръмка - прочутата охридска пъстърва. Раздадоха керамични чаши (на македонски - гърне) с емблемата на поетичните вечери. Чашиите не стигнаха за всички. Поетът-македонист Тодор Чаловски обикаляше като обран евреин и повтаряше гневно: „Не добих гърне!“ Стаканиите бяха необходими, тъй като на сенчесто място бяха разположени 3 столитрови бурета с вино - бяло, червено и розе. Отиваш, поизплакваш чашията във водата и я слагаш под канелката. Имаше конкурс за поетична импровизация. Спечели го някакъв руснак, макар че по всеобщо мнение добитникът трябваше да бъде скопският бард Васо Николовски, който добре пиеше и още по-добре пишеше. Наградата за руснака бе около 15-литрово буренце, май че с жолта ракия.

Не може поетичен обяд без музика. На импровизирана сцена свиреше цигански оркестър от Битоля или от Прилеп, не помня вече. Изпълняваха и желанията на публиката срещу скромно заплащане. Стана Кирил Кадийски, даде една шепа денари - македонските пари и тогава си бяха евтини, на шефа на бандата и оркестърът изсвири и изпя на приличен български старата песен „Минаха години, без да те забравя аз“. Кадийски решително покани засу-

кана македонка и се завъртяха във вихъра на танца. На другия ден скопски вестник написа: „Бугарска пропаганда на Струшките вечери на поезията“.

До мен седеше майката на моя приятел Братислав, над 70-годишна жена. Забелязах как госпожа Екатерина видимо се развълнува и тихо я попитах дали ѝ е позната тази песен. „Е, како, Бакалов - в ония години тоа беше хит“ - гласеше отговорът. Замълчах, оцених сублимността на момента. „Ние сме си българи, ама какво да правим...“ - добави жената.

За всичко това се сетих, когато чух за пореден път стария шлагер „Минаха години“. Във Вардарска Македония и по-специално в столицата Скопие песента е популярна като „Чакам те да дойдеш“. Шегобийци добавят, че чакали да дойде Седма рилска дивизия. Когато си в Македония, е добре да не губиш чувството си за хумор.

ТРАКИЙСКИ РАЗКАЗИ

ИНТЕРНИРАНЕТО

Кирил Сарджев

Тази година зимата се проточи много дълго. Бавно и мъчително, като през иглено ухо се изнизваха дните, а наближаваше Великден. Накрая силни гръмотевици раздраха почернялото небе над селото. Заваля проливен топъл дъжд, който като гигантска тепавица за часове изпра дворовете и къщите от омразните им зимни дрехи. Тесните калдъръмени улички за миг се превърнаха в пълноводни планински потоци, които, гневно преобръщайки мътните си води, се събираха под селото, разбивайки се с ярост в скалистите брегове на малката доганхисарска река. Хора и животни притаени наблюдаваха водната стихия. Само от време на време се мяркаше някой закъснял, страхливо прибягваше под стрехите на къщите, бързаше да се скрие от изливащата се вода.

Към края на деня пороят утихна. Зад сгъстените облаци закъснелото мартенско слънце виновно се провря зад облаците. Плахите му лъчи лакомо се поглъщаха от затъжената за топлина земя. Хората боязливо се разшетаха по дворовете си. Селото постепенно започна да оживява и да се завръща към нормалния си живот.

Мара Демячката стана рано, бързаше да опече хляба, който беше омесила нощеска и сега втасваше в нощвите. Не дочака да повторят втори петли и излезе на двора. Топлият беломорски ветрец, който шеташе немирно между напъпилите клонки на дърветата, отметна настрани смолистите ѝ къдрици и нежно погали съненото ѝ лице. Бялата ѝ сая, пристегнатата в кръста с шарена подпаска, се димпеше и отмяташе на вълни от силното ѝ тяло, докато бързаше към

дръвника. Начупи сухи вейки, за да опали фурната.

Слънцето изскочи на хоризонта огненочервено, обещаващо топъл ден. Демячка беше изпекла хляба и уханието му се носеше във въздуха. Доволна от труда си, тя се запъти да събужда децата, когато на пътната врата се затропа силно и настоятелно.

Сигурно е пак пустият му куц Георги, Куцогеогиос. Пак е тръгнал да обикаля къщите и да подслушва кой от българите не говори на гръцки език. Той тропа така грубо, рече си тя и тръгна да му отвори. За нейна изненада пред вратата стояха няколко гръцки войници, които наредиха:

- Тръгвайте към центъра на селото, бързо, бързо! Всички - деца, стари и млади!

Хорището, където векове наред се играеха хора и се пееха песни, сега приличаше на огромно оплаквало. Въздухът тежеше от протяжния плач на жени и малки дечица, от цвиленето, мученето и пръхтенето на подплашената жива стока. Объркани хора се блъскаха един в друг, без да знаят накъде да тръгнат. Волски коли, каруци, животни препречваха пътя на прииждащите, подгонени от гръцките войници, които призорибяха обкръжили Доганхисар. Турците и те през 1913 година така ни бяха събрали и сетне ни бастисаха, та още не сме се оправили. Божичко, мила Света Богородичке, какво ли пак ни чака, ридаеха жените и отправяха молби към Всевишния. Мъжете, иначе буйни и топорни, сега стояха угрижени, събрани на малки групички с отпуснати ръце, псуваха под мустак гърците.

Проправяйки си грубо път между изплашените хора се появи капитан Куцогеогиос заедно с още няколко гръцки офицери. Стъпил върху канатите на волска кола, се провикна:

- Слушайте! Тези земи са наши. Великите сили ги отредиха на моята родина Гърция. От името на правителството заповядвам на всички, които сте тука, и на тези, които още стоят по къщите си, да тръгват незабавно към Дедеагач. Ще ви преместим да живеете на други места в

Гърция. Тези, които се противят на моята заповед, като се опитват да бягат по пътя, ще бъдат бити и разстрелвани от нашите войници.

- Маро, аз ще бягам! - обърна се към жена си Киро Демякът, който току-що се бе завърнал от кошарата. Агненето на овците беше започнало и дрехите му миришеха на сярна вълна и мляко. - Няма да се дам на гърците да ме мъчат и тормозят, ще бягам за България, каквото и да стане с мене! Запомни: гърците са два пъти по-лоши от турците. Те ще ни издавят в морето с корабите си. Не ни мислят доброто, щом са ни събрали тука. Отивам да кажа и на другите мъже да бягаме за България.

- Стой с нас! Къде ще бягаш, Киро?! Където другите хора, там и ние. На кого ме оставяш сама с три деца? Ще те убият! - молеше се през сълзи Демячка.

Денят преполовяваше. Мартенското слънце беше изчистило облаците над Доганхисар. По тесния коларски път, извиващ се като разплетена връв покрай каменистите брегове на малката селска река, пълзеше пъстър керван от хора и животни. Волски коли, препълнени с потребно и непотребно, скърцаха тревожно и плашещо като разбити мелнични колела, които всеки момент можеха да се счупят.

Отчаяние и страх висяха като тежки, ръждиви пранги и спъваха краката на доганхисарци. Колоната се беше разтеглила на повече от километър, когато малко преди село Дервент хората - подплашено стадо овце, се събраха на едно място. Гръцките войници бяха заловили мъж да бяга и сега искаха да го накажат за назидание на другите.

- Комита, комита! - крещяха възбудено те, влачейки по земята Киро Демяка. Куцогеоргиос удряше с приклада на пушката си беззащитния българин. Войниците, за да покажат своята вяност и изпълнителност пред командира си, се нахвърлиха още по-настървено и жестоко върху падналия на земята Демяк, скачайки върху гърдите му с подкованите си ботуши.

Със сетни сили, пробивайки си път през обръча от

военни, Демячка тръгна с голи ръце срещу Куцогеоргиос:

- Убийци, убийци! Защо го биете, нямате ли съвест? Като ви хранехме и пояхме преди в село, бяхте добри и хрисими, а сега ни биете жестоко! Няма ли господ за вас? Мъжът ми не побягна от хубаво - крещеше от ярост и безпомощност жената. Разгневен от упреците ѝ, Куцогеоргиос посегна да я удари с приклада, но се спря, виждайки вкопчилите се в нея три невръстни деца. Злобата му се прехвърли върху гърчещия се на земята от болки Демяк, като на кон се метна върху гърба му. Ритайки го в слабините, го накара да го пренесе на гръб през реката, за да не се намокрят ботушите му.

Свечеряваше се, когато първите от проточилия се на километри керван се спряха на дедеагачкото пристанище. Изплашени хора и от други села се блъскаха отчаяно, търсейки сред човешкия куп да открият свои роднини и близки. Настъпи тежка и тревожна нощ. Мара с последни сили се добра до пристанището и се строполи на земята.

- Седнете майци, дайте да ви гушна тримката! Да се стоплим, майци, че става студено. Месечинката ще ви изпрати сънче. Заспивайте, майци, че скоро ще се съмне - шепнеше с присипнал глас Демячка на децата си.

- Какво ли ни чака, калеко Георги? - попита тя.

- Каквото ще става, ще става, калековата. Оттук нататък хубаво не ни чака. Хубавото беше досега, когато си бяхме на нашето! Където и да ни закарат, за нас ще бъде чуждо. Чуждото имане нито се яде, нито се пие, калековата. Гледай само да не се делим, да не се загубим в тая бора, която ни сполетя - опитваше бащински да я успокои Кабасакала. Той беше просветен за времето си доганхисарец. Учил беше в гръцко и българско школо в Одрин и Дедеагач. Обличаше се по градски, но никога не се разделяше с калпака си.

Слънцето се беше изкачило високо и напичаше безмилостно. Хората, събрани на малки групички, стояха в тревожно очакване, когато в лодка се появи пак Куцогеоргиос:

- Всички да се качват на кораба - само хората! Стоката, която водите с вас - овце, кози, магарета, волове, остава тука. Ще ви закараме в наши, гръцки села и там ще живеете, чухте ли? Качвайте се бързо!

Корабът, закотвен навътре от брега, скърцаше заплашително, подхвърлян от вълните на бурното море. Страхът на хората се усилваше още повече от това, че до него се стигаше с лодки, дъната на които се пълнеха с вода. По премятащата се като ранена змия въжена стълба, спусната от кораба до лодката, първи стъпи Кабасакала. След него вървеше Демячка, взела в ръце най-малкото си дете. По средата на пътя стълбата под нея се разлюля така силно, че за миг тя и децата ѝ щяха да полетят във водната бездна. Другите след нея нямаха нейния късмет и за ужас на всички няколко мъже и жени се изтърваха от люлеещата се стълба и паднаха в морето.

Демячка беше куражлийка, но на кораба куражът ѝ изчезна. По измъченото ѝ лице се четеше отчаяние и безнадежност. С приглушен глас, идващ като че ли от отвъдното, повтаряше: „Майци, къде сте, майци? Ще умра”. След което изпадна в безсъзнание. Когато се пробуди, беше дълбока нощ. През процеждащата се лунна светлина между две дъски над трюма тя видя надвесени над нея Кабасакала и лелите си. „Жива е, жива е” - с облекчение отрониха глас всички. „Маро, лошото мина! Късмет си имала ти и децата ти”, въздъхна Кабасакала.

Водата от разсъхнатите бурета беше изтекла отдавна. Напразни оставаха отчаяните молби за вода от деца и болни. Корабът с всеки изминат ден се превръщаше в гробище на десетки. Страхът от налагане на нови наказания караше близките на починалите да изхвърлят труповете им през нощта в морето, без опело, само с прикрити сълзи.

След дългите бродения през Бялото море и след умишлени спирания на безлюдни и безводни пристанища, скърцащото корабно туловище най-сетне се спря на кея на град Волос. Пристанището в други дни беше оживено и шумно,

огласяно от кресливите гласове на търговци и рибари, а сега изглеждаше призрачно пусто и необитаемо. Демячка, притискайки към себе си децата, стъпи притеснена на каменистия бряг. Думите на съпруга ѝ пареха като въглени в паметта ѝ: ”Маро, гърците са два пъти по-лоши от турците, те не мислят добро за нас. Те ще ни издавят в морето или ще ни погърчат, като ни разпръснат по селата на Гърция. На гърците вяра никаква - да знаеш и помниш!” Свечери се, неочаквано за сезона над пристанището се изсипа леден пороен дъжд, придружен с раздиращи небето светкавици. Той сякаш искаше да изсмуче и последните сили на интернираните. Те се събираха на групички, прикривайки се от изливащата се вода с черги и шалове. По никого не остана сухо място, а бурята не спираше и не спираше.

Слънцето над волоското пристанище разгони малкото останали дъждовни облаци и прати блага топлина за премръзналите тела на страдалците. Те бързо превърнаха околните камъняци в огромна сушилня на дрехи и черги. Към обяд от западната страна на пристанището, откъдето започваше железопътната линия, бълвайки искри и облаци от черен дим се показва огромното тяло на локомотив. На перона се появива и наперено гръцко офицерче, което с писклив глас, като на едва пропяло петле, разпореди:

- Всички да се качват на влака! По пътя за град Лариса той ще спира в села, където трябва да се настаните за живеене. Събирайте се родове и познати!

Кабасакала знаеше много добре гръцки език. От войниците разбра, че село Сакалари е добро място за живеене. Затова, когато локомотивът наближи селището, се обърна наставнически към родата си:

- Дайте да не се делим, да слизаме тук, да сме заедно!

Демячка, придържайки децата, потропа на вратата на видимо скромна къщица в края на селото. За нейна изненада никой не отвори. Пусти и бездушни останаха и другите къщи, пред които се спираха и тропача. Отчаяни и обезсилени, всички от фамилията решиха да се подслонят под

клоните на изкорубена круша, очаквайки идването на нощта. Тъкмо бяха налягали на земята, когато сред падащия здрач изникна силуетът на стара прегърбена женица, която нервно въртеше в ръката си къс бастун:

- Какво търсите в нашето село? Защо сте дошли? Ние не ви искаме! Вие сте лоши, вие трепете хора! Да си отивате, откъдето идвате! Да пукнете всичките! Господ да накаже и вас, и децата ви! Селото не ви иска!

След тези злъчни думи старата гъркиня изчезна внезапно, както се беше и появила. Демячка първа се съвзе от кошмарните проклетия. От очите ѝ потекоха сълзи, устата ѝ горчеше. Кошмарната вечер вървеше към своя край. Първите лъчи на слънцето настойчиво напиреха зад купестите облаци, готови да стоплят ширналата се по земята зеленина.

- Хайде да ставаме, кой спал - спал! С чудене и охкане няма да се оправим. Ще обиколя нивите, за да разбера имат ли гърците нужда от работна ръка! - обърна се към още сънените бежанци Кабасакала. Здравчаваше се, когато той се върна. В ръцете си държеше четири големи хляба, на лицето му грееше едва уловима усмивка:

- След много обикаляне по нивите открих недалече от тука чифлик. Собственост е на стар турчин. Той се съгласи да ни подслони в чифлика, за което ще му работим нивите и ще вардим животните.

В чифлика дните бяха дълги и трудни. От изгрев до залез слънце се трудеха, обладани от страха да не ги прогони чифликчията. Демячка често се обръщаше с насълзени очи към господ. Беше минала почти половин година, откакто интернираните българи бяха пръснати по гръцки села и острови. Десетки деца и възрастни бяха покосени от недохранване и малария. Летните дни започнаха да окъсяват, приближаваше Богородица. Сред хората започна да се прокрадва примамлив слух, че Международният Червен кръст настоявал пред гръцките власти всички тракийски българи да бъдат върнати обратно по родните си места. След време

това се случи.

Волоското пристанище се изпълни от оцелели тракийци. Изтекоха три дни, но кораби нямаше. Постепенно радостта от завръщането започна да затихва. Кабасакала, който беше патил и препатил от гърците, призова сами да си организират превоза по море до Дедеагач, да съберат пари и злато и да наемат гемии. Послушаха го. Не мина много време и една гемия беше бързо натоварена с престашилите се и отплава за Дедеагач.

След нея потеглиха и други, огласяни от веселите подвиквания на мъжете към моряците да карат по-бързо. Морето, сякаш усетило радостта сред хората, изпращаше по-пътни ветрове и кротки вълни. Чуха се родни мили песни, тракийци за пръв път от шест месеца пееха, а не плачеха.

Дедеагачкото пристанище беше същото - невзрачно и запустяло, както и преди. Но за завръщащите се тракийски бежанци то изглеждаше подредено и красиво, слагащо край на теглилата им. Без да чакат нареждания от някого хората на малки групички бързаха за Доганхисар. Пътят до селото беше чакълест, криволичещ покрай пресъхналото корито на Голямата река. Неведома сила ги караше да подтичват по неравностите му като малки дечица подир майка си. Нощта разстилаше черното си наметало над гордите родопски върхове, когато първите интернирани пристигнаха пред домовете си. Подплашено ято яребици, мислите на Демячка витаеха около родната ѝ къща. Ще запали пак огнището в чиято угаснала пепел зарови сребърното кръстче, което носеше най-малкото от децата ѝ, за да се запази и продължи животът в къщата. Ще закачи на стената иконата с кандилцето, които беше скрила зад огнището...

Когато пристъпи в двора, вратата, която беше заключила три пъти, зееше широко отворена. Огнището гореше със силен пламък, който осветяваше цялата стая, като на празник. В средата на стаята около нейната синия бяха насядали в кръг непознати хора, които спокойно и весело си говореха и се хранеха. Какви са тези хора? Какво правеха

в нейната къща? Крадци ли са, пътници ли, странници ли са? - питаше се Демячка.

- Добър вечер, хора! - с пресипнал от вълнение глас прошепна тя. Кое за бога ви доведе в моята къща? Ако сте добри хора, сполай ви, че сте влезли в къщата ми. Ако сте лоши, пак сте добре дошли! Вземете, каквото ви е потребно, и добър ви път, закъдето сте тръгнали.

- Каква си ти? Какво искаш? Да се махаш веднага от вратата, нямаме нищо за просякини! - викна гневно един мъж. Тежките думи я прободоха в гърдите като нож. От очите ѝ потекоха едри горчиви сълзи. Както стоеше на прага, изведнъж всичко пред нея се завърта в кръг и тя се строполи на земята, без да каже нито дума. Свести се. Около нея, изплашени от случващото се, непознатите хора се суетяха и не знаеха с какво да ѝ помогнат. Тя им разказа за одисеята им - нейната и на съселяните ѝ. Възрастният мъж, трогнат от чутото, на свой ред я запозна с тяхната участ.

Той е Трендафилос Газганидис, с него са жена му, децата им и старата му майка. Живели в малко село близо до Истанбул, турските власти ги прогонили от там. Вашата съдба е като нашата. Хора сме, можем да живеем заедно в тази къща. Каквото за нас, това и за вас, рече ѝ мъжът.

Демячка слушаше умислена разказа на стария грък. Почувства се безпомощна и изоставена. Постла на сайванта къса чергичка, оцеляла по чудо след шест месеца скитане по гръцките морета, села и пътища. Сложи премалелите деца да спят. Завивка им бяха нейната прегръдка и кроткият полъх на августовския вечерник. Едва дочака изгрева на слънцето и се запъти към къщата на калеко си Георги, за да сподели за случилото се нощес. За нейна изненада в къщата на калеко ѝ също имаше гръцко семейство. Всичките ѝ роднини бяха налягали на двора, кой където беше намерил място, без постелка и завивка. Беше дошла да се оплаче, видя, че и те са за оплакване.

Маро, за нас място тук вече няма, рече с болка калеко

й. После разказа, че всички стени, подът, таванът и земята са надупчени с железни шишове - търсили са скрити пари и злато. В тяхното родно село вече ще живеят гърци, ще виждат това свята място единствено в сънищата си. За да оцелеят, трябва да се преселят в майка България. Така и направиха.

Демячка и Кабасакала доживяха до завидна старост. Бяха доволни от живота си в България. Никога обаче не забравиха своята Тракия. Лягах и ставах с спомените от нея. Сънувах я. Напуснаха земния свят с мисълта за нея.

РЕЦЕНЗИИ

МАГИЯТА НА СБОРНИК „ТРАКИЯ“

Сборник „Тракия“ (2021-2022), том XI, издание на Тракийския научен институт-филиал Хасково

Д-р Елена Алекова

Излизането на том XI на сборник „Тракия“, издание на Тракийския научен институт-филиал Хасково, се забави и вместо през 2022-а се появи едва през 2023 година. Надявам се забавянето да е причинено от пост-„пандемически“ социално-психологически трусове, нежели да е следствие на други фактори и причини. Защото градът само би загубил, ако сборникът преустанови съществуването си. Първо, защото градът ще се лиши от представително издание, което има своята научно-историческа тежест и в регионален, и в национален мащаб. Второ, защото ще изчезне един от писмените паметници, носители на неговата история - минала и настояща. Трето, именити творци в различни области на науката и изкуството от Хасково, региона и страната биха останали без впечатляваща по своя вътрешен обем и тематичен обхват трибуна. Колко са периодичните издания от такъв характер у нас? Поне аз не си спомням друго такова. Чест е за всяка община да подкрепя подобен род книжнина. Чест е за Община Хасково, че подкрепя всячески сборник „Тракия“.

Следя изданието през годините - от 2001-а, когато започна да излиза, до днес - и не мога да не отбележа първенстващата роля на Димитър Шалапатов като негов инициатор, неизменен участник, съставител и отговорен редактор. Но и много повече от това. Шалапатов е приел издаването на сборника като свой дълг, като своя мисия и кауза. Малко са хората ентузиастични, специалисти разбирачи (назовават

ги и „експерти“), реализатори на своите идеи и мечти като Димитър Шалапатов. Не би било далече от истината, ако се каже, че той е моторът, двигателят, сърцето на сборник „Тракия“. Без него той едва ли би съществувал и ако би, то не би бил в този вид като съдържание и структура. Толкова интересен. Толкова одухотворен. А това е така, защото самият Шалапатов е човек история, като не просто живее историята на своя род, роден край и родина (до степен, че я някак оживява!), но и е „строител“ на съвременна Хасково, по-конкретно на културната история на Хасково - в смисъл на Симеон-Радевите „Строителите на съвременна България“. Някой би казал, че преувеличавам. Но това, уважаеми хасковци, се случва пред очите ви! Защото вие сте хората, които първи и ревностно четат сборник „Тракия“, и няма как да не го виждате. Ако не го виждате, помислете защо е така. И уверявам ви, отговорът не би бил във ваша полза. Ето как Димитър Шалапатов оживява историята и я гради за по-нататък.

Преди няколко години литературният критик и историк Йордан Нанчев издири пътепис на Александър Паскалев „От Хасково до Арда“, писан през далечната 1900-а за поход на хасковски природолюбители, но залежал в папките на бележития издател. Какво бихте направили вие, научавайки за него? Нищо. А Димитър Шалапатов... Доловил дремещата в тази история енергия, той публикува пътеписа в сборник „Тракия“, том X, а после организира *VELO-* и *АВТО*поход по маршрута на някогашните туристи от Хасково. На това регионално събитие обаче той придаде много по-голям мащаб, като покани да се присъединят към автопохода и служители на Националния литературен музей во главе с директора Атанас Капралов. Нещо повече. Воден от мисълта за миналото, но и за бъдещето, Шалапатов бе поканил предимно писатели и журналисти, историци и краеведи, като имаше дори художник - все с надеждата тази история да провокира нечие въображение, да побутне нечия ръка я към перото, я към четката, за да се увековечи и новото пътешествие във времето нататък...

Надеждата му се въплъти. В том XI на сборник „Тракия“ четем два пътеписа „От Хасково до Арда“ (120 години по-късно). Дали в следващия том ще се появят още, не мога да гадая. Нека не забравяме, че самият Димитър Шалапатов е чудесен пътеписец, историк и краевед - помним изключително прецизната му книга „Български християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“ (2011-а) и великолепната му фотографска изложба „Български християнски храмове в Западна (Беломорска) Тракия“ през 2018 година, която бе дори подредена в Народното събрание. И сега си представете как след 120 години някой любопитко или ревностен изследовател на старината с треперещи от възмущение ръце разтваря „Тракия“, чете тези пътеписи и се възпламенява като нашия приятел... Така се предава памет - от ръце в ръце, от сърце в сърце - от минало в настояще и от настояще в бъдеще.

Подчертавам тези неща, защото отдалече по-ясно се виждат цялото и цялостното, отколкото отблизо. Отблизо ни пречи дори пращинката в окото, какво да кажем за гредите, през които рядко нещо съзираме. Пък и „загубени“ в прехода от едно време в друго, от едни избори в други, от едно настроение или мнение в друго, може и да не забележим. А трябва. Че по-добре една добра дума навреме, нежели сто, но късно.

* * *

Сборник „Тракия“, том XI, е посветен на 205 години от рождението на Екзарх Антим I, 200 години от рождението на Георги Стойков Раковски и 130 години от рождението на Константин Петканов. Издаден е в памет на тракийски българи - поета Петър Василев, Димитър Стамболов, Димитър Ангелов, Керана Беделева, както и на македонските българи Яков Змейкович и Трайко Божков.

Не мога да не отбележа още в началото, че един от именитите сътрудници на сборник „Тракия“, впрочем, добре познат на хасковската културна общественост - проф. дин Светлозар Елдъров, навърши през 2021-а 65 години и се закръглиха 40 лета от началото на научната му дейност. Двете събития са

отбелязани в сборника подобаващо. От една страна, с репортаж и поздравления от редколегията - „Заслужено признание: юбилейно честване на професор дин Светлозар Елдъров“, и с „Един мускетар в българската историческа наука“ - думи на почит и възхвала на проф. д-р Димитър Минчев; от друга страна, с интервю на Райна Константинова с професора - „Родовите корени“, както и с любопитен текст на самия юбиляр „Хърватите и съдбата на българите в Одринска Тракия 1912-1913 г.“. Всеки, който познава проф. дин Светлозар Елдъров, ще се съгласи, че той си остава задълбочен анализатор и коментатор с лична ангажираност по националните въпроси, всеотдаен защитник на историческата правда и справедливи каузи, добросъвестен труженик на научната нива с приносни изследвания в изучаването на освободителните борби на македонските и тракийските българи, войните за национално освобождение и обединение, миналото на българските униати и други. И, разбира се, напомня и до днес смелчагата д'Артанян, приятеля на мускетарите.

* * *

Уводен за сборник „Тракия“ е пътеписът „От Хасково до Арда“ на д-р Елена Алекова. Следват материали, групирани в четири раздела: „Статии и студии“, „Спомени за Тракия и Македония...“, „Пътеписи“ и „Рецензии“.

Би било нескромно да пиша за собствения си текст „От Хасково до Арда“. И няма да го направя. Но все пак ще кажа няколко думи покрай него. Още щом Димитър Шалапатов ме покани на автопохода, знаех, че ще напиша пътепис, доколкото ми е ясно, че всичко, което нашият приятел организира, носи такъв мощен заряд, че не може да не разбълбука въображението. А на всичко отгоре имаше предизвикателство, хвърлена ръкавица - поход по „указанията“ на пътепис отпреди 120 години!

Очаквах всичко друго, но не и това, което се случи. Кой е предполагал, че това пътуване, осъществено в наше време, ще се пренесе в миналото - при това не само преди 120 години, но и по-нататък, до правремената на човечеството, знаци от

които по тези места просветват тук и там и до днес! Сякаш бях попаднала в машина на времето и тя ме носеше накъдето си поиска... Не бях и допускала още, че в историята на този край се вплитат-преплитат безчет предания и легенди, че се наслаждат безброй бележки и наблюдения на различни хора от различни краища на света, прекосявали го в различно време - на османеца Евлия Челеби от XVII век например или на французина граф Фериер дьо Совбьоф от XVIII век и англичанина Рийд Уолш от XIX век, а по-късно и на Александър Паскалев от началото на XX век и Николай Хайтов от втората му половина...

Не бях си и представяла, че ще ме преследват собствени и чужди сънища, предположения, догадки... Изумително е как около нас, по всяко кътче на земята, гъмжи от история, от живот и от смърт, а ние най-често не си даваме сметка за това, освен ако не ни нещо сепне или провокира изневиделица... Все още не мога да повярвам, че въобще се е случило това наше пътуване... Затова още веднъж благодаря на Александър Паскалев - за оставените от него пътни бележки, на Йордан Нанчев - за детето ги изнамери и предложи за печат, на Димитър Шалапатов - за детето ги публикува и преобразува във вело- и автопоход, и на всички съпътници в приключението.

* * *

205-годишнината от рождението на Атанас Михайлов Чалъков, избран за първи екзарх на Българската екзархия на 28 февруари 1872 г. под името Антим I, е отбелязана с пространната студия на Стоян Райчевски - „Екзарх Антим в родния Лозенград“, от която добиваме ярка представа за славната история на родното му място, за забележителната му майка Баба Гена, за детството му, за по-късното му там учителстване и за последното му гостуване в родния град през 1878 година, непосредствено след Освобождението ни от турско робство.

Студията на проф. д-р Пламен Павлов „Георги Раковски - предвестникът на модерна България“ е публикувана по повод 200 години от рождението на този „мечтател безумен, образ

невъзможен“ - според както патриархът на литературата ни Иван Вазов назовава котленеца. Професорът ни запознава с многоликата му личност на *„интелектуалец, харизматичен водач, организатор, политик, идеолог“*, тъй и с най-разнообразната му деятелност в полза на роду - *„Раковски издава вестници, изследва българската история, език, етнография и фолклор, създава революционна поезия“*, а през 1862 година и Първата българска легия в Белград. Осветена е и дейността му относно просвещението на българския народ - достатъчно е дори да споменем, че е негова е идеята за създаване на Българско книжовно дружество, която се осъществява в Браила едва през 1869-а, две години след неговата смърт. Същото това дружество, вече в София, столицата на свободна България, е преименувано през 1911 година на Българска академия на науките. Впечатляващо!

Със статията *„Левски учи на точна стрелба и на бунт в Каваклия, родното село на писателя Константин Петканов“* на Димитър Шалапатов е почетена 130-годишнината от рождението на големия писател и, както го нарича той, *„пелец на Одринска Тракия“*. Освен че проследява жизнения му път, авторът изтъква участието му в балканските войни като доброволец в Македоно-одринското опълчение и в Първата световна война, заслугите му за укрепване на Тракийската организация като секретар на Върховния тракийски комитет, а по-късно и като председател на Тракийския научен институт. Подчертава значението на огромното му по обем творчество и приноса му в полагане на основите на Института по литература към Българската академия на науките като академик. Любопитни сведения е събрал Шалапатов за самото село, визирайки книгата *„Моят жизнен път“* на Димитър Петканов, брат на писателя, архива на одринския революционер и етнограф Георги Попаянов и други относно: историята, хайдутството, просветното дело, посещението на Васил Левски през 1872-а, Илинденско-Преображенското въстание през 1903-а. За събитията от 1913 година знаем... През 1925-а тамошните власти забраняват със заповед българския език в града и

околностите му, а от 1928 година нататък българският език и българските училища на територията на Турция са забранени със специален закон. Българите от Лозенград са прогонени и градът днес съществува под името Къркларели...

* * *

Поредицата от портрети за видни българи продължава със статията „Димитър Стамболов - живот отдаден на Тракия“ на доц. д-р Георги Граматиков. Покрай живота и дейността на видния родолюбец и поборник, както и на неговия баща Стамбол Димитров и брат Руси Стамболов, разказани изкусно и с вещина, се запознаваме в историята на Ивайловградския пограничен район, която е и трагичната и героична история на южните български предели векове наред... *„Има хора - пише авторът, - които остават в съзнанието на потомството със значимостта и мащабността на цялостната си дейност. Но има и хора, които остават в историята и с по-скромното си присъствие“*. Веднага след това обаче, разкривайки щрихи от живота на Димитър Стамболов, сам той опровергава себе си: *„Това е достатъчно, за да се разкрие както цялата същност на човека, така и същността на неговото време, да се улови ритъмът на епохата, да се очертае значимостта на делата, на които посвещава живота си човек“*.

Щом по делата на човека е възможно *„да се улови ритъмът на епохата“*, значи човекът не отстъпва като величина по нищо на ония със значимата и мащабна дейност. Всеки, който, надраснал личното и користното, прави дори най-нищожното безкористно нещо за отечеството и за другите, е вече личност, **п р и с ъ с т в и е**, Човек с главна буква, един от отечествения пантеон на безсмъртните.

Ефим Ушев ни приобщава към делото на друг родолюбец и просветител в Родопите - Яков Змейкович, родоначалник на българското образователно дело в Златоград. В своя труд „Поглед към темата за последните дни и кончината на Яков

Димов Змейкович и съпругата му Василка“ авторът проследява търсенията си, свързани с датата на смъртта на изтъкнатия родопски възрожденец, за да стигне до окончателния извод, че из сред предположителните 1898, 1910, 1912, 1913 и 1914 години, именно 1910-а е годината на неговата смърт.

* * *

Това са все материали, публикувани към първия раздел „Статии и студии“ на том XI. В същия раздел са включени и краеведско-историческите изследвания „Долен - пътища и мостове от миналото към бъдещето“ на проф. дин Камен Гаренов (отец Петър Гарена), „Хухла - старо българско село в Източните Родопи“ на Василка Ташкова и „Градиво към Тракийското младежко движение в България. Младежко тракийско дружество „Родопска слава“ в Райково (1926-1934)“ на Таня Марева.

В изследването си за златоградското село Долен проф. Гаренов поставя ребром един от вековечните въпроси, свързани с родопските българи - драматичната история на помохамеданчването на една част от тях по време на робството и на приобщаването им към корена в годините след Освобождението, както и съвременните измерения и отзвуци от някогашната трагедия. Поуката (доколкото историята ни учи как да избягваме грешките!) е: да живеем живота си, както ни диктува сърцето, а не политиците или геополитиците, които, както сме се убедили вече и от историята, и от личен опит, всъщност създават проблемите между хората и дилемите на сърцето. На този фон селищната история на Долен прераства в общобългарска и общочовешка история. Защото е история и за отстояване на българщината, но и на нещо много повече - човещината.

Превратната през вековете история на родопското село Хухла, разказана от Василка Ташкова, е не по-малко интересна, а жителите му, преминали през множество изпитания, особено в периода след Освобождението от турско робство до трагичната за българите по тези краища 1913 година, се

сдобиват с мъченически ореол. Неполомен е останал българският дух в селото и околностите му - сигурен знак, че България я е имало, има и ще я има през вековете.

Таня Марева припомня историята и дейността на Тракийското младежко културно-просветно дружество „Родопска слава“ в Райково в периода от 13 март 1926 г., когато е учредено, до 1934-а, когато е закрито по силата на закон, забраняващ партиите и обществените организации в страната. Дружеството е клетчица от Тракийската организация, обединила българите бежанци от Одринска и Беломорска Тракия, останали след Освобождението от 1878 година извън пределите на България, и неговата дейност отразява в умален мащаб дейността на цялата Тракийска организация.

* * *

Отново в раздела „Статии и студии“ четем прелюбопитните изследвания на д-р Йордан Нанчев „Книжовни паметници в Хасково“ и на Златка Михайлова, „Хващам днес перото с неописуема радост..“ (Вести от Свиленградския край на страниците на възрожденския печат), както и статията на д-р Елена Алекова „Стойностен, равновесен, многомерен, енциклопедичен“ за миналия том X на сборник „Тракия“.

Д-р Йордан Нанчев отдавна се е доказал като прецизен изследовател на литературната старина на Хасковския край. Остава само да се възхитим на упоритите му търсения и внимателните му вглеждания в първите и по-нататъшните книжовни паметници по тези места, начинаая от „Празничен миней“ и „Цветен триод“ от XVI век с различни приписки по страниците им, откъдето можем да съдим за селищните истории на тукашните села. Не по-малко интересни са Хасковският псалтир от XVII век, Хасковският препис на Паисиевата „История славяноболгарская“ от по-късно време, Българо-гръцки речник, калиграфски изписан през 1849 година от хасковския учител Захарий Христовулов, и други. Всички тези паметници се съхраняват в Историческия архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Но авторът

ни запознава и със старопечатни книги, пазени в различни църковни, обществени и лични библиотеки и в Литературния музей в Хасково, както и с плеядата хасковски обществени дейци и просветители, учители и свещеници, които в трудните времена на робството са били „най-всеотдайните будители и вдъхновители на националния дух и българщината“.

Златка Михайлова припомня интересни сведения във връзка с българския периодичен печат по време на Възраждането и по-специално отражението на случващото се в Свиленград и региона по неговите страници. Любопитни са сведенията за първия български Екзарх Антим I и майка му Гена Нейкова например, както и за възторженото посрещане на Пловдивския екзархийски митрополит Панарет в Свиленград през 1872-а, придружено със слово на главния учител Иван Вазов.

* * *

Вторият раздел на сборник „Тракия“ е онаслобен „Спомени за Тракия и Македония и събития, станали там, от тракийски и македонски българи и техни потомци“ и съдържа един разказ и два спомена. В разказа „Акушерката“ на Кирил Сарджев се увековечава споменът за човеколюбивата и скромна Керана Беделева, бежанка от селото на Капитан Петко войвода Доганхисар, Дедеагачко, готова да се откаже от собствения си живот, за да се помогне при раждането на живот или за да се спаси живот. В „Спомен за село Вруток“ (Гостиварско) на македонския българин Трайко Божков и в „Спомен за село Башклисе“ (Димотишко) на тракиец бежанец Димитър Ангелов е изпята носталгията на двама прокудени от родния край българи. За мен подобен род четива са винаги покъртителни. Нямам думи за тях. Само сълзи. На съпричастие. И съучастие. На болка. Можеш да вземеш фактологията в тях и да напишеш цял роман и дори трилогия. Прочетете ги. Ще ви стиснат за гърлото.

* * *

В третия раздел на сборник „Тракия“ - „Пътеписи“, е публикуван още един отзвук от автопохода по стъпките на

хасковските природолюбители от 1900 година: „От Хасково до Арда - 120 години по-късно“ на д-р Ясен Калайджиев. Впрочем, това беше и първоначалната идея на Димитър Шалапатов - да се отрази автопоходът от колкото се може повече участници. Четейки пътеписа, ще видите от нов ъгъл всичко, което видяхме и преживяхме заедно по време на чудното автопътешествие, инициентирано от Димитър Шалапатов. Д-р Калайджиев, който многократно е минавал по тези места на път за Крумовград в качеството си на представител на фармацевтична фирма, а по-късно и на началник на Акушеро-гинекологичното отделение в тамошната болница, е поставил в своя пътепис съвсем други акценти. И така читателят ще обогати още повече своите впечатления, ще попълни празноти в познанието си за тези краища. Пътеписът на Ефим Ушев „Походът на паметта в Западна Тракия има своите жестоти български „багри“ е посветен на традиционния поход „По стъпките на тракийските мъченици от есента на 1913 година“, финансиран от фондация на името на д-р Димитър Щерев, тракийски българин от село Балъкьой (днес Мелия), баща на д-р Атанас Щерев, който е организатор на тридневното събитие.

* * *

Не мога да не спомена и две статии от последният раздел на сборник „Тракия“ - „Рецензии“, отзива „Имало едно време...“ за романа на писателя от Република Северна Македония Младен Сърбиновски „Шашма“ и лирическият портрет „Пиян от дъждовната музика“ на поета Петър Василев, който ни напусна на 17 март 2020 година. Правя тази уговорка, защото авторът им е отново... моя милост и не бих искала да се мисли, че го правя от нескромност. Просто не би следвало според мен да подмина с мълчание и двата материала заради писателите, за които става дума.

Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър Гарена) рецензира студията „Църкви и параклиси на Хасковска духовна околия“ на свещеник Димитър Евтимов, негов някогашен студент в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, впослед-

ствие завършил Софийска духовна семинария, служещ като енорийски свещеник при храм „Св. Георги“ в Хасково. Авторът е онасловил рецензията си красноречиво - „От доброто намерение към приносния труд“, и е категоричен: *„В лицето на свещ. Димитър Евтимов несъмнено ще виждаме и в бъдеще един надежден църковен изследовател. Положеният труд е съществен принос за „Церкви и Отечеству на ползу“. И най-вече за Хасковската духовна околия“.*

* * *

Най-удивителното е, че и в това издание на „Сборник Тракия“ наглед разноречивите и тематично разнопосочни текстове, написани от различни автори, са свързани помежду си: веднъж - заради присъствието на едни и същи герои, личности, хора; друг път - с това, че повестуват, напомнят, насочват към едни и същи събития, поставят еднозначни въпроси, изтъкват всеобщи, да го кажем, всебългарски проблеми. И то не е повторение, „дъвчене на едно и също“, а, как да го кажа... То е различно виждане, различен ъгъл, различна гледна точка. То е наслагване, надграждане. То е МАГИЯТА НА СБОРНИК „ТРАКИЯ“. Именно МАГИЯТА, която ни събира тук години наред и като автори, и като проникновени читатели.

РЕКВИЕМНА ПОЕМА ЗА ПЕТЪР ВАСИЛЕВ

Мина Карагьозова

От своята първа книга „Бригадирът и летният дъжд“ (1959) до края на живота си Петър Василев остана верен на своя силен, емоционален, искрен и верен на идеалите дух. Работи като учител в Родопите, журналист във в. „Нов живот“, бил е председател на Клуба на дейците на културата в Кърджали, зам.-главен редактор на алманах „Юг“ в Хасково, директор на Литературния музей в града, дългогодишен председател на Дружеството на писателите.

Публикува стихове от 1955 г. Прежеждан е на руски, белоруски, украински, арменски, грузински, монголски, сръбски език. Лауреат е на редица национални конкурси. Носител е на голямата награда „Александър Паскалев“ на Община Хасково. Автор е на 15 книги, сред които „Бригадирът и летният дъжд“, „Детелина, разковниче мое“, „Да бъда гражданин“, „Лично бреме“, „Не само хляба“, „Южна тераса“ „Рана“, „Българска орис“, „Наследство“, „Пощадено“.

Да се пише за такъв творец, се оказва трудна задача. Затова реших да нарека своите бележки „слово“, предвидливо заемайки позиция в една своеобразна територия, в която не само критиците, но и поетите се чувстват уютно. Тук, в словото, а не в рецензията, емоцията може да допълва анализите и внушенията и да подчертае характерната за всяка книга атмосфера.

Става дума за повече от 65-годишен творчески път. Това наистина са няколко епохи. Епохи, на които Петър Василев е и свидетел, и изразител, и съдник. Принадлежи ли Петър Василев към поетите от т. нар. априлско поколение? Донякъде - да. Защо донякъде?! Ами защото социалистическите идеологеми, тоталната власт на държавата и Партията над всички творчески процеси определено са опит за уравни-

ловка, опит за диктат, насърчаване на слугинажа в творческите изяви на поетите. Всъщност, поетите от априлското поколение, които с творческия си ръст не са надвишили прокрустовото ложе на партийните догми, отдавна са забравени. В литературата и народната памет остават фигури като Любомир Левчев, Недялко Йорданов, Христо Фотев и др. И защо ли някои мастити софийски критици слагат стойностни имена на талантлив поети в графата „и други“? Трябва да попитаме тях. Може би, за да оправдаят своята неосведоменост. Петър Василев определено не заслужава да бъде в графата „и други“, защото извървя един достоен, дълъг, изпълнен с препятствия, врагове и приятели път.

Да започнем от началото му. Д-р Елена Алекова в своята статия „Пиян от дъждовната музика“ за лирическия сборник „Наследство“ на Петър Василев пише как Георги Джагаров е бил силно впечатлен още от първите стихове на родения в Хухла хасковлия. Дори е цитиран стих: „ по нервния паваж на съвестта ми“. Великият Джагаров е поощрил таланта на своя също така велик съвременник. И е направил духовен жест, насърчил е младия поет, жест, който тогава може и да е бил в реда на нещата, но сега наистина граничи с чудо.

Това е времето, десет години след края на Втората световна война, когато аз съм се родила. Идеалите, идеализмът, ентузиазмът за изграждането на нов свят са овладели изцяло атмосферата на това време. И в 1959-а, когато се появява първата книга на Петър Василев „Бригадирът и летния дъжд“, тя е отражение, талантливо отражение, на „пиянството“ на цял един народ. Защото всичко е въпрос на гледна точка. От мнимата висота на съвремението е лесно да се говори, че бригадирският труд е бил просто една ангария. Лесно и невярно. Защото енергията на цели поколения е била впрегната в градивност. Построяване на заводи, язовири, проходи, градове. А не е впрегната, както сега, в разправии и мелета между футболни агитки и корумпирани олигарси. Дали хората от поколението на Петър Василев са били по-щастливи от днешните млади поколения? Може би.

Защото наличието на идеал за справедлив свят, па макар и утопичен идеал, помага да бъде намерен верния житейски път и избор по-лесно. И наличието на идеал отваря очи за красотата на света дори и за неподготвените сетива:

*И макар че дори и за миг
не би нивга разбрал и почувствал
онова вечно живо изкуство
на Бетовен и Моцарт и Григ,*

*той - човекът със грубата длан,
с потъмнелите, хлътнали бузи
в този час беше просто пиян
от дъждовната музика.*

(„Бригадирът и летният дъжд“ ...с.12-13)

Емблематична за творчеството на Петър Василев е неговата поема „Южна тераса“, дала заглавието на поетична книга (1987). Южната тераса е своеобразната наблюдателница на поета, негова гранична вишка, негова обсерватория, от която вижда града, в който живее - Хасково, съседните страни, близкия космос. Терасата е мястото за разговор със себе си, съгражданите си, съседите, сънародниците, жителите на планетата Земя. Тя е мястото, където поетът усеща пулса на света, тревогите, радостите, суетите. Едноименната поема е пронизана от усещането за съпричастност към всичко, което се случва в света и в дома му. И той влиза в задочен спор с англичаните с тяхната максима „Моят дом е моята крепост“. Крепост ли е всъщност домът, или е част от сърцето на Всемира? Въпросът е риторичен.

*Не, не съм отчаян от човека, моля ви,
отчаян съм от себе си -
съмнява ме, че ще дочакам читав на терасата
да видя как все същия човек
ще си затвори злия дух в бутилката,*

напук на всичко...
И веднъж завинаги!
(„Южна тераса“ - поема, „Литературен свят“, брой 48,
февруари 2013)

Това е мечтата на поета - победа над злото. И съмнение в нея...

Една от емблематичните за поета книги е „Рана“. Рухването на мечтите, идеалите и стремежите на цели поколения, болката, че живеем в един несъвършен свят на насилие и разруха, където максимата „човек за човека е брат“ звучи най-малкото утопично, че дори и гротескно - това е основната тема на тази книга. Раните са толкова много, че сякаш цялата ни страна е една голяма рана:

*Додето се видя - сред гръм и трясък,
продънчили света на шир и дълж,
че цял живот градил съм върху пясък,
че всичко се разсипа изведнъж.*

Да, всички градихме върху пясък - илюзии, мечти, живот. И към всичко това има две крайни, противоположни реакции - едната на поета Веселин Андреев, сложил точка на живота си след рухването на големия Идеал; другата - на поета Любомир Левчев, кръстил своята лирика „мистична“ и спечелил позиции и награди.

Реакцията на поета Петър Василев не е толкова полярна, но е също толкова, че и повече драматична:

*Кой е прав и кой е крив
ще отсъди друго време.
Ти си знаеш своето време:
нито мъртъв, нито жив.*

Цялата книга е пронизана от тихата тъга на човек, надживял своето време. Това, че е надживял връстниците си,

явно е по-малката беда. По-страшно за поета се оказва усещането за загубената опора и ориентири в живота. Няма го сякаш това, което е осмисляло нощите на безсънно докосване до пулса на света. Не си сред мъртвите, нито сред живите - това наистина е тежка участ. И мъдра. Защото някак отстрани гледаш на кипящите страсти и оценяваш това, което е важно за теб и останалия свят:

*Че не по думи неизречени
по този неизбежен дял
ще съди нашето човечество
дали изобищо си живял.*

В една от поемите „В декември подир сто години”, писана в 1972 г. поетът води задочен разговор с Левски, през времето и пространството на цяло столетие. И тогава, преди 30 и повече години, поетът говори със самочувствието на жител на „чиста и свята република“. Болезнената среща с утопичността на Идеала още не се е състояла. Много хора - и не само от това поколение, дори нямат такива спомени. Нямат дори красива илюзия в живота си. И се замислям дали достигнатият идеал всъщност е идеал. Дали идеалът въобще може да бъде достигнат. Не е ли той като истината, към която се доближаваме безкрайно, но не можем да обладаем? И дали точно съвършеното устройство на обществото е идеалът, който дава нещо нетленно в живота? Не са ли двете праскови и двете череши, които си посадил, домът с южната тераса, който си построил, обувките, които си купил на своето дете, също толкова важно доказателство, че си живял?

Но не! Като ще е мъжка поезия, мъжка ще е - войната в Ангола, далечен отзвук от която е куршумът в пакетчето с кафе - още едно доказателство за несъвършенството на света, в който живеем. И за невъзможността да бъдеш щастлив, а ако си щастлив - вината за това може да развали всичко, да те нарани непоправимо:

*Позволете да нарамя
тежестта на своя ден –
все така осеян с рани,
в свят без рани
убеден.*

Къде е този свят без рани, драги хора, скъпи творци? Кажете ни, та да можем поне за малко да избягаме там.

Според нашумелия психолог д-р Морган Скот Пек изкуството да живееш се състои в изкуството да понасяш необходимата и неизбежна болка. Това е изведено в книгите му като аксиома. Е, ако толкова много искаме съвършенство, ако си изградим кумир от тази идея, то все повече рани ще трябва да понесем. И, ако искаме да продължим напред, ще трябва да преглътнем геноцида през вековете, огромните катаклизми, разтърсили страната ни през ХХ в., гибелта на малкото селце, което „потъва, изчезва, а големият свят си мълчи“. И ще трябва да се примирим, че „при майка ми отдавна място няма, // а в градски гробища не ща, не ща!“

Колко мъка и рани поемат поколенията, оцелели след гибелта на цял един свят - след гибелта на идеалите, кумирите, след запустението и разрухата на селата, след обезлюдяването на цели области, където единственият застрашен от изчезване вид е „Хомо сапиенс“. Колко рани носи всеки от нас?...

И веднага проблясва антитезата за любовта като опора и семафор, за любовта, която може да победи смъртта.

Особено е светоусещането на поета Петър Василев - става дума за един мъжки свят - където страхът, най-големият страх е да не се разминеш с дълга си на човек, където най-голям грях не е грехът, че си надживял връстниците си, а предчувствието е за още рани:

*То се знае, че рани ще ближем,
само как ще зараснат - не знам!*

И едно наистина внезапно приемане на съдбата, едно помъдряло прозрение за неизбежността на причината и следствието:

*По-добре да поскитаме в мрака –
даже той не е толкова чер!
А каквото ни чака - да чака,
щом е вписано в оня тефтер.*

А каква е причината за всички рани, но и за всички победи и възторзи - разбира се - обективният свят. Но тук за нас е по-важен субективният творчески свят на поета. Как да не плаче за рани човекът, който възкликва:

„Дай ми, Господи, враг!“

Защото не по качеството на приятелите, но по силата на враговете може да се съди за качеството на един човек. Силните хора обичат да закрилят по-слабите - може да имаш всякакви силни приятели и покровители и да не си нищо особено - напротив... Но имаш ли силни врагове, значи си борец за нещо значимо в този свят. Е, колкото е по-силен врагът, толкова по-големи са раните, но това си е неизбежен страничен ефект. Как да не си проси рани човекът, който не харесва огромните плажове, морето без неговия „девети вал“:

*Спасете ме, спасители,
от кротките вълни!*

Който търси бурите, неизбежно ги намира... Но как без бури и рани, как без врагове можеш да откриеш смисъла на своя живот, „да минеш своя Дунав“? Такава възможност просто не съществува.

Особеното чувство на вина за несъвършенството на света е друг лайтмотив в книгата. Колкото и парадоксално да

звучи, такава чувствителна и жива съвест, такава отговорност и готовност да поемеш пасивите на света почва да напомня гордост и липса на смирение.

*Вървиш към своя Идеал
в една страна разполовена
от Ястребино и Скравена.
но мигар нещо си прозрял?
И още питаш за вина!*

Това, ако не е упрек към всички нас, живели в блаженото неведение на един утопичен, но все пак красив свят! Да, живяхме, и то не лошо, вярвахме, мечтахме, „всяка тухла градихме с любов“. И какво? Сега да страдаме, да се самообвиняваме, да скърбим за изгубения рай? Или просто да се почувстваме виновни, ни живи, ни мъртви? Вярно е, че поетът говори само за себе си, но когато един Поет говори, това се отнася за всички останали.

Някои автори наричат такова състояние на обществото и неговите творци „мъртва точка“. Мъртвата точка, въпреки страшничкото си име, е нещо доста позитивно - дошло е време за спиране на инерцията на движение в погрешна посока, време на преоценка на ценностите, на смисъла на живота на цели поколения. И това се случва в творчеството на поета Петър Василев:

*Обаче не търси вина –
ти просто от възторг без граници
печатал си на първи страници
през лековерни времена.
Такава страшна тишина...*

Случва се в един изстрадан цикъл от 17 стихотворения в началото на книгата „Рана“ - наистина възторгът и „пиянството на един народ“ често в нашата история са мотивирали творците. Втората смърт на поетите, развенчавани и оп-

лювани посмъртно от самозвани нашенски херостратовци, бурените - мутри и мутреси - избуяли навред, предателството на своите, злобата и омразата на чуждите - всичко това е описано и изстрадано с гняв и болка. Следователно е имало смисъл да надживееш времето на утопията, да преживееш гибелта на цял един свят, за да осмислиш всичко това, да подадеш ръка през пространството и времето на всички свои съмишленици.

Каква по-важна мисия за твореца от това да всели отново „душа и плът на поевтинялото слово“? Когато попитали Конфуций какво би направил, ако внезапно придобие неограничена власт, той отговорил: „Бих върнал първоначалния смисъл на думите“.

Обезценяването на думите е проблем на всички епохи и цивилизации. И ето една великолепна възможност да си заслужи „не само хляба“. И, простете, ако звуча малко проповеднически, но цикълът „Внезапно“ е едно убедително доказателство за това, че въпросите са в нас, а и отговорите са в нас. В оня тих вътрешен глас, гласът на душата, в припламването на онази искрица, която Бог е вложил в нас.

Много явни и задочни критики се изсипаха по адрес на книгата „Рана“. Много хули и незаслужени клевети за поета, за семейството му, за мотивите на спонсорите и издателите му. Но, след като я изучих буквално дума по дума и стих по стих, аз лично съм убедена повече от всякога, че тя е трябвало да излезе.

Изчистеният класически стих, съчетан със своеобразната вътрешна диалогичност - разговорите със себе си, изповедността и жестоката болезнено критична самооценка може би биха събудили противоречиви чувства и реакции. Но в едно съм абсолютно съгласна с критика Минко Бенчев - почтеността. Почтеността към себе си и другите. Нещо толкова дефицитно в последните години. Ще я намерите в тази книга - безпощадна до самобичуване честност към себе си и света.

Интересна е гражданската лирика на поета. Защо е инте-

ресна - защо звучи искрено, изповедно, звучи почти като интимна лирика. Вече споменах за задочния диалог с Левски. Защото висока е летвата, чисти са идеалът и примерът на Левски, неговите принципи са мярката за цената и смисъла на човешкия живот. И сърцето няма да издържи втора среща с крепостта на Самуила. Защото тракиецът поет върви по кърви и кости на свои сънародници. Защото нито един мъж от неговото село не е загинал през Първата световна война. Защо ли? Защото преди това всички стотина мъже са били изклани от турски ятаган... Защото няма ни вест и кост от дедите му - никой не е умрял у дома си, никой не е търсил завет. И поетът се стреми да е достоен за своето потекло. Поетът Петър Василев създава своята житейска философия и оформя своя мироглед под строгия поглед на националните светини, под строгия поглед на своите деди и това, което ние смятаме за гражданска лирика, при него всъщност е изповед на сакрални истини за неговия вътрешен свят.

На представянето на книгата на д-р Елена Алекова „Моите срещи с Хасково“ един талантлив местен писател вървеше от човек на човек и повтаряше - нищо няма значение, ще умрем, ще ни хвърлят в един трап и това е. Е, не е това - нито за Петър Василев, нито за писателя, нито за всички нас. Но аз няма да изнасям тук богословски или философски беседи. Текстът неслучайно се казва „Реквиемна поема за Петър Василев“. Защото поетът със своето творчество сам си е написал тържествен реквием. Защото ни е завещал висока нравствена и естетическа позиция. Защото Петър Василев беше последният жив поет в Хасково, който не се страхуваше и колебаеше да назове бездарното, пошлото, графоманското във всичките му проявления. Неговата личност и неговото творчество бяха последната опора на високите естетически идеали, завещани ни от класиците.

В своята „Реквиемна поема“ той пише:

*И сега ще отворя вече другата скоба:
знам, че нищо не води по-нататък от гроба,*

*но кажи ми, приятелю, как дотам се достига
с толкоз много народ в онемяла верига
и какво му е нужно все таки на човека,
за да бъде пръстта над ковчега му лека,
щом се струпа веднъж върху него ужасно -
ей това ми кажи -*

всичко друго е ясно.

*Няма смисъл, обаче, от наивни въпроси -
вироглав или кротък, всеки кръста си носи,
а до грам тежестта му се измерва накрая...
И каквото остане след него - това е!*

Това, което остана от Петър Василев, не са неговите прословути праскови и череши. Това, което остана, е една висока, талантлива и въздействаща поезия, която ни призовава да сме достойни за таланта, потеклото и народа си.

Това е.

**Автори
КОЛЕКТИВ**

**СБОРНИК
Т Р А К И Я
том XII**

Редактори:

Димитър Шалапатов

Недялко Бакалов

Българска. Първо издание.

Формат: 60/84/16

Печатни коли: 20,5

Издават:

**Тракийски научен институт - филиал Хасково
Тракийско дружество „Георги Сапунаров” - Хасково**

Предпечатна подготовка: „ДИЕМ 3” - Хасково

Печат: „АБАГАР” АД - Велико Търново